

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВОЛКОВА ЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 327.58(=512.161)(497.2)“20”(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДІАСПОРАЛЬНА ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ ТУРЕЧЧИНА ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА БОЛГАРО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ**

Спеціальність: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального
розвитку

Галузь знань: 29 – міжнародні відносини.

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник: Глебов Сергій Володимирович, кандидат політичних наук,
доцент.

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Волкова Я.О. Діаспоральна політика Республіки Туреччина та її вплив на болгаро-турецькі відносини. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2018.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню діаспоральної політики Республіки Туреччина та її впливу на болгаро-турецькі відносини. Все більше дослідників звертають увагу на роль діаспор у міждержавних відносинах, зокрема, як діаспори впливають на зовнішню політику держав-перебування, держав-походження, та яку роль відіграють у двосторонніх відносинах між державами. У той час як тема діаспори та її вплив на державу-перебування глибоко вивчена в науковій літературі, роль держави-батьківщини все ще залишається дослідженою недостатньо. Конструктивістський підхід до міжнародних відносин передбачає, що політика створення діаспори є одним із інструментів зовнішньої політики держав, а тому діаспоральні дослідження, дослідження ідентичностей та націоналізму стають невід'ємною частиною теорії міжнародних відносин. Поглянувши на основні тенденції розвитку глобальної політики на початку XXI ст. можна виявити низку країн, що активно займаються залученням своїх діаспор. Серед них Вірменія, Росія, Індія, Китай, Мексика, Угорщина, Румунія, Туреччина.

Розділ 1 дисертації присвячений висвітленню різноманітних підходів щодо ролі національних меншин у міждержавних відносинах, основним концепціям, які вивчають вплив національних меншин на зовнішню політику держав та основним засадам діаспоральної політики. У розділі представлені концепції транснаціоналізму, родинних держав / родинних меншин, екстратериторіального громадянства, центральне місце серед яких займає концепція діаспори. На момент активізації інтересу дослідників до діаспор в останній чверті XX ст. розгорнулися широкі дебати щодо того, чи є діаспори «природнім» явищем, чи штучноствореним. Зазначимо, що саме конструктивістський підхід є домінуючим сьогодні в

академічному дискурсі. З огляду на це, діаспори – це політичні проекти, направлені на створення певного типу ідентичності, та здійсненні державою-батьківщиною задля досягнення певних зовнішньополітичних цілей. Діаспоральна політика, таким чином, є спробою політичних акторів створити певну категорію ідентичності, яка є транснаціональною та політичною за своєю природою. Хоча зв'язок держави з діаспорою існує давно, формування діаспор ґрунтується на її створенні як суб'єкта великої територіально розкиданої нації. А отже, діаспоральна політика нерозривно пов'язана з дослідженням ідентичності та націоналізму. Залежно від того, на який вид населення ця політика направлена, відокремлюють два типи держав: держави-донори (чи держави-відправники мігрантів), де цільовим населенням є мігранти, та родинні держави, де цільовим населенням є родинні меншини, які виникли в результаті переміщення державних кордонів. Для реалізації діаспоральної політики необхідні передумови у вигляді певного історичного досвіду взаємодії даних груп населення з державою, згідно з яким держава конструює певні категорії ідентичності та відокремлює «своїх» від «чужих».

У розділі 2 представлена повна характеристика турецької діаспоральної політики протягом ХХ ст. та на сучасному етапі. Республіка Туреччина сьогодні є однією з тих держав, які реалізують діаспоральну політику найбільш активно. Цьому сприяє ряд передумов. У результаті розпаду Османської Імперії після Першої світової війни сформувалася певна категорія населення, яка в новостворених національних державах опинилася в статусі меншин. З іншого боку, в другій половині ХХ ст. у результаті хвилі трудової міграції з Туреччини в західноєвропейських країнах опинилися значна кількість турецьких громадян. Отже, історичний досвід сприяє активності Туреччини і як держави-донора, і як родинної держави. Одночасно з трансформацією турецької національної ідентичності протягом ХХ ст. взаємодія Туреччини відбувалася з різною активністю та з різними групами населення. На основі досліджень турецького націоналізму та ідентичності визначені ті чи інші групи населення, які відповідали основним критеріям турецької ідентичності на різних етапах, та сприймалися турецьким урядом у якості «своїх». Зокрема, на початкових етапах своєї державності Туреччина була досить пасивною в реалізації діаспоральної політики. Блокове протистояння у роки Холодної війни також цьому

перешкождали. Проте вже в перше десятиліття після закінчення Холодної війни спостерігається активізація взаємодії Туреччини з населенням за кордоном. Категорія «родинного» застосовувалася тоді щодо населення переважно за етнічним принципом (в англійській мові вживається термін *co-ethnic*, а в турецькій *soydaş*), а діаспоральна політика активно велася тільки щодо новоутворених республік Центральної Азії. З приходом до влади Партії справедливості та розвитку в 2002 р. етнонаціональний аспект турецької національної ідентичності поступився місцем більш широкому, ісламському аспекту. Сьогодні в основі членства в турецькій національній спільноті лежать етнічний, релігійний та культурний фактори. Це означає, що турки і все населення тюркського походження (як християни, так і мусульмани), мусульманські меншини на землях колишньої Османської Імперії (те, що Брубекер називає *діаспорою катаклізмів*) та інші групи населення, які культурно близькі до турецького, відповідають сучасним критеріям турецької ідентичності, а отже, належать сьогодні до потенційної турецької діаспори. Інститути залучення турецької діаспори також дають змогу зрозуміти, хто є об'єктом турецької діаспоральної політики. Таким чином, у розділі визначені основні критерії турецької ідентичності, згідно з якими формується офіційний дискурс щодо турецької діаспори. Зазначимо, що починаючи з 1990-х рр. різні автори з різних ракурсів намагаються пояснити турецьку «присутність» на Балканах та в Болгарії зокрема. Саме концепція «діаспора» та таке нове явище як діаспоральна політика є міцною теоретичною базою, яка органічно вписує такі нові процеси в теорію міжнародних відносин.

Діаспоральна політика тісно пов'язана з теорією націоналізму, тому для виявлення об'єкту такої політики необхідне розуміння ідентичності населення держави-батьківщини та держави-перебування. Конструктивістський підхід до націй, етносів, діаспор пояснює формування державою діаспор на основі певних маркерів ідентичності. Основною метою розділу 3 є виявлення тих груп населення Республіки Болгарія, які мають певні спільні характеристики з турецької національною ідентичністю, а отже, є необхідним фундаментом для здійснення Туреччиною діаспоральної політики. У розділі 3 автором представлений аналіз етнічного складу населення Болгарії та особливості ідентичності етнічних груп.

Історія формування етнонаціонального складу населення сучасної Болгарії свідчить, що окрім титульної нації – болгар – в країні мешкає значна кількість турецького населення, а також мусульманського. Мусульманське населення на території Болгарії слід віднести до «діаспори катаклізмів», адже їх перебування в цій країні є наслідком розпаду Османської Імперії. Ці групи населення Туреччина вважає родинними меншинами, в турецькій мові для їх позначення використовуються термін *akraba topluluklari*. Такі меншини потенційно можуть виступати в ролі турецької діаспори. Серед них особливу увагу заслуговує група болгарських мусульман (помак), чия ідентичність сформувалася під впливом османського минулого і характеризується високою динамікою залежно від ступеня впливу на неї болгарської чи турецької сторони. З огляду на те, що далеко не всі ці групи мають стійкі емоційні зв'язки з Туреччиною, проте на всіх них розповсюджується турецька діаспоральна політика, таке населення можна вважати лише потенційною діаспорою, яка при певних умовах може оформитися та мобілізуватись чи, навпаки, асимілюватись з титульною нацією – болгарами.

Після того, як була представлена загальна характеристика турецької діаспоральної політики та було виявлене населення Болгарії – об'єкт такої політики, було здійснено дослідження офіційного ставлення Болгарії до вказаних груп населення в офіційному дискурсі та його відображення на болгаро-турецьких двосторонніх відносинах. Діаспоральні процеси в міжнародних відносинах пояснюються теорією націоналізму. Рушійною силою такого нового явища як діаспоральна політика є націоналізм, зокрема, особливий його вид – віддалений націоналізм. Такий тип націоналізму виходить за межі державних кордонів і розповсюджується на діаспору – на населення, яке знаходиться під суверенітетом іншої держави. А тому, досліджувати вплив турецької діаспоральної політики на болгаро-турецькі двосторонні відносини неможливо без досліджень болгарського націоналізму. Саме зіткнення цих двох типів націоналізму – болгарського державного і турецького віддаленого – породжує проблемні моменти у двосторонніх відносинах. Зокрема, загострення риторіки щодо «турецького рабства», протестів проти турецької «присутності» в країні та в парламентах. Прояви болгарського націоналізму агресивного типу щодо даного населення мали

місце в 1912 р., 1938 – 1944 рр., 1962 – 1964 рр. і 1971 – 1974 рр., 1984 – 1989 рр. та негативно позначилися на болгаро-турецьких двосторонніх відносинах. Туреччина виступала з офіційним засудженням таких дій болгарської влади та відкривала свої кордони для еміграції родинних меншин з Болгарії. Отже, мусульманське населення Болгарії є об'єктом одночасно двох націоналізмів – болгарського і турецького. Прояви болгарського націоналізму прямо пропорційно відображені на двосторонніх болгаро-турецьких відносинах. Одночасно з посиленням активності турецьких інструментів залучення діаспори на початку 2000-х років, у Болгарії спостерігається ріст популярності правих націоналістичних партій, які виступають за обмеження турецького впливу в країні, що негативно впливає на динаміку двосторонніх відносин.

Ключові слова: Республіка Туреччина, Республіка Болгарія, діаспора, діаспоральна політика, національні меншини, ідентичність.

Список публікацій здобувача:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Волкова Я. О. Роль Турецкой Республики в политической жизни Болгарии на современном этапе: партийно-политический аспект / Я. О. Волкова // Вісник Одеського національного університету Т. 19. Соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт. – 2014. – Вип. 2 (21). – С. 143 – 152.
2. Волкова Я. О. Турецкое меньшинство в Болгарии: эволюция двусторонней адаптации [Електронний ресурс] / Я. О. Волкова // Міжнародні відносини. Політичні науки. – 2016. – № 11. – Режим доступу до ресурсу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/issue/view/164.
3. Волкова Я. О. Турецкое меньшинство в Болгарии: основные этапы социальной интеграции / Я. О. Волкова // Вісник Одеського національного університету. Т. 21. Соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт. – 2016. – № 2 (25). – С. 29 – 42.
4. Volkova Y. Diaspora engagement policy: a new type of transnationalism / Y. Volkova // Політичне життя. – Донецьк: Донецький національний університет ім. Василя Стуса. – 2017. – № 1 – 2. – С. 95 – 100.

5. Волкова Я. О. Національні меншини та міждержавні відносини / Я. О. Волкова // Політикус. – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – 2017. – № 4. – С. 126 – 131.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Волкова Я. О. Трансформация внешнеполитического подхода Турции к странам Юго-Восточной Европы на современном этапе / Я. О. Волкова // Понятия, ценности, промени. Историята: време и реалности. – Варна: Фабер. – 2016. – С. 44 – 55.
2. Волкова Я. О. Турция как родственное государство: формирование связей с родственным населением в постбиполярный период / Я. О. Волкова // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. – Одеса: Фенікс. – 2016. – № 25. – С. 124 – 130.

SUMMARY

Yana Volkova. Diaspora engagement policy of the Republic of Turkey and its impact on the Bulgarian-Turkish relations. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts. Dissertation for the degree of a candidate of political sciences (doctor of philosophy) in specialty 23.00.04 - Political problems of international systems and global development. - Odessa National I. I. Mechnikov University, Odessa, 2018.

The dissertation is devoted to the study of the diaspora engagement policy of the Republic of Turkey and its impact on the Bulgarian-Turkish relations. More and more researchers are paying attention to the role of diasporas in interstate relations, in particular, how the diasporas influence the foreign policy of the receiving states, the states of origin, and what role they play in bilateral relations between the states. While the topic of the diaspora and its impact on the host country are deeply studied in the scientific literature, the role of the state of origin is still poorly understood. Constructivist approach to international relations implies diaspora engagement policy as one of the tools of foreign policy of states, and therefore diaspora studies, identity studies and studies on nationalism become an integral part of the theory of international relations. Looking at the main trends in the development of global politics at the beginning of the XXI century, one can see a

number of countries actively providing diaspora engagement policy. Among them are Armenia, Russia, India, China, Mexico, Hungary, Romania, Turkey.

Section 1 of the dissertation is devoted to existing diverse approaches to the role of national minorities in interstate relations and the main concepts that study the influence of national minorities on the foreign policy of the states. The section presents the concepts of "transnationalism", "kin states / kin minorities", "extra-territorial citizenship", where the central place occupies "diaspora" concept. At the time of the intensification of the interest of researchers to diasporas in the last quarter of the XXth century, there was a broad debate about whether the diaspora is a "natural" phenomenon or artificial one. It should be noted that it is the constructivist approach that is dominant today in academic discourse. Therefore, the diaspora is a political project aimed at creation of a certain type of identity, and carried out by the home-state in order to achieve certain goals in the foreign policy. Diaspora engagement policy, thus, is an attempt by political actors to create a certain category of identity, whether it is ethnic, ethnic, or religious, which is transnational and political in its nature. Although the relationship of the state with the diaspora has long existed, the formation of diaspora is based on its creation as a subject of a large territorially scattered nation. Consequently, diaspora engagement policy is inextricably linked with the study of identity and nationalism. Depending on the type of population targeted by this policy, there are two types of states: donor states (or migrant-sent states), where migrants are targeted population, and kin states, where the target population is the minorities that arose as a result of displacement of state borders. The implementation of diaspora engagement policy requires prerequisites in the form of a certain historical experience of the interaction of these population groups with the state, according to which the state constructs certain categories of identity, by which separates "their" from "others".

Section 2 presents an analysis of the history of the interaction of Turkey with the population abroad and the characteristics of the Turkish diaspora engagement policy at the present stage. Today, the Republic of Turkey is one of the states that implement diaspora engagement policy most actively. This is facilitated by a number of prerequisites. As a result of the collapse of the Ottoman Empire, after the First World War, a certain category of people emerged as minorities in the newly established national states. On the

other hand, in the second half of the XX century, as a result of the wave of labor migration from Turkey in Western European countries appeared a significant number of Turkish citizens. Consequently, historical experience provide a good opportunity to Turkey to act as a donor state and as a kin state. According to the transformation of the Turkish national identity during the XX century, Turkey interact with different groups of the population and with different extent. On the basis of studies of Turkish nationalism and identity, certain groups of the population that meet the main criteria of Turkish identity at different stages were identified and perceived by the Turkish government as their "own". In particular, in the early stages of its statehood, Turkey was rather passive in the realization of diaspora policy. Bloc confrontation during the Cold War also hampered this. However, in the first decade after the end of the Cold War, there had been an intensification of the interaction of Turkey with the population abroad. The category of "kin" was then used in relation to the population mainly according to the ethnic principle (which in English sounds like "co-ethnic", and in Turkish "soydaş"), and diaspora policy was actively carried out only towards the newly formed Central Asian republics. With the advent of the Justice and Development Party in 2002, the ethno-national aspect of Turkish national identity gave way to a wider, Islamic aspect. The institutes of engaging the Turkish diaspora make it possible to understand who is the object of the Turkish diaspora policy. Today, the membership in the Turkish national community is based on an ethnic factor, religious and cultural. This means that the Turks and the entire population of Turkic origin (both Christians and Muslims), Muslim minorities on the lands of the former Ottoman Empire (what Brubaker calls the "accidental diaspora"), and other groups that are culturally close to Turkish, are in line with modern the criteria for Turkish identity, and hence, belong to a potential Turkish diaspora today. Thus, the section defines the main criteria of the Turkish identity, according to which the official discourse on the Turkish diaspora is formed. It should be noted that since the 1990s, various authors from different perspectives are trying to explain the Turkish "presence" in the Balkans and in Bulgaria, in particular. It is the concept of "diaspora" and such a new phenomenon as "diaspora politics" represent a solid theoretical basis, which organically incorporates such new processes into the theory of international relations.

Diaspora policy is closely linked to the theory of nationalism, therefore, to identify the object of such a policy, an understanding of the identity of the population as a country of the homeland and the host state is needed. Constructivist approach to nations, ethnic groups, and diasporas enables the state to form a diaspora based on certain identity markers. The main purpose of Section 3 is to identify those groups of Bulgarian population that have certain common characteristics with Turkish national identity and therefore represent the necessary foundation for Turkey's diaspora engagement policy. In section 3, the author presents an analysis of the ethnic composition of the population of Bulgaria and the peculiarities of the identity of ethnic groups. The history of the formation of the ethno-national composition of the population of modern Bulgaria reveals that besides the title nation - Bulgarians - a significant number of Turkish population, as well as Muslim, live in the country. The Muslim population in Bulgaria should be classified as "accidental diaspora", as their emergence in this country is the result of the collapse of the Ottoman Empire. Therefore, these groups of population are considered to be "kin minorities" by Turkey, which in Turkish sounds like "akraba toplulukları" and potentially can act as a Turkish diaspora. Among them, a group of Bulgarian Muslims (Pomak) deserves special attention, whose identity was formed under the influence of the Ottoman past, and is characterized by high dynamics, depending on the degree of influence on it of the Bulgarian or Turkish side. Given that far from all of these groups have stable emotional ties with Turkey, but they all are the targets of Turkish diaspora engagement policy, such a population can only be considered as a potential diaspora that can, under certain conditions, be shaped and mobilized or, to the contrary, assimilated with the title nation - the Bulgarians.

The driving force of such a new phenomenon in international relations as a diaspora policy is nationalism, in particular, its special form – long-distance nationalism. This type of nationalism goes beyond the boundaries of state borders and extends to the diaspora - to a population that is under the sovereignty of another state. Therefore, it is impossible to study the influence of Turkish diaspora policy on Bulgarian-Turkish bilateral relations without the research of Bulgarian nationalism. It is the clash of these two types of nationalism - the Bulgarian state nationalism and the Turkish long-distant nationalism - that generates some problems in the bilateral relations. In particular, it exacerbated the

rhetoric about Turkish slavery, protests against Turkish "presence" in the country and in the parliament. Manifestations of the aggressive type of Bulgarian nationalism towards this population occurred in 1912, 1938-44, 1962-64 and 1971-74, 1984-89, and negatively reflected on Bulgarian-Turkish bilateral relations. Turkey has officially condemned such actions by the Bulgarian authorities and opened its borders for the emigration of the kin minorities from Bulgaria. Thus, the Muslim population of Bulgaria is the object of simultaneously two nationalisms - Bulgarian and Turkish. Manifestations of Bulgarian nationalism are proportionally reflects on the bilateral Bulgarian-Turkish relations. Along with the increasing activity of the Turkish instruments of diaspora engagement in the early 2000s, Bulgaria has seen an increase in the popularity of right-wing nationalist parties that advocate restricting Turkey's influence in the country and adversely affect the dynamics of bilateral relations.

Key words: Republic of Turkey, Republic of Bulgaria, diaspora, diaspora politics, national minorities, identity.

List of publications:

Scientific publications, which contain the main scientific results of the dissertation:

1. Volkova Y. The role of the Turkish Republic in the political life of Bulgaria at the present stage: the party-political aspect / Y. Volkova // Bulletin of the Odessa National University. Vol. 19. Sociology and political sciences. – Odessa: Astroprint. – 2014. – Issue 2 (21). – P. 143 – 152;

2. Volkova Y. The Turkish minority in Bulgaria: the evolution of bilateral adaptation [Electronic resource] // International relations. Vol. 11. Political sciences. – 2016. – Access mode: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/issue/view/164;

3. Volkova Y. The Turkish minority in Bulgaria: the main stages of social integration / Y. Volkova // Bulletin of the Odessa National University. Vol. 21. Sociology and political sciences. – Odessa: Astroprint. – 2016. – Issue 2 (25). – P. 29 – 42;

4. Volkova Y. Diaspora engagement policy: a new type of transnationalism / Y. Volkova // Political life. Vol. 1 – 2. – Donetsk: Donetsk National University named after Vasyl Stus. – 2017. – P. 95 – 100.

5. Volkova Y. National minorities and interstate relations / Y. Volkova // *Politicus*. Vol. 4. – Odessa: Southern Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky. – 2017. – P. 126. – 131.

Scientific publications, which additionally reflect the scientific results of the dissertation:

1. Volkova Y. The transformation of the Turkey's foreign policy approach towards the countries of South-Eastern Europe at the present stage / Y. Volkova // *Concepts, values, changes. History: time and reality*. – Varna: Faber. – 2016. – P. 44 – 55;

2. Volkova Y. Turkey as a kin state: the formation of ties with the kin population in the post-bipolar era / Y. Volkova // *Scientific notes of the International Humanitarian University*. Vol. 25. – Odessa: Phenix. – 2016. – P. 124 – 130;

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДІАСПОРАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.....	22
1.1. Аналіз джерельної бази.....	22
1.2. Концепція транснаціоналізму.	35
1.3. Сучасне розуміння концепції діаспори в теорії міжнародних відносин та історія її розвитку.	39
1.4. Концепція родинної держави / меншини.	48
1.5. Націоналізм як рушійна сила діаспоральної політики. Модель Р. Брубекера.	54
1.6. Сутність державної політики створення та залучення діаспори.	61
Висновки до 1 розділу.....	68
РОЗДІЛ 2. ДІАСПОРАЛЬНА ПОЛІТИКА ТУРЕЧЧИНИ НА БАЛКАНАХ.....	72
2.1. Еволюція відносин Турецької Республіки з національними меншинами на Балканах.....	75
2.2. Неосманізм як основа діаспоральної політики Туреччини на Балканах.	86
2.3. Інститути залучення турецької діаспори.....	95
Висновки до 2 розділу.....	105
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ БОЛГАРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ТУРЕЦЬКОЇ ДІАСПОРАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	109
3.1. Етно-релігійний склад населення Болгарії.....	111
3.2. Болгарські турки як ядро турецької діаспори в Болгарії.	114
3.3. Мусульманські меншини Болгарії.....	115
Висновки до 3 розділу.....	127
РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ ТУРЕЦЬКОЇ ДІАСПОРАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА БОЛГАРО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ.....	130
4.1. Болгарський націоналізм як протидія діаспоральній політиці Туреччини. .	132

4.2. Основні протиріччя в болгаро-турецьких відносинах як наслідок турецької діаспоральної політики	149
Висновки до 4 розділу	175
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	183
ДОДАТКИ.....	209

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БКП – Болгарська Комуністична Партія (болг. Българската комунистическа партия)
Діанет – Управління у справах релігій Турецької Республіки (тур. Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı).

НРБ – Народна Республіка Болгарія (болг. Народна Република България).

ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі (англ. Organization for Security and Co-operation in Europe).

РБСЄ – Рада безпеки та співробітництва в Європі (англ. Conference for Security and Cooperation in Europe).

ПСР – Партія справедливості та розвитку (тур. Adalet ve Kalkınma Partisi)

РЄ – Рада Європи (англ. Council of Europe).

РПС – Рух за права та свободи (болг. Движението за права и свободи).

ТІКА – Турецька агенція зі співробітництва та розвитку (тур. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı).

ҮТВ – Управління у справах турків за кордоном і родинних спільнот (тур. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı).

ВСТУП

Актуальність теми. Зростаюча світова тенденція посилення боротьби національних меншин за свої права та спроби здобути статус суб'єктів національного та міжнародного права, вибух у багатьох країнах світу етнічно-політичних конфліктів загрожують безпеці як окремих країн, так і регіонів світу. Національне питання залишається складною внутрішньою проблемою у Великобританії, Бельгії, Канаді, США та в інших країнах. Запорукою стабільності в умовах етнічного розмаїття є не тільки гармонійні відносини національних меншин з державою-перебування, але й характер взаємодії національних меншин з державою-походження. Розглянувши основні тенденції розвитку глобальної політики на початку ХХІ століття, можна виявити низку країн, які переглянули нейтральну позицію щодо своїх мігрантів та родинних меншин за кордоном. Серед них Індія, Вірменія, Мексика, Ізраїль, Франція, Австралія, Південна Африка, тощо. Політичні та економічні зміни в світі після завершення Холодної війни обумовили появу нової форми зовнішньополітичної активності держав, яка отримала назву діаспоральна політика. Діаспоральні зв'язки меншин з державами-батьківщинами зазвичай посилюють дружні відносини між країнами, а обмін культурами і традиціями сприяє міжнаціональному взаєморозумінню. Проте діаспоральне використання людського ресурсу державою-батьківщиною в зовнішньополітичних та геополітичних цілях створює міждержавну і міжетнічну напругу, що може призвести до військового конфлікту. Етнонаціональне розмаїття є важливим чинником політичних конфліктів на Балканському півострові ще з ХІХ століття. Наявність в Болгарії значної кількості турецького та мусульманського населення, а також зростаюча активність взаємодії Туреччини зі своїми співвітчизниками за кордоном обумовлюють необхідність детального дослідження турецької діаспоральної політики та її впливу на болгаро-турецькі відносини. Діаспоральні дослідження є актуальною темою і для України, адже активну діаспоральну політику щодо різних груп населення на території України проводять такі країни як Росія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Польща, Туреччина, Греція. Діаспоральна політика може набувати різні форми: від проголошення символічного членства в

національній спільноті шляхом офіційної риторики до підтримки етнічних сепаратистських рухів, що увиразнює необхідність якнайдетальнішого дослідження зазначеної проблематики.

Метою дисертаційної праці є визначення особливостей діаспоральної політики Республіки Туреччина та виявлення її впливу на болгаро-турецькі двосторонні відносини.

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання таких основних дослідницьких завдань:

- встановити існуючі в політичній науці концепції вивчення ролі національних меншин в міжнародних відносинах та визначити теоретичні засади державної діаспоральної політики;
- виявити ключові параметри та об'єкт діаспоральної політики Туреччини, прослідкувати її еволюцію;
- з'ясувати, які групи населення в Болгарії виступають об'єктом діаспоральної політики Туреччини;
- виявити взаємозалежність між національною політикою болгарських урядів щодо національних меншин, які є об'єктом турецької діаспоральної політики, та болгаро-турецькими двосторонніми відносинами;
- відзначити основні проблеми болгаро-турецьких відносин, пов'язані з діаспоральною політикою Туреччини щодо національних меншин на території Болгарії.

Об'єктом даного дисертаційного дослідження є болгаро-турецькі двосторонні відносини.

Предметом дисертаційного дослідження є діаспоральна політика Республіки Туреччина та її вплив на болгаро-турецькі відносини.

Хронологічними рамками дисертаційного дослідження є період з 1989 року по 2016 рік. Нижня межа визначена відставкою лідера Болгарської Комуністичної Партії Тодора Живкова та початком кардинальних політичних і соціально-економічних змін в країні. Саме вони призвели не тільки до переходу на шлях капіталістичного розвитку, а й до вироблення й втілення у життя нових ліній у внутрішній та зовнішній політиці Болгарії. Відповідно суттєво змінилася й

турецька зовнішньополітична стратегія щодо Болгарії. Верхня ж хронологічна межа визначена спробою військового заколоту в Туреччині 15-16 липня 2016 р. Саме ця подія фактично виводить турецьку діаспоральну політику та болгаро-турецькі відносини на новий етап розвитку, який пізніше стане предметом наукового аналізу, в першу чергу через фактичне закріплення перемоги ісламістів у Туреччині й відмову останньої від подальшої інтеграції в ЄС. Втім, задля більш якісного розгляду питань, в деяких аспектах хронологічна межа розширена до моменту створення (відродження) Болгарської держави, тобто до 1878 р.

Розглядати діаспоральну політику Туреччини відносно національних меншин на теренах Болгарії без характеристики приблизно аналогічних процесів, що мають місце на всьому Балканському півострові, неможливо. Саме тому автор аналізує проблему в широкому балканському контексті.

Методологічні засади дисертаційного дослідження. Специфіка теми дисертаційної праці спонукала автора застосувати низку методів дослідження та методологічних підходів. Теоретико-методологічну основу дисертації є діалектичні принципи наукового пізнання, що в сукупності дали змогу розкрити проблему аналізу історії формування діаспоральної політики Республіки Туреччина та її впливу на болгаро-турецькі відносини. Серед головних принципів в основу дисертаційного дослідження покладено такі: принцип історизму дав можливість простежити еволюцію суспільно-політичних явищ у Болгарії та Туреччині в контексті болгаро-турецьких відносин у їхній причиново-наслідковій взаємозалежності; принцип всебічності та мультидисциплінарності прислужився в розкритті предмета дослідження в усій його повноті. В сучасному глобалізованому світі стає очевидним, що проблеми міжнародних відносин неможливо вивчати ізольовано від інших дисциплін, а тому залучення елементів соціології, історії, етнології, досліджень націоналізму й ідентичностей відкриває нові можливості та має потужний науковий потенціал.

Ці принципи наукового пізнання в практичному плані служать основою застосованих методів дослідження. Проблемно-хронологічний метод спонукав розташувати факти, явища та процеси у хронологічній послідовності. Завдяки історико-порівняльному методу вдалося комплексно зіставити джерела різного

походження з історіографією та спеціальною літературою і проаналізувати діаспоральну політику Туреччини в різні проміжки часу. Системний метод дослідження уможливив вивчення політичних процесів між Болгарією та Туреччиною в межах системи взаємовідносин держава-перебування – національні меншини – держава-батьківщина, в якій національні меншини виступають об'єктом політики певного актора міжнародних відносин. Частково залучений кількісний метод дав змогу отримати кількісну інформацію, яка сприяла динамічному аналізу предмета дослідження, декодуванню всіх його складників на різних рівнях історичної та політичної дійсності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що дисертаційне дослідження є першою у вітчизняній політичній науці спробою комплексного аналізу діаспоральної політики Республіки Туреччина та її впливу на болгаро-турецькі відносини.

Наукові положення, які найбільш повною мірою розкривають новизну дослідження, полягають у наступному:

вперше:

- комплексно розкрито особливості формування та реалізації діаспоральної політики держав та представлена її типологія;
- представлений аналіз таких нових концепцій в міжнародних відносинах як концепція «родинна держава / родинна меншина» та «екстратериторіальне громадянство»;
- досліджено діаспоральну політику Республіки Туреччина та представлена її періодизація;
- проведений широкий та всебічний аналіз етнорелігійного складу населення Болгарії з точки зору конструктивістського підходу;
- визначено вплив діаспоральної політики Республіки Туреччина на болгаро-турецькі двосторонні відносини;

удосконалено:

- дослідження теорії націоналізму як основи діаспоральної політики держав;
- данні про чисельність та політичну активність національних меншин Республіки Болгарія;

- проаналізована турецька зовнішньополітична доктрина неоосманізму як основа сучасної турецької діаспоральної політики;

дістало подальшого розвитку:

- дослідження ролі та місця концепції діаспора в міжнародних відносинах в історичній перспективі та на сучасному етапі;
- дослідження інструментів м'якої сили Республіки Туреччина як елементу діаспоральної політики, їх застосування як щодо країн Балканського півострову, так і щодо Республіки Болгарія;
- еволюція національної політики урядів Республіки Болгарія щодо національних меншин-об'єкту турецької діаспоральної політики;
- дослідження характерних рис болгаро-турецьких відносин в період з 1989 р. по 2016 р.

Особистий внесок здобувача. Автором вперше у вітчизняній науковій літературі представлений конструктивістський підхід до діаспор, на основі якого розкрита сутність діаспоральної політики Республіки Туреччина та її вплив на болгаро-турецькі відносини. Наукові результати роботи належать особисто авторці та є теоретичним і практичним внеском у розвиток політичної думки.

Апробація роботи. Різні аспекти дисертаційного дослідження пройшли апробацію на 10 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях за участю автора. Серед них: міжнародна конференція «Поняття, ценности, промени. Историята: време и реалности» (м. Варна, Болгарія, 11 липня 2015 р.); Друга міжнародна науково-практична конференція «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки» (м. Одеса, Україна, 5 лютого 2016 р.); міжнародна конференція «VIII Дриновские чтения» (м. Харків, Україна, 29-31 березня 2016 р.); Друга міжнародна мультидисциплінарна конференція «Чорноморські наукові студії» (13 травня 2016 р., м. Одеса, Україна); міжнародна конференція «Traditional Greek culture in the European context» (м. Ясси, Румунія, 3-5 листопада 2016 р.); XIV міжнародна конференція «Болгары в Северном Причерноморье» (м. Білгород-Дністровський, Україна, 3-4 вересня 2016 р.); «Науковий семінар з теорії, історії та історіографії міжнародних відносин» (м. Одеса, Україна, 20 жовтня 2016 р., 20 березня 2017 р.); міжнародна конференція

«Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917-2017): чинники, досягнення, проблеми» (м. Одеса, Україна, 28-29 червня 2017 р.); міжнародна конференція «Knowledge exchange. Europe and the Black Sea Region, 1750–1850» (м. Грац, Австрія, 28-29 вересня 2017 р.).

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, 4 розділів, кожен з яких поділений на декілька підрозділів, висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 211 сторінок. Перелік джерел налічує 218 позицій на болгарській, російській, українській, англійській та турецькій мовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконувалась в рамках комплексної науково-дослідницької теми Кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І. Мечникова «Трансформаційні процеси в сучасній світовій політиці та міжнародних відносинах: глобальний та регіональний вимір» № 0113U004891.

Практичне значення отриманих результатів визначається актуальністю дослідження, його новизною та результатами. Розвиток діаспоральних досліджень як окремої галузі політичних наук в Україні має великий науковий потенціал. Отримані результати дисертаційного дослідження мають важливе значення для розуміння сучасних болгаро-турецьких відносин як на загальнодержавному, так і на локальному рівнях. Представлена модель діаспоральної політики, яка базується на основі конструктивістського підходу до діаспор, може бути успішно використана при дослідженні аналогічних процесів і в інших країнах, зокрема в Україні. Подальший розвиток запропонованих концепцій відкриває можливість для кращого розуміння як загроз, так і привілеїв, які несе з собою широке національне розмаїття країн, формує теоретичну базу для вироблення діаспоральної політики України, а також для політики України щодо національних меншин в межах її території. Певні аспекти представлених у дисертаційному дослідженні фактів, аналізу та узагальнень можуть бути використані для впровадження таких нових в західній науці дисциплін як діаспоральні дослідження (*diaspora studies*), дослідження міграцій (*migration studies*) та дослідження націоналізму (*nationalism studies*), а

також при викладанні тематики з політичної географії, етнополітології, історії, теорії та практики сучасних міжнародних відносин, новітньої історії південних слов'ян, країн Західної та Південно-Східної Європи.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДІАСПОРАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Аналіз джерельної бази

Проблематика діаспоральної політики Республіки Туреччина та її впливу на болгаро-турецькі відносини надзвичайно багатомірна, а тому вимагає залучення широкої джерельної бази. Причому її особливість базується як на універсальності залучених джерел, так і на співвідношенні джерел різного походження (тобто як болгарського, так і турецького та інших). Саме завдяки цьому можливо розкрити зазначену тематику об'єктивно та фахово відповідально й виважено.

Ретельний аналіз всіх аспектів дисертаційного дослідження спонукав автора залучити доволі представницьку базу джерел різноманітного походження, які були розділені на сім головних груп: 1) конституції Болгарії та Туреччини; 2) міжнародні договори, конвенції та статuti; 3) офіційні документи міжнародних організацій та країн; 4) закони та накази урядів Болгарського царства, Народної Республіки Болгарія (НРБ) та Республіки Болгарія; 5) Офіційні документи урядових та неурядових організацій Болгарії та Туреччини; 6) Виступи та праці офіційних осіб; 7) Статистичні матеріали. Окрему групу джерел складають інформаційні (новинні) матеріали, які дають змогу в першу чергу оперативно фіксувати події, які мають місце в сучасних болгаро-турецьких відносинах та стосуються політики (заходів) урядів Республіки Болгарія та Турецької Республіки, а також політичних й неурядових організацій та структур обох країн щодо національних меншин, які мешкають на теренах Болгарії.

Конституція є основним законом будь якої сучасної демократичної держави. З самого початку свого існування незалежна Болгарія (з 1878 р.) та Турецька Республіка (з 1921 р.) декларували себе виключно як демократичні держави, що і знаходило своє втілення у відповідних статтях Конституцій обох країн. Автором були залучені тексти всіх чотирьох болгарських конституцій [36, 37, 38, 39] та чотирьох конституцій Турецької Республіки [190, 191, 192, 193].

Специфікою болгарських конституцій є різне представлення на загальнодержавному рівні юридичного статусу національних меншин країни.

Завдяки цьому є можливість простежити еволюцію відношення держави до представників національних меншин Болгарії, причому в контексті тих демократичних норм, які офіційно декларувалися. Не менш корисним є визначення (фіксація) в конституціях соціально-економічних та політичних прав громадян цієї балканської країни. Останнє особливо важливо з точки зору розуміння політики урядів НРБ щодо, насамперед, етнічних турків у 1951-1952 рр. та у 1984-1989 рр., а також в плані з'ясування фундаментальних основ створення та діяльності політичної партії Рух за права та свободи (РПС).

Конституції та конституційні акти (закони) Турецької Республіки дозволяють виявити особливості та еволюцію ставлення офіційної Анкари до турецької ідентичності, а отже, до тюркських народів та мусульман країн Балканського півострова після розпаду Османської імперії і до сьогодення.

Специфіка Болгарії до проголошення в 1946 р. Народної Республіки полягала в тому, що вона знаходилась під щільним тиском міжнародних договорів. Саме в них фіксувалися території, підконтрольні Софії з турецьким та мусульманським населенням, так і зобов'язання Болгарії забезпечувати права вказаних груп населення країни. Через це, аналіз міжнародних договорів [3, 182] дає можливість оцінити еволюцію як міжнародного ставлення до нехристиян і неболгар Болгарії, так і стартові засади для внутрішньополітичних заходів урядовців країни.

Не менш значну роль в плані розуміння болгаро-турецьких відносин мають і двосторонні договори Софії з Анкарою (1913, 1925, 1992 р.) [187, 186, 179], відповідні конвенції, пакти, доповіді ООН [25, 45] та Ради Європи [29, 27, 58, 165], які офіційно ратифікувала Республіка Болгарія, дають можливість ще більше оцінити юридичне поле існування національних меншин країни і відповідним чином дати оцінку конкретним напрямкам національної політики офіційної Софії відносно них.

Третя група джерел – документи міжнародних організацій та країн – носить скоріше інформаційно-теоретичний характер. Це документи офісу Верховного комісара ОБСЄ по національним меншинам, які показують реальне ставлення сучасного європейського істеблішмента до теоретичних і практичних аспектів національних та інших меншин в країнах Європи [6, 11, 12, 42]. Саме ці документи

є по суті юридичними підставами для вироблення урядами республіки Болгарія своєї національної політики.

Закони й накази урядів Болгарського царства, НРБ та Республіки Болгарія, складають четверту групу джерел, завдяки якій є можливість оцінити конкретні напрями національної політики різних керуючих установ країни. До цієї групи джерел слід віднести відповідні документи керівництва НРБ: закони, завдяки яким ми маємо можливість оцінити національну політику НРБ щодо національних меншин Болгарії [30, 57], документи Республіки Болгарія, з яких зрозумілі заходи керівництва щодо ліквідації негативних наслідків «Процесу відродження» [31, 49], так і юридичні основи діяльності різноманітних політичних сил країни [32], в першу чергу РПС.

П'яту групу джерел складають документи урядових та неурядових організацій Болгарії та Туреччини. Тут слід особливо виділити сайт законодавчого органу Болгарії - Народних Зборів [50], де можна дізнатися, які партії входять до складу парламенту на різних етапах, програмні документи сучасних політичних сил Республіки Болгарія, в першу чергу РПС [64], та її політичного і національного антагоніста – партії Атака [65]. Звіт неурядової організації з захисту прав людей – Болгарського Хельсинського Комітету – представляє цінний матеріал, в якому представлений аналіз юридичного та політичного становища мусульман Болгарії з 1878 р. [180]. Серед документів турецької сторони вельми інформативними є офіційні сайти тих організацій Турецької Республіки, які фактично є провідниками діаспоральної політики країни, в тому числі й на теренах Болгарії. Серед них сайт фонду Управління у справах релігій – Діянет (Diyanet) [178] та Фонду Діянет [189], Турецької агенції зі співробітництва та розвитку (ТІКА) [183], Інституту Юнуса Емре [216] та Міністерства у справах турків за кордоном і родинних спільнот (ҮТВ) [217]. Звіт Фонду Діянет детально описує сучасне становище мусульманської спільноти Болгарії та проблеми, які стоять перед нею, розкриває особливості діяльності Фонду Діянет в Болгарії: його цілі, об'єкт діяльності та конкретні заходи [100].

Шосту групу джерел складають виступи та праці офіційних осіб, переважно Болгарії та Туреччини. Тут слід виділити інтерв'ю одного з керівників болгарської

політичної партії Атака П. Чернева [70], яке фактично відображає ставлення націоналістичних кіл країни як до османського минулого, так і до розвитку сучасних відносин з Турецькою Республікою. Серед матеріалів турецької сторони, безумовно, слід виділити передвиборчу програму прем'єр-міністра Турецької Республіки (1996 р., 1997-1999 рр.) М. Йилмаза, в якій вперше на офіційному рівні Туреччина декларувала себе в якості родинної держави [215].

Нарешті останню групу джерел складають статистичні матеріали, в першу чергу офіційні данні перепису населення Республіки Болгарія 2001 р. [51] та 2011 р. [56] та інші статистичні матеріали [50, 61, 125]. Вони дозволяють визначити чисельність та розселення представників національних меншин Болгарії, простежити тенденції демографічних та соціальних процесів в країні. Добре володіння та розуміння офіційної статистики щодо національних і релігійних меншин сучасної Болгарії дозволяє ретельніше підійти до аналізу як заходів національної політики Софії, так і відповідних дій Анкари відносно них.

Отже, джерельна база за даною темою в цілому дозволяє розкрити ключові проблемні питання дисертаційного дослідження. Її різноманітність та широта призвела до практичного використання принципу об'єктивності та фахової відповідальності, оскільки кожна група джерел охоплює документи та матеріали як болгарської, так і турецької сторони. Документи різних міжнародних організацій та неурядових установ обох країн дають можливість підійти до аналізу будь якого аспекту дослідження неупереджено та виважено.

Наявність в лавах джерел матеріалів статистики та документів різного періоду часу створення сприяли відтворенню в хронологічній послідовності турецької політики щодо національних меншин не тільки Болгарії, а взагалі всіх країн Балканського півострова, а також виявленню певних процесів еволюції в національній політиці Болгарії щодо національних меншин країни.

Послідовний та уважний аналіз теоретичних джерел міжнародних організацій і програмних виступів та праць політичних діячів Болгарії й Туреччини, дозволяють за допомогою джерельної бази робити певні прогнози стосовно подальшого розвитку як болгаро-турецьких двосторонніх відносин, так і відносно подальших

дій урядів Болгарії та урядових й неурядових структур Туреччини в напрямку національних меншин першої країни.

Доволі представницьку та багатопланову з точки зору походження й інформативності джерельну базу доповнює теоретична, історична й політологічна література за темою дисертаційного дослідження. У зв'язку зі специфікою теми та виділення в ній теоретичних та практичних (описових) аспектів, а також через динаміку розвитку болгаро-турецьких відносин з кінця 1989 р., доцільним є аналіз літератури по проблемно-національному принципу.

Для того, щоб в повній мірі розкрити сутність турецької діаспоральної політики та її відображення на болгаро-турецьких двосторонніх відносинах, доцільно поділити літературу на декілька підтем. По-перше, це дослідження, присвячені загальній характеристиці болгаро-турецьких відносин на сучасному етапі. По-друге, це література, в якій представлений етнонаціональний склад населення Болгарії та кількісна та якісна характеристика національних меншин, які проживають на території Болгарії. По-третє, роботи, які присвячені особливостям політики Турецької Республіки щодо співвітчизників за кордоном, зокрема, тих, які мешкають на території Болгарії. По-четверте, дослідження політики болгарських урядів щодо національних меншин, які проживають на її території. По-п'яте, це література з теоретичних концепцій в рамках теорії міжнародних відносин, які дають необхідне теоретичне поле для дослідження ролі національних меншин в міждержавних відносинах.

Багато досліджень присвячено загальній характеристиці болгаро-турецьких двосторонніх відносин на сучасному етапі. Серед них праці Б. Деміртиаш-Джошкун [110], Б. Онала [153], И. А. Свистунової [60], М. Бішку [86], Е. Ніколової [53], П. Ралчева [163]. Всі ці автори зазначають взагалом позитивну тенденцію розвитку болгаро-турецьких відносин в період після закінчення Холодної війни. Разом з тим, вони приходять до спільного висновку, що саме зміна політики болгарського уряду до турецької меншини в країні після 1989 р. була однією з основних причин потепління в болгаро-турецьких відносинах, тим самим підкреслюючи важливість етно-релігійного фактора в міждержавних стосунках. При цьому таке положення характерне не тільки для Болгарії, а й для майже всіх країн Балканського регіону.

Тому проблематика болгаро-турецьких відносин в дослідженнях західних та турецьких вчених розкрита частіше в загальнобалканському контексті.

Починаючи з 1990-х років політика Туреччини на Балканах привертає увагу все більше і більше дослідників. При цьому у фокусі турецької політики виступає насамперед мусульманське населення регіону, а не більш звичні для міжнародних відносин проблеми безпеки, економіки тощо. Проблема турецької та мусульманської меншин як османської спадщини притаманна не лише Болгарії, а й іншим країнам Балканського півострова. Особливості зовнішньої політики Туреччини до країн балканського регіону з часів заснування Турецької Республіки і до сьогодні в контексті наявності в останніх широкої османської спадщини широко розкриті такими авторами як Р. Лінден та Я. Ірепоглу [139], Е. К. Расідагіч [164]. У зв'язку з відсутністю в політичній науці єдиного теоретичного принципу, згідно з яким слід вивчати місце національних меншин у зовнішній політиці держав, різні автори з різних ракурсів намагаються пояснити турецьку «присутність» на Балканах. Найбільш корисними та інформативними стосовно проблематики нашого дослідження виявились напрацювання І. Мерджанової [142]. В них комплексно розглядається мусульманська спільнота на Балканах як суттєвий фактор внутрішньої політики всіх держав вказаного регіону, перш за все в контексті розвитку ісламського націоналізму та транснаціональних тенденцій. Більш конкретизує підняту по суті глобальну для Балканського регіону проблему робота А. Р. Солберг, де предметом аналізу стали турки та турецькі ісламські організації країн західних Балкан [172].

З приходом до влади ПРС у Туреччині в 2002 р. культурний та гуманітарний вимір турецької балканської політики настільки посилювався, що спричинив надзвичайну активність наукової спільноти, яка прагла пояснити цей процес з точки зору різних концепцій. В цьому сенсі багато досліджень присвячені неофіційній доктрині турецького уряду з моменту приходу до влади Партії справедливості та розвитку (ПСР) – неоосманізму. Найбільш знаковим її джерелом, безумовно, є фундаментально-теоретична праця відомого турецького вченого-політолога, ідеолога правлячої з 2002 р. поміркованої ісламської ПСР та прем'єр-міністра Турецької Республіки (2014 - 2016 рр.) А. Давутоглу «Стратегічна глибина.

Міжнародне становище Туреччини» [108]. Саме ця праця є ключовою для розуміння сучасної зовнішньої політики Турецької Республіки щодо Республіки Болгарія та щодо національних меншин, які мешкають на її теренах. Ця монографія являє собою теоретичну основу зовнішньополітичної лінії Анкари в цьому напрямі. Деякі автори пояснюють вплив Туреччини на балканських мусульман з точки зору неосманізму, серед них М. Екінджі [112], М. Метровіч [143], Ю. В. Маврина [44]. Наявність такого широкого спектра робіт присвячених проблематиці мусульманських меншин на Балканах [119, 150, 198] є дуже знаковим та доказує те, що політика Туреччини щодо них існує та здійснюється активно.

Вплив Туреччини на мусульман Балкан також досліджують через призму концепції «м'якої сили» такими авторами як Б. Брлжавак [91], Е. А. Сафонкіна [59], К. Октем [148]. Інструментами «м'якої сили» виступають різноманітні організації, метою яких є розповсюдження турецької культури, мови, історії тощо. Більш вузько направлені праці спрямовані на аналіз впливу певної турецької організації на мусульманське населення Балкан, наприклад, «Турецькі навчальні заклади на Балканах» [141], «ТІКА та її політична та соціоекономічна роль на Балканах» [145], «Глобальний Діянет та чисельні мережі: турецька нова присутність на Балканах» [149]. Проте всім цим дослідженням бракує міцного теоретичного фундаменту і носять вони переважно описовий характер.

Починаючи з кінця 1990-х років з'являються перші дослідження, які вивчають політику Туреччини щодо мусульманського населення Балкан скрізь призму концепції «родинної держави» та «родинної меншини». Саме ці терміни, на думку автора, є найбільш доцільними для використання у даній роботі у зв'язку з тим, що саме вони використовуються турецькими лідерами на офіційному рівні. Однією із перших була праця «Туреччина як родинна держава: турецька зовнішня політика щодо турецької та мусульманської спільнот на Балканах» Х. Полтонона [160]. Більш сучасними є праці турецького дослідника Н. О. Бакладжиоглу «Між неосманістською родинною політикою Туреччини на Балканах та транснаціональною родинною економікою в ЄС» та «Турецька родинна політика на Балканах: спадщина, виклики та новизна» [79, 81].

Взагалі концепція «родинної держави» отримала широкий розвиток в західній науці, особливо це стосується країн Східної Європи. С. Погоні, М. Ковач та З. Кортвеллесі в статті «Політика зовнішнього громадянства родинної держави в Центрально-Східній Європі» розкривають сутність родинної політики держав, пов'язуючи її з концепцією громадянства, та виявляють спільні характеристики, притаманні усім країнам даного регіону [158].

Тема взаємовідносин родинних держав зі своїми родинними меншинами є дуже делікатною і має високий конфліктний потенціал, адже пов'язана із питанням державного суверенітету. Центральними питаннями, якими задаються такі вчені як В. Поповські та Н. Тернер [161], У. Кемп [130, 131], є роль родинних держав у захисті родинних меншин за кордоном та наслідки, до яких така політика може призвести. С. Е. Танасеску – представниця однієї із найактивніших родинних країн в Європі Румунії – визначає основні характеристики та ознаки родинних держав та аналізує їх роль в сучасних міжнародних відносинах [177]. Поряд із Румунією однією із перших в Європі країн таку політику стала проводити і Угорщина. Тому висновки представників угорської школи З. Кантора [127] та Е. Лантшнер [138] щодо родинної політики Угорщини допомагають зрозуміти деякі аспекти сучасної зовнішньої політики Туреччини, болгаро-турецьких відносин та родинної політики Анкари стосовно національних меншин Болгарії.

Концепції родинної держави та діаспори сьогодні тісно перетинаються між собою, хоч розвивалися вони окремо одна від одної, а тому часто між поняттями «родинна меншина» і «діаспора» можна поставити знак «дорівнює». З огляду на це, спостерігається тенденція дослідження родинної політики Туреччини як частини більш широкої діаспоральної політики Туреччини. А отже, для того, щоб зрозуміти це нове явище в міжнародній політиці, слід звернутися до концепції діаспори в міжнародних відносинах.

На сьогодні інтерес до діаспор стрімко зростає не тільки серед дослідників в галузі міжнародних відносин, але й серед політиків. Про це свідчить відокремлення особливої галузі політичних наук - діаспоральні дослідження (*diaspora studies*), яка фокусується саме на вивченні ролі діаспор у світовій політиці. Не дивлячись на загальність розуміння фактору діаспора, сучасна політична наука знов підійшла до

проблеми її визначення адекватно існуючій міжнародно-політичній ситуації. Концепція діаспори настільки багатогранна та добре досліджена, що дає можливість вивчати будь-який тип національних меншин в міждержавних відносинах. Саме тому кількість робіт теоретичного та практичного (описового чи аналітичного) плану з проблем діаспори в останні десятиріччя суттєво зросло. Для контексту болгаро-турецьких двосторонніх відносин концепція діаспори стала найголовнішою і центральною засадою для дослідження, адже всі інші представлені в роботі концепції (родинної держави, екстратериторіального громадянства, транснаціоналізму, м'якої сили тощо) є різновидами чи способами державної діаспоральної політики. З цих причин загальні роботи з проблем діаспори стали чи не найширшою групою теоретичних праць, які були використані під час роботи над дисертаційним дослідженням. На думку автора, сучасні діаспоральні дослідження дають змогу заповнити ту «прогалину» в теорії міжнародних відносин, яка стосується відносин держав з національними меншинами за кордоном. Сучасна концепція діаспори охоплює усі існуючі види транснаціональних соціальних формацій (будь то національна, релігійна, мовна меншина та ін.) та усі види транснаціональних зв'язків держав з такими видами населення. Виходячи з зазначеного вище, велика частина літератури присвячена історії виникнення та розвитку діаспор, їх різновидам та діяльності. Класиками теорії діаспор вважають таких вчених як Р. Кохен [105, 106, 107], Г. Шеффер [171], У. Сафран [166], Р. Баубок [83], К. Тотольян [184], Й. Шейн [170], Д. Кліфорд [104] тощо. Майже всі вказані автори намагаються не тільки дати більш-менш переконливе визначення терміну діаспора, а й визначити її різновиди, структуру, форми взаємовідносин як з державою перебування, так і з державою походження. Серед російських дослідників діаспори слід зазначити В. А. Тишкова [62], И. Д. Лошкарьова [41], В. Д. Попкова [55], Т. С. Кондратьєва [35].

Незважаючи на всю різноманітність представлених підходів до діаспор, між представниками діаспоральних досліджень на даний момент вже існує певний консенсус щодо штучної природи самої діаспори. У цьому сенсі конструктивістський підхід до діаспор, згідно з яким діаспори не можуть існувати самі по собі, а створюються певними силами задля певних цілей, є домінуючим та

загальноприйнятим. Виходячи з цього, центральною проблемою для діаспоральних дослідників сьогодні є те, коли, як, чому і за яких обставин держави звертаються до формування своїх діаспор. Серед досліджень такої державної політики, яку прийнято називати «політика залучення діаспори», чи «діаспоральна політика», слівдзначимо праці А. Гамлера [115, 116, 117]. Автор детально характеризує діаспоральні стратегії різних держав, причини, з яких держави вдаються до такої політики та інструменти, які держави для цього використовують. Визначною є також праця індійського вченого Л. Варадараджана «Свої за кордоном» [201], в якій дослідник пояснює принципи політики по залученню діаспор на прикладі Індії – країни, яка має одну із найсильніших діаспор в світі. Ф. Адамсон пояснює основи такої політики в роботі «Створюючи діаспору: політика діаспоральної ідентичності та соціальні рухи» [71]. М. Уотербарі [208, 209] в своїх дослідженнях намагається з'ясувати умови та причини, за яких держави звертаються до свого населення за кордоном, та вплив на це таких національних інститутів як громадянство.

Важливим інструментом діаспоральної політики є подвійне громадянство. Зокрема, праця А. Лейс [136] присвячена теорії використання політики подвійного громадянства державою. Турецкий вчений Н. Бакладжиоглу вивчає вплив політики подвійного громадянства Туреччини на болгаро-турецькі відносини [80]. Болгарські ж дослідники, зазвичай, бачать в подвійному громадянстві інструмент турецької політики задля впливу на виборчі процеси в Болгарії [1]. Іншим важливим інструментом діаспоральної політики, необхідним для розуміння транснаціональних процесів, які виникають між державою та населенням за кордоном, є нова концепція «екстратериторіального громадянства». Політиці екстратериторіального громадянства в країнах Південно-Східної Європи присвячені праці Ц. Конеска [134], Т. Агаріна та І. П. Каролевски [73], А. Удреа [194], К. Траунмюллер [185], Е. Дзанкіч [111].

Про те, що Туреччина сьогодні активно реалізує політику залучення своєї діаспори по всьому світу, свідчить широкий спектр досліджень діаспоральної політики, представлений турецькими авторами. Зокрема, А. С. Окійай «Створення діаспори як державний проект: розширена діаспоральна стратегія Туреччини та її втілення для емігрантського та родинного населення» [152]; К. Юртнач «Турецький

новий горизонт: турки за кордоном та споріднені спільноти» [218]; Д. Аксель «Родичі, дистанційні робочі, діаспори: конструюючи турецьке транснаціональне членство за кордоном» [74]; Я. Айдин «Нова турецька діаспоральна політика» [78] та інші. Усі ці праці турецьких авторів присвячені широкій діаспоральній стратегії Туреччини, яка виступає і в якості країни-відправника мігрантів, і в якості родинної держави, проте саме останній тип транскордонного зв'язку особливо важливий для даного дослідження.

Вкрай корисною виявилась праця турецького вченого Б. Д. Чалиджиоглу «Діаспоральні стратегії у світі. Рекомендації для турецької діаспори» [102]. Саме в цьому не об'ємному, втім вкрай інформативному документі фактично викладена позиція офіційної Анкари стосовно того, кого вважати турецькою родинною меншиною, тобто на кого розповсюджується турецька діаспоральна політика. З деяких причин держави зазвичай уникають чіткого визначення об'єкту своєї діаспоральної політики, тому дуже інформативними є праці турецьких дослідників К. Октема [151] та Г. Думаана [121], які проливають світло на те, що на сучасному етапі вкладається в поняття турецької діаспори. Особливої уваги також заслуговують роботи турецького дослідника Е. Улусоя, присвячені загальній теорії діаспори та теорії турецької діаспори [195, 196].

Оскільки діаспорою є населення – етнос, народ, нація, – діаспоральні дослідження дуже тісно пов'язані з теорією націоналізму. Діаспоральні дослідники єдині в точці зору, що політика залучення діаспори є проявом націоналізму, хоча й звертаються до різних його видів. Для теми нашого дослідження першочергове значення має концепція видатного дослідника теорії націоналізму Р. Брубекера [7, 92, 93, 94, 95, 96, 97]. Праці Р. Брубекера присвячені переважно країнам пострадянського простору та Південно-Східної Європи, в яких присутній транснаціональний зв'язок держав зі своїм населенням за кордоном. Брубекер вводить новий тип діаспор - «діаспора катаклізмів», оскільки виникла вона в результаті «катаклізму» - розпаду великих держав. Представлена ним модель взаємовідносин держави перебування – діаспори – держави-батьківщини є ключовою для розуміння ролі національних меншин Болгарії в болгаро-турецьких відносинах. Окрім Р. Брубекера вагомий вклад в теорію націоналізму був зроблений

Н. Г. Шиллер [169]. На базі праць Б. Андерсона дослідниця розкриває представлений ним особливий тип націоналізму, притаманний діаспорам, – віддалений націоналізм, який іноді так і називають – діаспоральний націоналізм.

Теоретичним аспектам проблеми впливу етнічних груп, у тому числі діаспор, на формування зовнішньої політики присвячена праця В. Мура [144]. Представлена дослідником концепція транснаціональних етнічних альянсів дозволяє пояснити взаємозалежність між національною політикою болгарських урядів щодо національних меншин Болгарії, турецькою діаспоральною політикою та розвитком болгаро-турецьких відносин. Для виявлення правильної моделі, в рамках якої слід вивчати взаємовідносини держав з національними меншинами, позачергове значення має природа походження національної меншини. Дослідження ідентичності національних меншин Болгарії дозволяє зрозуміти, яка категорія населення є (чи потенційно може бути) об'єктом турецької політики «неоосманізму» та політики залучення діаспори, а також допомагає зрозуміти стратегії болгарських урядів щодо них. Багато дослідників присвятили свої праці історії виникнення національних меншин Болгарії та політиці болгарських урядів щодо них починаючи з 1878 р. Серед них К. Озлем [155], Л. Петкова [157], Г. Фаткова [114], А. Караджов [129], В. Хопкен [123]. Політичне представництво національних меншин в сучасній Болгарії, особливості їх соціальної інтеграції у болгарське суспільство широко розкрито в роботі «Електоральні правила та політичне представництво етнічних меншин: погляд з Болгарії та Румунії» М. Спірової [173], Д. Стейном у статті «Політика участі національних меншин в посткомуністичній Європі» [174], Б. Б. Волгій у праці «Етнонаціоналізм в Болгарії в період переходу до демократії: політичний плюралізм як ефективний засіб проти етнічного конфлікту» [205].

Турецька меншина завжди була і залишається найчисельнішою національною меншиною в Болгарії і є головним об'єктом турецької діаспоральної стратегії, а тому вона займає центральне місце в цих дослідженнях. Праці таких дослідників як Е. Ватансевер [203], Л. Гусейнова [23], В. Ганев [118] присвячені сучасному становищу турецької та мусульманської національних меншин в Болгарії та проблемам, які стоять перед ними.

Особливим аспектом болгаро-турецьких відносин загалом та відповідних національної політики Софії та Анкари є «проблема помаків». Вона досліджується як в болгарській, так і в турецькій науці, а також вченими інших країн. Одне з головних питань в проблемі помаків є питання їх походження й ідентичності, яке розглядається доволі активно в болгарськими [62, 28, 63, 33] та західними дослідниками [84, 87, 135]. Складність світосприйняття, етнічної й політичної активності (а фактично пасивності) помаків робить вкрай актуальним, перш за все з точки зору сучасної політології та теорії міжнародних відносин, розкриття подібного феномену «мінливої ідентичності» малих етносів. З точки зору конструктивізму така ідентичність є найбільш зручною для здійснення діаспоральної політики, адже вона легко піддається трансформації в діаспоральну. Дуже інформативною та надзвичайно корисною з точки зору висновків слід вважати працю грецького дослідника Є. Карагіанніса [128]. В ній автор визначає феномен помаків, називаючи його суспільно-політичну складову «етнічною маргінальністю». Висновки, до яких приходять грецький дослідник, дозволяють стверджувати про історично й культурно обумовлене тяготіння помакської меншини в Болгарії та Греції до турецької спільноти, вкрай консервативний «локальний» світогляд помаків, завдяки чому в будь-якій політичній ситуації вони завжди виступають в якості пасивного ланцюга суспільно-політичних процесів та об'єктом внутрішньої політики конкретної держави чи двосторонніх відносин в окремому районі їх компактного проживання. Корисними є також дослідження болгарської дослідниці С. Хинкович «Сучасні зовнішні чинники та їх вплив на релігійність мусульман Болгарії» [66], в якій представлений аналіз Туреччини як геополітичного та економічного фактору, який впливає на ідентичність помак. Є. Іванова в роботі «Ідентичність та ідентичності помак в Болгарії» [33], опираючись на результати масштабного проекту по дослідженню ідентичності болгарських мусульман, пояснює причини так званої «мінливої ідентичності» помак, фактори, що впливають на посилення їх турецької, болгарської чи помакської складової. Більш того, автор аргументує залежність їх ідентичності від політики болгарського та турецького урядів. Професор турецького університету міста Едірне А. Гюншен [122], відомий своїм критичним ставленням до політики посткомуністичних урядів

Республіки Болгарія, приходиться до висновку, що процес дискримінації етнічних турків і помаків Болгарії після 1989 р. не припинився, а набув юридично прихованих форм. Крім того, ним зазначається суспільна близькість турків і помаків Болгарії, які фактично сформували широку діаспоральну групу.

1.2. Концепція транснаціоналізму.

Для дослідження турецької діаспоральної політики та її впливу на болгаро-турецькі відносини автор використовує три теоретичні підходи: конструктивістський, ліберальний та неореалістичний.

Перший – конструктивістський підхід – фокусується на проблемах ідентичності. Ідентичність слід розуміти як бачення «себе», яке актори конструюють та відтворюють через взаємодію з «іншими». Прихильники конструктивізму передбачають, що державні інтереси розвиваються перш за все у зв'язку не з зовнішніми факторами, а з внутрішніми, постійно знаходяться в динаміці. Різновид державної ідентичності чи її зміна впливає на державні інтереси та державну політику. Таким чином, щоб зрозуміти міжнародну поведінку або зовнішню політику прийняття рішень, потрібно вийти за рамки інтересів і зосередитись на державній ідентичності і способу її формування. Ідентичність в міжнародних відносинах означає розуміння міжнародної системи як конструкцію та проекцію (відтворення) колективної ідентичності на рівнях і нації (націоналізм), і держави (втілення державного суверенітету). Ідентичність етносів, які проживають на території держави, створює державну ідентичність, а державна ідентичність формує державні інтереси, згідно з якими відбувається формування зовнішньої політики. Звідси – наявність ланцюгу взаємин: ідентичність етносів – ідентичність держави – національні інтереси держави – зовнішньополітичні пріоритети. Національні меншини мають і мотив, і можливість впливати на процес формування державної ідентичності, адже національні меншини є частиною народу, який проживає за межами національної держави. А тому, конструктивістський підхід до націй, дослідження націоналізму допомагає краще зрозуміти природу турецької та болгарської політики щодо національних меншин Болгарії, адже обидві є відтворенням різних типів націоналізму. Представники конструктивізму також

стверджують, що міжнародна система характеризується створенням нових політичних просторів, які виходять за межі кордонів національної держави. Такі простори створюються транснаціональними мережами, до яких входять державні актори, неурядові організації, регіональні міжурядові організації, приватні структури. Це передбачає, що державний суверенітет не прив'язаний до певної державної території, а може виходити за її рамки, охоплюючи транскордонне населення співвітчизників (діаспор), на яких поширюється державна діаспоральна політика. Слід зазначити, що конструктивістський підхід до націй, етносів, діаспор витіснив собою натуралістичний підхід і на сьогодні є найпоширенішим. Саме конструктивістські принципи націєтворення є центральними у процесі державної діаспоральної політики, яку іншими словами можливо було б назвати процесом створення єдиної екстратериторіальної нації поза межами державного кордону.

Другий підхід – ліберальний – залучений до даного дослідження з огляду на вплив національних меншин країни на процес прийняття політичних рішень. Представники ліберального підходу фокусуються на ролі фізичних осіб та приватних груп в міжнародній політиці, які борються, щоб просувати різні інтереси. Держава не є незалежним актором, а є представником тимчасової коаліції, яка контролює державу. Як наслідок, держави не можуть мати стійкі і чітко фіксовані інтереси (безпека, влада і т.д.), як стверджують представники неореалізму, реалізму, або інституціоналізму. Швидше за все, вони мають особливі інтереси конкретної коаліції, яка в даний час при владі. Згідно з таким підходом, ступінь впливу внутрішніх акторів на зовнішню політику, залежить від сили відносин між державою (політичних інститутів) і суспільства (громадські організації).

Національні меншини, особливо ті з них, які політично мобілізовані, неминуче втягнені у цей політичний процес і їх слід розглядати як один з багатьох зацікавлених груп всередині країни. Діаспори, як і інші транснаціональні актори, при цьому користуються привілейованим статусом, здійснюючи вплив на політику як батьківщини, так і держави перебування. Інакше кажучи, діаспори є групами інтересів, які беруть участь у внутрішньому політичному процесі батьківщини. Вони прагнуть просувати свої інтереси, засновані на ідентичності, через лобіювання і побічно шляхом надання інформації для інституціональних акторів.

Крім того, з огляду на їх міжнародне розташування, вони особливо важливі для уряду батьківщини в якості інструментів впливу на іноземні уряди. Таким чином, ліберальний підхід особливо корисний для розуміння такого елементу діаспоральної політики як діаспоральне лобі на користь держави-батьківщини. Найбільш повно вивчено вплив етнічних груп на зовнішню політику США, де існують та активно діють окремі лобістські об'єднання за національною ознакою.

Слід зазначити, що таке використання ліберального підходу щодо впливу національних меншин на зовнішню політику держав не виключає використання деяких елементів неореалістичного підходу, зокрема, тезу про те, що держава, всупереч усім прогнозам лібералів, й досі залишається головним актором міжнародних відносин. Зростаюча активність діаспор в глобальній політиці зовсім не означає спадок значення держав в міжнародних відносинах. Національні ж меншини, в якій би категорії вони б не вивчалися – в якості діаспори, чи мігрантів, чи етносів – не є повністю самостійними акторами, а частіше є об'єктами зовнішньої політики держав чи інструментами в досягненні державами своїх зовнішньо- чи внутрішньополітичних цілей. Сучасні дослідження, які присвячені аналізу взаємовідносин держави та національних меншин, підкреслюють особливий тип транскордонного зв'язку між державою та населенням за кордоном, який формує сама держава, а отже, її роль залишається центральною. Тоді як транснаціоналізм та діаспора на перший погляд асоціюються з відходом держав на другий план та ерозією суверенітету, нова форма транснаціоналізму, яку використовують держави, навпаки ініціюється та втілюється державою. Формуючи зв'язки з певним типом населення за кордоном, держава здійснює діаспоральну політику, направлену на створення консолідованої спільноти, яка мешкає за кордоном, але діє на користь держави-батьківщини. В цьому сенсі неореалістичний підхід є важливим для розуміння даних процесів.

З точки зору міжнародних відносин на сьогодні існує три основні напрями досліджень ролі національних меншин у міждержавних відносинах: концепції діаспори, транснаціоналізму та «родинної держави / меншини». Кожен із цих напрямів розвивався окремо один від одного, оскільки всі вони використовуються для позначення різних типів соціальних спільнот та транскордонних зв'язків, які

вони утворюють. Проте в останні десятиліття концепція діаспори розвинулась до таких обсягів, що стала охоплювати всі ці категорії, а тому саме вона є визначальною в даній роботі. Зупинимося детальніше на кожній із них.

Концепція транснаціоналізму в академічному дискурсі з'явилася тільки на початку 1990-х років, проте процес, з яким вона пов'язана, виник значно раніше. Одними з перших терміни «транснаціоналізм» і «транснаціональні актори» ввели в обіг політології та міжнародних відносин Д. С. Най-молодший і Р. О. Кеохейн [146]. Вони запропонували використовувати ці терміни для позначення міжнародної активності великих неурядових організацій. Ідеї Д. С. Ная і Р. О. Кеохейна отримали подальший розвиток у працях британського соціолога М. Елброу [75]. На думку М. Елброу, транснаціональні взаємодії крізь державні і територіальні кордони слід відрізняти від міжнародних відносин. Міжнародним відносинам він протиставляє транснаціональні взаємодії індивідів і груп, які розділені територіально та розкидані по всьому світу. Ці взаємодії стирають важливість державних і територіальних кордонів, розмивають їх нездоланність. Сама можливість такого роду взаємодії створюється завдяки формуванню у акторів спільності цілей, інтересів та ідентичності. Так, члени міжнародних неурядових організацій відчують себе одним цілим, незважаючи на межі, які їх розділяють. Це, на думку М. Елброу, виступає головною характеристикою транснаціональних взаємодій.

Хвилі трудових міграцій в промислово розвинені країни у другій половині ХХ століття породили нове явище, змушуючи дослідників говорити про феномен міграційних спільнот. Такі спільноти з'явилися в результаті масової міграції робочої сили з країн Третього світу до розвинених індустріальних країн. Мігрантами зазвичай вважають осіб однієї держави, які виїхали на заробітки в іншу державу. Мігранти періодично повертаються на батьківщину, яку вони, чи, принаймні, частина їх сім'ї, не планують покидати назавжди, та інвестують частину своїх доходів в свої сім'ї, які залишилися на батьківщині. Зазвичай вони прагнуть отримати громадянство приймаючої країни, при цьому не втрачаючи громадянство своєї батьківщини. Сучасні мігранти не тільки не втрачають зв'язків з країною свого походження, але активно підтримують її політичний та економічний розвиток, чи навіть повертаються назад. Через свої взаємовідносини з сім'ями мігранти постійно

підтримують тісний зв'язок з державою-батьківщиною, що стало особливо легко завдяки сучасному росту комунікацій. Термін «транснаціоналізм», таким чином, став вживатися для позначення тривалих зв'язків мігрантів зі своїми країнами-походження. Численні взаємодії мігрантів скрізь державні кордони перетворюють приймаючі країни і країни походження в єдиний простір комунікацій. Н. Глік-Шиллер, Л. Беш і С. Сзентон-Бленк в своїх дослідженнях пропонують використовувати поняття «транснаціональне соціальне поле» для аналізу і опису знову виявленого простору соціокультурних взаємодій, необмежених конкретною територією [167, 168]. Згідно з цим положенням, міграція є не переміщенням людей з однієї країни до іншої, а способом розширення простору соціо-культурних взаємодій. Концепція транснаціоналізму, у центрі якої є зв'язок мігрантів із країною-походження, є особливо корисною для пояснення феномену «євротурків» - турецької меншини емігрантського походження в країнах Західної Європи. Отже, транснаціоналізм як теоретична концепція досліджувалася в абсолютно різних наукових областях. Три найбільш важливі з них: по-перше, міжнародні відносини, де ця концепція почала використовуватися вже в 1970-х роках, з тим щоб звернути увагу на зростаюче значення недержавних суб'єктів, таких як транснаціональні корпорації і міжнародні неурядові організації на міжнародній арені; по-друге, дослідження теорії соціальних рухів, для пояснення технологій політичної мобілізації крізь кордони; по-третє, дослідження міграції. Хоча ці наукові області зовсім різні, загальним для них є розуміння того, що транснаціоналізм є «глобалізацією знизу» [83]. Відповідно, транснаціональні відносини відрізнялися від інтернаціональних завдяки тому, що в них принаймні один із суб'єктів є недержавним утворенням.

1.3. Сучасне розуміння концепції діаспори в теорії міжнародних відносин та історія її розвитку.

Дослідження діаспор зазвичай будувалися в соціологічній та антропологічній перспективі, наприклад, дослідження їх групової ідентичності та приналежності. Проте сьогодні діаспори поступово розглядаються в політичних науках, економіці та міжнародних відносинах. Результати аналізу літератури за діаспоральною

тематикою в рамках проекту «Вплив діаспоральних спільнот на національну та глобальну політику», проведеним Університетом Меріленд в 2005 р., показали значне зростання наукового інтересу до діаспор і відокремлення особливої галузі гуманітарних наук – діаспоральні науки (Diasporic Studies) [137]. Область явищ що позначаються як «діаспора» помітно розширилася, а частота вживання цього терміну істотно зросла. З поширенням цього терміну його значення стає все менш зрозумілим, аже значно змінився зміст, вкладений в це слово. Певною мірою такий стан справ можна пояснити тим, що дискусія про діаспору ведеться фахівцями різних напрямків і видів діяльності, серед яких не тільки етнологи, соціологи, політики, а й люди так званих вільних професій - письменники, художники, журналісти. Можна констатувати, що «діаспора» стало модним, поширеним словом, яке прийнято вживати, коли мова йде про етнічні групи. Особливо інтерес до діаспори зріс після терористичних атак 9 вересня 2001 р. в Сполучених Штатах Америки (9/11), оскільки було встановлено, що за терористичними атаками стояли іноземці, які проживають в Західних країнах. Конфлікти в регіоні Близького Сходу та Північній Африці, поява Ісламської Держави (ІДІЛ) та, як наслідок, величезна хвиля мігрантів до країн Європи породили дискусії щодо так званої «діаспори джихадистів». Розвиток сучасних технологій сприяв появі феномену «кібер діаспори». У підсумку ми маємо безліч думок про те, що розуміти під діаспорою. Проблема цього полягає також в багатогранності досліджуваного поняття, яке вимагає більш-менш виразної дефініції. Навіть щодо історії виникнення терміну серед дослідників немає абсолютної єдності, хоча слід зазначити, що історичний аспект не викликає таких значних розбіжностей, як, наприклад, питання про критерії діаспор [205].

Дослідження феномену / фактору діаспори гальмується не тільки відсутністю дисциплінарної монолітності, оскільки діаспори вивчає кілька наук – від етнографії до політології, а й не завжди якісною підготовкою самих дослідників, адже для повноцінного аналізу цього феномену потрібно бути одночасно етнографом, соціологом, істориком та політологом. Так, кожен дослідник діаспор повинен володіти інформацією в трьох областях: 1) знати культуру та ідентичність діаспори, яку він вивчає, розуміти звідки її представники отримують кошти для існування,

організують своє суспільне життя, беруть участь у громадському та політичному житті; 2) історичні знання про те, як і коли сформувалася ця соціальна група; 3) соціальну теорію формування колективних ідентичностей; 4) теоретичну базу щодо місця діаспор в теорії міжнародних відносин. Втім, не кожен вчений може пишатися наявністю в нього зазначених знань. Через це, сучасна наука дає кілька різних тлумачень поняттю діаспори відповідно до теорії міжнародних відносин.

У центрі розуміння природи діаспори є дебати про те, чи є діаспора природним або штучно створеним явищем. Представники традиційного підходу вважають діаспору етнічною спільнотою, яка проживає за межами країни-батьківщини в результаті природних процесів міграцій. Дослідниця діаспор Фіона Адамсон стверджує, що виникнення діаспоральних груп пояснюється натуралістичною точкою зору: діаспорою є натуральний та автоматичний результат міграцій, заслання чи розселення [71, с. 30]. Представників такого підходу до діаспор у свою чергу можна поділити на прихильників класичного тлумачення терміну та плюралістичного. До класичного розуміння діаспор відноситься традиційне бачення діаспори, до плюралістичного – сучасне широке трактування терміну. Але надзвичайно важливою відправною точкою і класиків, і плюралістів є саме натуралістичний підхід, для них обох діаспора – це транснаціональна спільнота, створена в результаті міграційних процесів. І хоча сучасні діаспоральні дослідження вже далеко відійшли від класичного погляду, все ж ми вважаємо доцільним зупинитися на еволюції цієї концепції задля більш повного розуміння цього явища.

Термін «діаспора» прийшов з грецької мови і означав явище міграції та колонізації. До 1930-х рр. поняття «діаспора» включало в себе лише три етно-релігійні групи: євреї, вірмени і греки [184]. Перші комплексні дослідження, присвячені теорії діаспори, з'явилися в зарубіжній науці у 70-80-і рр. ХХ ст. Класичне використання цього терміну пов'язано, перш за все, з єврейським досвідом. Ключовою характеристикою такої діаспори було виселення з країни-батьківщини в результаті трагічних подій. Так, розселення євреїв по всьому світу було викликано трагічною подією - руйнуванням храму Соломона в 586 до н.е., яке «травмувало» цю етно-релігійну групу. Термін «діаспора» описував вигнання

євреїв з історичної батьківщини, їх розпорошеність по багатьом країнам та звідси відчуття пригніченості у населення, зневіри [98, с. 35]. Таким чином, єврейська діаспора стає «відправною точкою», згідно з якою було прийнято перевіряти всі інші народи розсіювання на предмет їх відповідності концепції діаспора. Вкрай близьким до історичної долі євреїв вважається і доля вірменської діаспори, що стала формуватися з VI ст. н.е. після вигнання вірмен з Візантійської імперії. Головною причиною появи вірменської діаспори в багатьох країнах світу, яка чисельно в кілька разів перевищує власне населення Вірменії, стали трагічні події 1915-16 рр. в Османській Імперії, коли відбулася депортація близько 2/3 всього вірменського населення (1,75 млн. осіб) до Сирії та Палестини. До цієї категорії також відносять і першу хвилю «африканської діаспори». Цей термін у 1964 р. ввів історик Дж. Шепперсон, розділивши всю африканську діаспору на «першу», пов'язану з вивезенням чорношкірого населення Африки з метою работоргівлі, та «другу», яка є постколоніальною африканською еміграцією через громадянські війни, голод, бідність. Дослідники У. Сафран [166], Х. Тололян [184] на цьому етапі запропонували модель так званих «класичних діаспор» та виділяли наступні критерії «класичної» діаспори: розсіювання з початкового історичного центру в різні регіони; колективна пам'ять про батьківщину, її міфологізація; сприйняття себе як чужинців в приймаючому суспільстві; прагнення до повернення на батьківщину; допомога, збереження зв'язків з батьківщиною; високий рівень групової згуртованості, заснований на високому ступені ідентифікації себе з країною-походження [166, с. 83].

Пізніше термін втратив свій початковий трагічний зміст. Як стверджував Дж. Кліффорд: «Ми повинні визнати сильний вплив єврейської історії на мову діаспор, але не робити цю історію визначальною моделлю» [104, с. 308]. Класичний підхід вже в 1980-і роки став малопродуктивним, оскільки він залишав поза увагою спільноти, утворені в процесі міграцій, підвищеного попиту економіки на дешеву робочу силу. Якщо термін «діаспора» може бути застосовний тільки до загальновизнаних розсіяних народів, наприклад, до євреїв, вірмен чи ромів, то виникає питання, в рамках якої концепції вивчати інші етнічні групи або меншини, що знаходяться за межами країни свого походження. Певний час дослідження таких

груп населення проводилось переважно в рамках теорій міграцій та транснаціоналізму, про які мова йшла вище. Різке збільшення масштабів міграції йде паралельно з консолідацією іммігрантських етнічних спільнот. Опинившись на новому місці, переселенці, як правило, прагнуть об'єднатися, щоб не тільки вижити, а й зберегти свої звичаї, традиції, мову в чужої для них, найчастіше досить ворожою етнокультурному середовищі [35]. Беручи це до уваги, почастишали спроби дослідити будь-які переміщення людей, пов'язані з перетином державних кордонів, з точки зору процесів діаспоризації. Це призвело до часткової відмови від класичної інтерпретації поняття діаспори і, як наслідок, до більш широкого тлумачення терміну. Тоді діаспорою стали називати будь-яке етнічне розселення, навіть якщо воно не відповідало критеріям класичної діаспори, зокрема, всі етнічні групи, які з яких-небудь причин (включаючи такі як ведення бізнесу, трудові контракти, туризм і т. д.) проживають за межами країни походження. Одним з перших дослідників, який зробив внесок в нове розуміння діаспор був В. Сафран. Він розширив класичне бачення діаспори, стверджуючи, що багато інших етнічних груп мали схожий досвід, нехай і не такий трагічний як у євреїв, вірмен чи палестинців. Представники багатьох етносів були змушені залишати свої місця проживання через несприятливі умови на батьківщині. До таких діаспор В. Сафран зарахував індійців, китайців, японців, які виїжджали на заробітки за кордон ще в ХІХ ст., кубинців та мексиканців в США, пакистанців у Великобританії, мешканців країн Магрибу у Франції, турків у Німеччині та інші [166, с. 84].

Важливий внесок у вивчення діаспор вніс вчений Р. Кохен, який також відходить від традиційного розуміння діаспори і вводить нові її критерії, наприклад, міграція з колоніальних або добровільних причин [106]. Це означає, що населення, яке покинуло свою батьківщину не тільки вимушено, але і добровільно, також може вважатися діаспорою. Цей термін став застосовуватися для колоніальних переселенців та тих, хто виїхав з батьківщини в пошуках роботи. І. Д. Лошкарьова розуміє під діаспорою транснаціональне співтовариство мігрантів, яке підтримує матеріальні й емоційні зв'язки з територією (країною) походження і одночасно адаптується до обмежень і можливостей приймаючого суспільства. В цілому діаспори відповідають характеристикам недержавних акторів [41]. Схоже

визначення дає нідерландський дослідник Н. Ван Хер: «Це населення мігрантського походження, яке розкидане між двома або більше напрямками, між якими розвиваються різноманітні зв'язки, включаючи потоки й обмін людьми та ресурсами між батьківщиною і країнами перебування, а також між країнами перебування» [200]. Саме тоді, коли до діаспор стали включати мігрантів, концепція діаспори стала тісно перетинатися з концепцією транснаціоналізму.

Характерним є визначення, яке пропонує Міжнародна організація з міграції: «діаспора» - це мігранти або їх нащадки, які тимчасово або постійно проживають поза країни, в якій народилися або яка є батьківщиною їх предків, але підтримують з нею постійний зв'язок [125]. Отже, ключовими критеріями діаспори залишилися проживання за межами батьківщини та підтримання постійного зв'язку з нею. Р. Кохен запропонував у 1997 р. універсальну класифікацію діаспор, виходячи з їх походження, функцій та характеристик:

1. діаспори - жертви (вірмени, палестинці, ірландці, африканці);
2. трудові (індійці, турки, японці, китайці);
3. торгові (китайці, індійці, японці, ладан);
4. імперські (британці, росіяни, іспанці);
5. культурні (карибська діаспора) [106, с. 18].

Характерно, що турецька діаспора займає місце серед трудових діаспор. Це, передусім, через чисельну присутність турецьких трудових мігрантів у Німеччині та інших країнах Західної Європи. Класифікація ускладнюється тим, що діаспори можуть перетинатися між собою, а один і той же індивідуум може належати одночасно до кількох діаспор – як у випадку з японською чи індійською діаспорами. Особливу увагу заслуговує остання група «культурна», яку пізніше дослідник змінив на «детериторіалізована». Цей термін може бути застосований до груп населення, які переміщувалися багаторазово, чия батьківщина була втрачена, а також для деяких релігійних громад. Р. Кохен стверджував, що в епоху глобалізації, де кіберпростір часто витісняє фізичний, діаспора може певною мірою створюватися або бути відтвореною в уяві людей, предметами матеріальної і народної культури [106, с. 127]. Так, виникає новий прорив в дослідженні діаспор, а саме введення поняття «уявної батьківщини» і прагнення діаспори її створити. З

середини 1990-х років фундаментальний критерій наявності батьківщини зникає і в подальших дослідженнях термін «діаспора» став вживатися не тільки до етнічних, а практично до всіх типів транснаціонального населення. Поняття «батьківщина» трансформується і перетворюється в якийсь простір, що позначає місце походження, яесь локальне, національне, транснаціональне місце, або уявну віртуальну спільноту (пов'язану з інтернетом, наприклад), або пережитий досвід і особисті соціальні відносини (до цього можна застосувати принцип: батьківщина там, де лежить твоє серце). З'явилося навіть таке явище як «кібер діаспора» (чи віртуальна діаспора), яке виникло одночасно з появою доступу широкої публіки до мобільних телефонів та інтернету [90]. У широкому сенсі це спільнота мігрантів, взаємодія між якими стала можливою завдяки новим технологіям комунікацій. Стали говорити про «мусульманські діаспори», де уявна батьківщина є нетериторіальним утворенням, наприклад, Глобальна ісламська Умма, діаспори джихадистів [88]. Це підкреслює той факт, що вже на цьому етапі розвитку науки термін «діаспора» відноситься не тільки до етнічних, а й до релігійних та інших груп або громад. Широту поняття діаспори демонструє також сучасна африканська діаспора. Африканський Союз в квітні 2005 р. дав таке визначення «африканської діаспори», ґрунтуючись на її континентальній, а не національній приналежності: «Африканська діаспора складається з народів африканського походження, які проживають за межами континенту, незалежно від їх громадянства і національності, які готові зробити свій внесок в розвиток континенту і будівництва Африканського союзу» [126]. Добровільна належність до «африканської діаспори» нерозривно пов'язана з бажанням зробити свій внесок у розвиток і підтримку Африканського союзу.

Таким чином, за традиційним підходом термін діаспора може застосовуватися до таких груп населення:

1. Мігранти. Мігранти можуть проживати в країні перебування як тимчасово, так і постійно, а міграція може бути добровільною або недобровільною.
2. Біженці. Це категорія мігрантів, для яких характерне раптове і недобровільне переселення. Вважається, що біженці прагнуть повернутися на свою батьківщину якомога швидше.

3. Засланці. Категорія біженців, які перебувають в приймаючій країні поки на їх батьківщині не відбудуться політичні зміни.

4. Етнічні групи. Особи, які ідентифікують себе з іншими представниками цієї ж етнічності, яка мешкає поза межами своєї батьківщини, але які обов'язково підтримують політичні зв'язки з нею. Вони можуть не планувати повернутися на батьківщину коли-небудь, але шанують свої етнічні корені.

5. Експатріанти. Люди однієї країни, які проживають в іншій країні. Це дуже загальний термін, який має на увазі добровільне переселення з можливими планами повернення на батьківщину в будь-який зручний час.

6. Місцеве населення, яке має відмінні культурні характеристики, які перешкоджають їх асиміляції, мають статус меншини в своїх країнах проживання.

7. Меншини. Будь-які з перерахованих вище груп можуть бути меншинами в країні проживання [137].

Справжній вибух інтересу до діаспори Р. Брубекер назвав «діаспоральна діаспора», що означає поширення значення терміну в семантичному, концептуальному і дисциплінарному просторі. На думку дослідника, популярність досліджень діаспор і розмиті межі теоретичної основи ведуть до універсалізації терміна «діаспора», що парадоксальним чином значить зникнення діаспори: «Якщо все є діаспоральним, то ніщо не є дійсно таким» [97]. З огляду на таке розмаїття наукових поглядів на це багатомірне явище Центр міжнародних досліджень і досліджень безпеки Меєрленд провів проект «Вплив діаспоральних спільнот на національну та глобальну політику», в ході якого був зроблений висновок, що домінуючим визначенням діаспори в світовій академічній літературі є: «група, яка визнає свою відмінність від інших, заснована на загальній етнічності / національності, проживає в приймаючій державі та підтримує прихильність до своєї рідної країни або батьківщини» [137]. Ще більш універсальне визначення діаспори дають Й. Шейн та А. Барт, для яких діаспора - це люди спільного походження, які проживають поза межами своєї етнічно або релігійно рідної держави (батьківщини), ця держава може бути реальною або уявною, незалежною або під іноземним контролем [170]. Очевидно, що чим більше досліджень присвячено діаспорам, тим більше зникало їх критеріїв. З цих визначень можна виділити три основні, які

залишилися незмінними: 1) проживання за межами батьківщини; 2) окрема самосвідомість; 3) наявність емоційного зв'язку з батьківщиною.

Кардинально іншим поглядом на діаспору відрізняються представники конструктивізму. Конструктивісти поставили під сумнів такі основні поняття цієї концепції як «батьківщина» та «етнічна / релігійна спільнота» та розглядають діаспору як «транснаціональну уявну спільноту» [76]. Такий підхід передбачає інтерпретацію діаспорної етнічності як одного з типів «уявних спільнот», що володіють своїми внутрішніми соціальними зв'язками, зовнішніми кордонами, які конструюють «своїх» і «чужих». Концепція «уявних спільнот» видатного дослідника Б. Андерсона, яка вийшла в світ в його фундаментальній праці «Уявні спільноти», знаменувала різкий поворот в дослідженнях нації та націоналізму в 1983 р., в якій автор називає націю уявною політичною спільнотою [76]. Автор називає нації спільнотами, тому що в їх основі є спільність, а уявними не тому, що їх не існує, а тому, що члени навіть найменшої нації можуть не знати абсолютно всіх своїх побратимів по нації, але в них буде завжди присутній образ їхньої спільності. Конструктивісти вважають, що діаспори – це щось більше ніж просто форма етнічної спільноти та пояснюють цей феномен конструктивістською теорією колективних ідентичностей. З'явилося загальне розуміння того, що діаспора не є чіткою та монолітною групою населення, а люди можуть бути більш або менш діаспоральними в різних ситуаціях. Як зазначив С. Вертовец, діаспоральна ідентичність може бути повністю загублена, може посилюватись та слабнути, залишатися активною чи сплячою [204]. Представник російської школи конструктивістів В. А. Тишков стверджує: «Те, що називається, відтворюється і вивчається як народ, нація, меншина, раса, діаспора, насправді є не реально існуюче колективне тіло зі своєю самосвідомістю, характером, волею, долею, а людські відносини (соціальні, політичні, емоційні), пов'язані з уявними коаліціями» [62, с. 25]. Інші представники конструктивізму Б. Басер та А. Свейн стверджують, що діаспора – це політичний проект мобілізованих еліт, а ідентичність діаспор конструйована, штучно створена та не може бути просто результатом масової міграції [176]. Пізніше класик діаспоральної теорії Р. Кохен також приходять до висновку, що діаспори можуть бути сформовані і мобілізовані за певних обставин.

Історія та історичний досвід потенційної групи створюють основу, необхідну для формування діаспори, а активні політичні, соціальні та культурні лідери створюють необхідні ефективні інститути для формування діаспорального почуття і спонукають їх до спільної мети [106, с. 10]. Це твердження є вкрай важливим для нашого дослідження, адже у випадку з національними меншинами Болгарії присутні обидва критерії – історія, історичний досвід Османської Імперії (спільна батьківщина) та наявність необхідних інститутів, які займаються формуванням діаспорального почуття цього населення.

Виходячи з усіх етапів розвитку та названих вище підходів до розуміння діаспор, можна простежити спільну для усіх дослідників рису діаспор – це наявність у населення міцного зв'язку зі своєю батьківщиною (реальною чи уявною). Саме ця ключова риса дозволяє вважати населення за кордоном не просто мігрантами чи національними меншинами, а діаспорою.

1.4. Концепція «родинної держави / меншини».

Окрім концепції діаспори в політичній науці з 1990-х років з'являється концепція родинної держави / меншини (kin state / minority). Терміни є відносно новими, на офіційному рівні вони вперше були використані Венеціанською комісією в жовтні 2001 р. у «Звіті про преференційне ставлення родинних держав до своїх національних меншин» [165]. Нові терміни певною мірою суттєво як спростили, так і ускладнили двосторонні взаємини між державами. Спрощення пов'язане, в першу чергу, з відкриттям нових горизонтів оцінки, визначення та вироблення як національної політики держав, так і відповідних аспектів зовнішньополітичних ліній у двосторонніх та багатосторонніх відносинах. Ускладнення ж базується, передусім, на нечіткості міжнародно-правової бази щодо них. Поняття «родинної держави» походить від концепції національної держави та тісно пов'язане з теорією націоналізму. Ще після Першої та Другої світових війн у результаті змін кордонів багато європейських країн включало в себе населення, яке проти свого бажання опинилося у нових країнах, але культурно відчувало себе складовою частиною титульної групи колишніх держав. Зміни політичних кордонів та перехід до демократії в країнах Центральної та Східної Європи забезпечили фундамент для

виникнення активності родинних держав щодо родинних меншин, які проживають за кордоном. У сучасному світі кордони держав не співпадають з кордонами націй, тому величезна кількість національних, етнічних, релігійних та лінгвістичних меншин проживають поза межами «своїх» держав. Якщо концепція діаспори виникла і первісно розвивалася задля вивчення населення, яке мігрувало зі своєї батьківщини з різних причин, то концепція родинної держави / меншини із самого початку зазвичай мала справу з іншою категорією транскордонного населення, яке опинилося в чужій для себе країні, нікуди при цьому не рухаючись, а в наслідок змін самих державних кордонів. Термін «родинна держава» вживається для позначення тих держав, більшість населення яких розділяє етнічні чи культурні характеристики з меншістю населення іншої країни. Це широка категорія країн, які не обов'язково сприймаються меншинами як «родинні держави», проте які зацікавлені в меншинах за межами власних кордонів, ґрунтуючись на історичних, релігійних, мовних зв'язках. Тоді як величезна кількість країн має своїх співвітчизників на території інших держав, не всі ці держави мають підстави називатися «родинними», адже це передбачає, передусім, чітку державну політичну позицію. Держава може бути «родинною» за двох основних умов: якщо члени груп родинних меншин поділяють культуру родинної держави чи історично належать до родинної держави, та якщо держава проводить таку політику.

Вживання поняття «родинна держава» є суперечливим і не має загальноприйнятого наукового або правового визначення. Аналіз політики родинних держав і транскордонних діаспор виявляє безліч історичних і сучасних прикладів ролі держави в структуруванні зв'язку зі своїм населенням за кордоном. Такі транскордонні зв'язки родинного населення з родинною державою можуть мати позитивні значення, тому що належність до однієї спільноти сприяє порозумінню між людьми, розвитку культурного та інших видів співробітництва між державами. Проте, якщо такі транскордонні зв'язки зневажаються та використовуються політичними елітами в політичних цілях, то має місце зростання міжетнічної напруги, конфлікту чи навіть проведення масових чисток. Слід також зазначити, що не всі етнічні групи мають свої власні родинні держави. Інколи питання, яку саме державу вважати родинною, викликає багато суперечок. Одним

з таких прикладів є боснійці (мусульмани) в районі Санджака. Деякі боснійці вважають, що їх рідина держава є Боснія і Герцеговина, інші переконані в тому, що це Туреччина. Є також думки, що це Чорногорія [199].

Модель відповідальності за людей, що належать до однієї нації, але живуть за кордоном, була створена в Західній Європі після Другої світової війни. З метою забезпечення більш ефективної підтримки своїх родинних меншин держави почали використовувати різні заходи, наприклад, прийняття внутрішніх законів, які містять положення, що дозволяють їх родинним меншинам - громадянам інших держав – отримувати певні привілеї. До 1989 р. діаспоральна політика і такого роду активність з боку держави в країнах Варшавського договору були неможливі, тому у Центрально-Європейському регіоні підтримка співвітчизників, які проживають за кордоном, стала нормою тільки після зміни комуністичних режимів. Після завершення Холодної війни більшість країн регіону, включаючи Угорщину, Болгарію, Румунію, Словенію, Словаччину, Хорватію, Македонію, Польщу, Україну та Росію, прийняли поправки до своїх конституцій, взявши на себе особливу відповідальність за захист родинних меншин, які проживають в інших країнах. Деякі держави регіону ввели преференційний доступ до громадянства для своїх етнічних співвітчизників, інші - прийняли політику зовнішнього громадянства, яка шляхом усунення вимог щодо проживання значно розширила чисельність потенційних або реальних громадян країни-батьківщини. Прикладом є стаття 12 Конституції України (1996): «Україна забезпечує задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави»; стаття 7 Конституції Румунії (1991): «Держава повинна підтримувати зміцнення зв'язків з румунами, які проживають за кордоном, і повинна діяти відповідним чином для збереження, розвитку та вираження етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності при дотриманні вимог законодавства держави, громадянами якої вони є»; стаття 6 Конституції Угорщини: «Угорська Республіка має почуття відповідальності за долю угорців, які проживають за її межами, і буде розвивати і сприяти їх відносинам з Угорщиною»; стаття 7 Конституції Словаччини (в редакції 2001 г.): «Словацька Республіка повинна підтримувати національну самосвідомість та культурну самобутність словаків, які проживають за кордоном, і

інститутів для досягнення цієї мети, а також їх відносин з батьківщиною» [158]. Характерно, що географія такої політики охоплює регіон Центрально-Східної Європи. А. Удреа зазначає, що така політика є унікальною стратегією націєбудівництва, яка характерна саме для країн Центральної та Східної Європи [194, с.24].

Для пояснення такого роду державної політики окрім концепції родинної держави вводиться концепція «екстратериторіального громадянства». На думку автора, обидві концепції описують майже однаковий вид державної політики, проте останню концепцію можна вважати більш вузькою, певною мірою складовою частиною концепції родинної держави. Для позначення плюралізації статусів громадянства та диференціації прав у відповідь на проблему масштабних міграцій був впроваджений термін «транснаціональне громадянство» [89]. Держави використовують транснаціональне громадянство як постійний зв'язок зі своїми іноземними емігрантами за кордоном, який міг би бути активований для досягнення цілей економічної, політичної і культурної політики. Транснаціональне громадянство в цьому сенсі належить до інституційної трансформації членства в державній політичній спільноті та її юридичних прав. Ця трансформація не є результатом самої міжнародної міграції, а є результатом змін нормативних концепцій політичної спільноти, які відповідають новим вимогам сьогодення, як відповідь на ті нові проблеми і можливості, які з собою несе міграція. Т. Агарін дає їй таке визначення: «застосування концепції екстратериторіального громадянства пов'язано з правами та обов'язками, які пов'язують громадян держави-перебування зі своєю родинною державою. Екстратериторіальне громадянство включає в себе формальне громадянство інституту родинної держави (таке як подвійне громадянство країни-перебування та родинної держави), політичні зв'язки, які оформлюють інтерес індивіда в «особливі відносини» з родинною державою (наприклад, Карта поляка), та схожу політику, прийняту державами з метою встановити зв'язок держави зі своїми нерезидентами, які мешкають в інших країнах» [73, с. 5]. На думку Є. Дзанкіч, закони, які приймає держава для надання привілеїв певним національним меншинам в межах іншої країни (приклади яких

були наведені вище), допомагають зміцнити та консолідувати силу певної національної меншини в країні [111, с. 178].

Зміцнення зв'язків родинної держави з родинною меншиною може викликати напругу у двосторонніх відносинах родинної держави та держави-перебування. Найбільш яскравим прикладом держави, яка проводить активну родинну політику, є Угорщина. Втрата Угорщиною близько 71 % її території та близько однієї третини населення (3 300 000 угорців) в результаті укладення Тріанонського договору між союзними державами і Угорщиною в період після Першої світової війни має прямі наслідки для сучасної історії та політики Угорщини та сусідніх з нею держав [138, с. 94]. Починаючи з 1990-х років угорський уряд приймає низку законів, які регулюють відносини держави зі своєю національною спільнотою за кордоном. Зокрема, Закон про національну єдність, прийнятий в 2010 р., зазначає, що кожний член спільноти угорської нації, яка потрапляє під юрисдикцію різних держав, є частиною об'єднаної угорської нації, єдність якої скрізь кордони є реальністю і важливим елементом угорської громадської та персональної ідентичності [127]. Таким чином була заявлена єдність єдиної угорської нації, яка розділена кордонами різних держав. Дії, пов'язані з політикою угорських громад за кордоном, включені в документ «Політика угорських громад за кордоном - стратегічні рамки угорських громад за кордоном» (2011 р.). Підкреслимо, що стратегія угорських громад за кордоном вважає автономію найважливішим завданням, яке стоїть перед нею. Ця мета базується на переконанні, що довготривала сталість та процвітання угорців може бути досягнуто тільки за допомогою автономії [там само]. Проте найбільший міжнародний резонанс викликало прийняття Угорщиною в 2001 р. Закону щодо статусу угорців сусідніх країн (Закон про статус). Його дія поширюється на угорців - громадян інших країн - Румунії, Словенії, Словаччини, України, Хорватії та країн колишньої Югославії. Цей закон передбачає державну підтримку та пільги угорцям і членам їх сімей. Підтримка та пільги будуть надаватися в Угорщині і в сусідніх країнах власникам «посвідчення угорця» в сферах найму на роботу, освіти і культури, охорони здоров'я та користування громадським транспортом [26]. Цей закон викликав багато суперечок щодо втручання у внутрішні справи сусідніх з Угорщиною країн. У відповідь на нього Венеціанська комісія була змушена

прийняти «Звіт про преференційне ставлення родинних держав до своїх національних меншин» [165]. Цей звіт визначає ключові принципи взаємодії родинних держав та родинних меншин. Найголовнішими його положеннями можна вважати те, що відповідальність за захист прав національних меншин лежить на країні перебування меншин. При цьому родинна держава має право підтримувати культурні зв'язки з родинними меншинами [там само]. Якщо країна перебування з якихось причин зневажає правами національних меншин, міжнародна спільнота повинна прийняти відповідні дії. Згідно Підсумкового документу Всесвітній саміт 2005 р. по відповідальності за захист (World Summit on the responsibility to protect (R2P)), «якщо держави не виконують свою відповідальність за захист, інші повинні вжити заходів для запобігання злочинів або шляхом надання допомоги, або створення потенціалу, або шляхом своєчасного і рішучого реагування» [130]. Проте, які саме дії повинні бути зроблені, і найголовніше, ким - ніде не зазначається.

Крім погіршення у двосторонніх відносинах окремі прояви родинної політики можуть також загрожувати регіональній стабільності. Що стосується Балканського регіону, то класичною кризою, викликаною втручанням родинної держави для захисту родинного населення, є Кіпрська криза 1974 р. [161]. Окрім даного Звіту, юридичною базою концепції родинної держави є такі документи: Рамкова конвенція про захист національних меншин (ст. 17 та 18) [58]; Декларація прав осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних та лінгвістичних меншин, прийнята ГА ООН в 1992 р. (пункт 5 ст. 2) [25]; Больцанські рекомендації щодо національних меншин в міждержавних взаєминах, видані Верховним Комісаром з національних меншин ОБСЄ в 2008 р. [11]. Ці документи носять рекомендаційний характер та мотивують країн-членів на політичному та деклараційному рівні. Варто розкрити деякі положення цих документів з огляду на те, що вони являють собою певну модель, до якої варто прямувати, міжнародний консенсус щодо того, як повинні розвиватися відносини держав з населенням за кордоном. Больцанські рекомендації визнають, що держава може мати інтерес і навіть закріплений в конституції обов'язок підтримувати осіб, що належать до національних меншин і проживають на території інших країн, виходячи з етнічних, культурних, мовних,

релігійних, історичних або будь-яких інших зв'язків. Разом з тим, це не наділяє державу правом здійснення юрисдикції над цими особами на території іншої держави без згоди цієї держави. Визнається право держави надавати підтримку культурним, релігійним або іншим неурядовим організаціям, за умови дотримання законодавства та при чітко вираженій або передбачуваній згоді країни, в якій вони зареєстровані та працюють. Однак держави повинні утримуватися від фінансування політичних партій етнічного чи релігійного характеру в іншій державі, тому що це може мати дестабілізуючий вплив і підривати дружні міждержавні відносини. Найбільш ефективними інструментами для регулювання міжетнічних відносин визнаються двосторонні договори й інші двосторонні механізми. Через подібні механізми держави можуть обмінюватися інформацією і виявляти стурбованість, реалізовувати інтереси та ідеї, додатково підтримувати меншини в дусі дружніх відносин [206].

В контексті болгаро-турецьких відносин концепція родинної держави / меншини швидко отримала практичне втілення, виявилась корисною для розуміння як національної політики Республіки Болгарія, так і конкретного виміру зовнішньої політики Турецької Республіки, а також стала предметом багатьох наукових досліджень.

1.5. Націоналізм як рушійна сила діаспоральної політики. Модель Р.

Брубекера.

В основі політичної поведінки національних меншин та їх взаємовідносин з державою перебування та державою-батьківщиною лежить націоналізм. У зв'язку з цим, доречно розкрити зміст декількох його типів, які стосуються безпосередньо населення за кордоном. Кордони держави не обмежують членство в національній спільноті. Члени нації можуть жити де завгодно чи навіть мати громадянство будь-якої іншої країни, але це не заважає їм підтримувати зв'язок зі своєю батьківщиною, зберігати їй вірність та діяти в її інтересах. Поведінка людей, які проживають у різних географічних локаціях, яка пов'язує їх з певною територією, яку вони вважають своєю батьківщиною, отримала назву в політичній науці віддалений націоналізм [169]. Він передбачає віру в існування єдиної нації, яка складається з

людей, які розділяють спільну історію, ідентичність та територію. Такий тип націоналізму відрізняється від інших природою взаємовідносин членів нації та національної території. Проявом віддаленого націоналізму була антиколоніальна боротьба XIX та XX століть, яка була зазвичай очолена лідерами, які емігрували за кордон на навчання, чи роботу. Вони закликали населення по всьому світу ідентифікувати себе з єдиною нацією, об'єднуватись та діяти в інтересах єдиної батьківщини. Таким чином вони ініціювали політичні рухи для визволення своєї території з-під колоніального правління. Так, наприклад, Махатма Ганді, проживаючи в Південній Африці, закликав місцевих індійців ототожнювати себе з Індією. Інтелігенція родом із Філіппін, яка проживала в Іспанії, сприяла здобуттю незалежності Філіппін. Ірландці, які мешкали в США та Великобританії, діяли в інтересах незалежності Ірландії. Активність євреїв в європейських країнах та США призвела до створення Ізраїлю. Сепаратистські рухи з метою відокремлення чи автономії є іншим типом віддаленого націоналізму. Підтримка віддалених націоналістів в Португалії, які звернули уваги всього світу на «жорстке придушення визвольного руху проти індонезійської окупації», зіграла важливу роль у відокремленні Східного Тімору від Індонезії [там само]. Політичні актори, які проживали в Канаді, Австралії, США та ідентифікували себе як серби, хорвати, боснійці, здійснили вагомий внесок в розпад Югославії. Теж саме стосується і розпаду Чехословаччини. Третьою формою віддаленого націоналізму є діяльність, направлена на зміну режиму. Вимоги представників такого типу віддаленого націоналізму направлені не на зміну території держави, а на зміну лідера країни, чи політичної партії, яка знаходиться при владі. Опозиційні еліти організовують інформаційні кампанії та політичне лобіювання проти правлячої еліти. В якості прикладів можна назвати діяльність кубинських емігрантів, направлену проти Кубинської революції, філіппінських емігрантів, які допомогли скинути диктаторство Фердінандо Маркоса в 1986 р., активність емігрантів із Гаїті проти влади Франсуа Дювальє. Існує також і неоопозиційний віддалений націоналізм. Він проявляється коли емігранти чи їх нащадки, проживаючи на території іншої держави, підтримують постійний політичний зв'язок з країною-батьківщиною шляхом вступу до політичних партій батьківщини чи їх спонсорство, відстеження

політичних подій на батьківщині через медіа та інтернет, відвідування політичних зустрічей, лобіювання, участь у різноманітних демонстраціях, голосування.

Представлені вище концепції дозволяють використовувати достатньо широкий спектр теоретичних моделей для дослідження національних меншин та інших видів транснаціональних соціальних формацій в міжнародних відносинах. Вибір тієї чи іншої моделі залежить від багатьох чинників, але передусім від походження національних меншин в країні перебування. Згідно з історією розвитку національних меншин Болгарії найбільш доречною є модель, запропонована професором соціології Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі Р. Брубекером, одним з провідних теоретиків націоналізму. Одна з головних тем праць Р. Брубекера - співвідношення держави і національної спільноти. Пояснюючи природу взаємодій новостворених держав, національних меншин та їх батьківщин, Р. Брубекер звертається до досліджень націоналізму. Націоналізм завжди має справу з невідповідністю політичних кордонів з етнокультурними. Дослідник стверджує, що до часів Першої світової війни «національне питання» займало центральне місце в політиці трьох великих багатонаціональних імперій - Габсбурзької, Османської і Російської, які простягалися на схід і на південь від зони більш компактних, консолідованих країн Північної і Західної Європи. З розпадом Радянського Союзу, а також Югославії і Чехословаччини останні з багатонаціональних держав регіону зникли. Політична влада тоді була перерозподілена за національним принципом. Цей процес почався з поступовою ерозією османського панування на Балканах в ХІХ столітті, але його сплески були зі створенням нових держав – після Першої світової війни та по завершенню Холодної війни. Зі здобуттям незалежності цілої низки країн націоналізм в регіоні та етнічні протиріччя не зникли.

Населення всіх європейських країн є гетерогенним, але ця його різноманітність має декілька форм. Етнічна гетерогенність в Європі може бути соціально організована та політично виражена двома шляхами: 1) «іммігрантська етнічність» (immigrant ethnicity); 2) «територіальна національність» (territorial nationality) [93]. Перша модель притаманна країнам Західної Європи, в яких етнічні групи виникли в результаті процесів міграції. Друга модель притаманна країнам Східної Європи,

де етнічні групи є корінним населенням. Таке населення являє собою громадян країни перебування, які пов'язують свою ідентичність з іншою країною (країною-батьківщиною чи родинною країною). При цьому політична поведінка двох типів національних меншин дуже відрізняється одна від одної. Іммігранти зазвичай переслідують інтереси, пов'язані з недискримінаційною політикою уряду, їх гармонічною інтеграцією в приймаюче суспільство. Територіальна ж національність може вимагати національне самовизначення, символічне визнання її державою не просто як «меншину», а як рівноправну державотворчу націю, широкі мовні права, територіальну автономію чи незалежність тощо. Найбільш оригінальний внесок в теорію націоналізму вніс Р. Брубекер своєю відомою схемою «трикутника». Автор стверджує, що усі національні питання на всьому сучасному євразійському просторі слід вивчати в рамках трикутника взаємодії національні меншини - держави в процесі націоналізації та зовнішні національні батьківщини [95]. Ці категорії є динамічними і відносними. Сучасна Європа має потенційно вибухонебезпечну взаємодію між (1) рядом нових держав, етнічно неоднорідних, але створених як національні держави, чиї домінуючі еліти сприяють (у різній мірі) розвитку мови, культури, демографічного стану, економічного розквіту і політичній гегемонії номінальної державотворчої нації; (2) вагомими, самосвідомими і в тій чи іншій мірі організованими національними меншинами в цих державах, чиї лідери вимагають культурну або територіальну автономію і чинять опір політиці асиміляції або дискримінації; і (3) зовнішніми національними «батьківщинами» меншин, чиї еліти (знову ж таки в тій чи іншій формі і мірі) уважно стежать за становищем своїх співвітчизників в новостворених державах, енергійно протестують в разі порушення їх прав і відстоюють своє право або навіть обов'язок захищати їх інтереси.

Р. Брубекер стверджує, що основою взаємодії держав з національними меншинами є націоналізм і в своїй праці «Перефразовуючи націоналізм» виділив основні його види [96]. Класичним типом націоналізму вважається боротьба за здобуття незалежності держави чи тієї чи іншої форми політичної автономії. Але з досягненням цієї мети націоналізм зовсім не зникає, а лише змінює свою форму. В результаті реконфігурації політичного простору за передбачуваними

національними лініями новостворених держав Центральної та Східної Європи міжвоєнного періоду, а також в нових незалежних національних державах посткомуністичної Східної Європи розповсюдилися кілька типів націоналізму. Першу форму він називає «націоналізм в процесі націоналізації» (nationalizing nationalism) нових незалежних (або заново переоформлених) держав [там само]. Такий націоналізм містить певні вимоги, що пред'являються від імені «державотворчої» нації або національності, визначеної в етнокультурних термінах, і яка різко відрізняється від сукупності громадян в цілому. Державотворча нація розуміється в цьому випадку як законний «власник» держави, яка, в свою чергу, розглядається як держава для цієї нації і належить їй. Держави в процесі націоналізації – це держави етнічно неоднорідні, але, незважаючи на це, сприймаються як національні. Хоча національні проекти держав в процесі націоналізації, передбачали етнічно гомогенне населення, такі країни зазвичай де-факто етнокультурно неоднорідні. Незважаючи на володіння «своєю власною» державою, корінна нація зазвичай перебуває в ослабленому культурному, економічному або демографічному становищі всередині даної держави. Державна еліта сприймає країну як незавершену, тобто ту, яка знаходиться в процесі державотворення (незавершена держава-нація – «incomplete» nation-state). Для таких держав, які ще не реалізувалися в повній мірі, термін «держава в процесі націоналізації» (nationalizing state) більш коректний, ніж загальноприйнятий «національна держава», адже він вказує на динамічну позицію, а не статичне положення.

Антитезою націоналізму, який націоналізується, виступає другий тип націоналізму – «націоналізм зовнішньої національної батьківщини» (external national homeland). Це такий тип націоналізму, який перетинає державні кордони та впроваджує право чи навіть обов'язок держави спостерігати за умовами, в яких знаходяться його етно-національні «співвітчизники», відстоювати їх благополуччя, підтримувати їх діяльність і організації, захищати їх інтереси в інших державах. Таким чином, націоналізм «історичної батьківщини» виникає в прямій опозиції і в динамічному взаємодії з «націоналізмом, який націоналізується». Надзвичайно важливо розуміти, що «батьківщина» в цьому сенсі є політичною, а не

етнографічної категорією. Держава стає зовнішньою національною «батьківщиною» у випадку, коли культурні або політичні еліти тлумачать певних жителів і громадян інших держав як співвітчизників, як соратників однієї транскордонної нації, і коли вони стверджують, що ця розділена державність робить державу відповідальною не тільки для своїх громадян, а й для етнічних співвітчизників, які живуть в інших державах і мають інше громадянство.

Опинившись між двома взаємно антагоністичними націоналізмами – націоналізмом держав в процесі націоналізації, і транскордонним націоналізмом держави-батьківщини, до якої вони належать хоч і не за громадянством, а за етно-національним критерієм, національні меншини розвивають свій власний націоналізм. Вимоги на підставі їх національності формують націоналізм національних меншин. Такі вимоги можуть бути незначними, наприклад, побажання організувати навчання або управління мовою меншини, чи можуть бути в формі претензій на територіальну і політичну автономію аж до повної незалежності. Націоналістичні позиції меншин, як правило, характеризуються самосвідомістю саме в національних, а не в чисто етнічних термінах, вимогами визнання державою їх особливої «етно-національної національності» і затвердженням певних колективних, заснованих на національності, культурних і політичних прав. Р. Брубейкер стверджує, що національна меншина не є етно-демографічним фактом. Це динамічна політична позиція, що містить: публічно проголошене членство в етнокультурній нації, яка чисельно або політично відрізняється від домінуючої етнокультурної нації; вимоги до держави визнати цю особливу етнокультурну ідентичність; вимоги певних колективних культурних і / або політичних прав на основі цієї етнокультурної ідентичності. Заявки на національність часто оскаржуються. Згадаємо, наприклад, македонців, чи дискусії про те, чи є населення міжвоєнної Чехословаччини однією нацією, чи там дві нації. У недавньому минулому відомі випадки курдів, палестинців, квебекців та інших західноєвропейських етнорегіональних рухів. Іншим яскравим прикладом є заявка на національність болгарських мусульман – помаків, яка не визнається з боку болгарського уряду (детальніше про них буде йти мова у розділі 3).

Прояви різних типів націоналізму та їх зіткнення є вкрай небезпечними для безпеки всього світу. Так, Р. Брубейкер зазначає, що взаємодія між націоналізмом Хорватії як держави в процесі націоналізації та транскордонним націоналізмом родинної держави Сербії (із націоналізмом сербської меншини в Хорватії) призвів до розпаду Югославії. Іншим прикладом є конфлікт в Нагірному Карабасі, де націоналізм Азербайджану як держави в процесі націоналізації пересікається з націоналізмом вірменських меншин в Карабасі та транскордонним націоналізмом Вірменії як родинної держави; зіткнення націоналізму пострадянських країн в процесі націоналізації з транскордонним націоналізмом Росії як родинної держави; національний націоналізм Румунії та Словаччини щодо угорської меншини зіштовхується з націоналізмом Угорщини; націоналізм Болгарії до турецької меншини зіштовхується з націоналізмом Туреччини [95]. Проте в останньому випадку слід зазначити, що дана публікація зроблена автором в 1993 р. і за більш ніж 20 років транскордонний націоналізм Туреччини зазнав суттєвих змін і став охоплювати більш широку категорію населення Болгарії, ніж просто етнічних турків. Модель Р. Брубейкера дозволяє вивчати міжетнічні відносини між Болгарією та Туреччиною з точки зору зіткнення різних типів націоналізму – болгарського державного націоналізму та турецького транскордонного націоналізму держави-батьківщини.

Якщо на початку своїх досліджень Р. Брубейкер використовує для своєї теорії терміни – держава в процесі націоналізації – національна меншина – зовнішня національна батьківщина (*nationalizing state - national minority - external national homeland*), то зі стрімким розвитком концепції діаспори на межі першого та другого тисячоліття ці терміни гармонічно злилися з цією концепцією і набули більшої наукової вагомості. На сучасному етапі для визначення такого роду взаємовідносин використовується терміни держава перебування – діаспора – батьківщина [92, с. 5]. Сам Р. Брубейкер також замінює поняття «національна меншина» на термін «діаспора», а саме той її тип, який виникає внаслідок розпаду великих держав, що призводить до зміни політичних кордонів, і називає їх «діаспори катаклізмів» (*accidental diasporas*). Такий варіант перекладу цього терміну прийнятий в російській школі діаспоральних досліджень, представлений В. Д. Попковим [55], В.

А. Тишковим [62]. В західній літературі також зустрічаються такі визначення як «покинуті меншини» [132] або «покинуті діаспори» [105]. Ключовим для розуміння цього є природа виникнення діаспор, яка зумовлена не переміщенням людей через кордони, а переміщенням самих кордонів, зміною політичної карти. На відміну від діаспори мігрантів, яка формується в основному добровільно, діаспора катаклізмів формується мимоволі та в більшості випадків всупереч волі населення. Діаспори мігрантів зазвичай мають громадянство країни походження, а діаспори катаклізмів мають громадянство приймаючої країни.

1.6. Сутність державної політики створення та залучення діаспори.

Концепції діаспори, транснаціоналізму, родинної держави академічно розвивались окремо один від одного, мають різне походження, але сьогодні знаходяться у постійній взаємодії, органічно доповнюючи одна одну. Незважаючи на те, що всі вони мають справу з різними видами транскордонних процесів, ці терміни можуть замінювати один одного. З часом і «транснаціоналізм», і «родинна держава» влилися в категорію «діаспори».

Для вивчення фактору національних меншин в міждержавних відносинах принципово важливо дослідити історію формування національної меншини на певній території. Національні меншини мають два способи походження на території держави-перебування: 1) внаслідок міграції 2) внаслідок зміни кордонів держави-батьківщини. Теоретичне розмежування цих двох типів закордонного населення є дуже важливим для вибору моделі дослідження транснаціональних зв'язків. Використовуючи концепцію діаспори, перший тип населення можна назвати діаспорою мігрантів, а другий тип населення – діаспорою катаклізмів. Концепція транснаціоналізму досліджувала взаємодію мігрантів з державою-батьківщиною, концепція родинної держави вивчала взаємодію родинної держави з родинною меншиною. Сьогодні концепція діаспори об'єднала в собі ці явища. Все більше досліджень присвячені тому, яку роль має держава в створенні транснаціональних зв'язків зі своїм населенням за кордоном, чи то з мігрантами, чи родинними меншинами. Дослідники фокусуються на взаєминах держави походження з діаспорою, стверджуючи, що саме держава створює діаспору. В науковий обіг

вводиться нове поняття – політика залучення діаспори (*diaspora engagement policy*), яка поєднує в собі державну політику щодо мігрантів і щодо родинних меншин. В російській політичній науці використовується термін «діаспоризація», який означає процес визнання і використання групи меншин країною-батьківщиною в іншій країні, де влада країни відсутня [41]. На думку автора вкрай доречною є робота Т. Фейста «Діаспора та транснаціоналізм: якого роду танцювальні партнери?», в якій дослідник намагається поєднати ці дві основні концепції, які вивчають одну і ту ж категорію населення [113]. Виходячи з конструктивістського розуміння, що і мігранти, і родинні меншини самі по собі є потенційною діаспорою і тільки цілеспрямована політика держави-батьківщини робить їх справжньою діаспорою, автор пропонує розмежовувати два типи держав: 1) ті, які конструюють зв'язки зі своїми емігрантами – «держави-відправники мігрантів» (*migrant-send country*) та 2) ті, які проводять таку політику до свого родинного населення за кордоном – «родинні держави» (*kin state*).¹

М. Уотербарі у своєму дослідженні також вивчає відносини держав зі своїм населенням за кордоном, включаючи як мігрантів, так і родинне населення, тим самим поєднуючи ці концепції. Вона вважає, що хоча й такі держави використовують риторику «глобальної нації», їх політика часто націлена на окремі групи населення за кордоном, залежно від того, що ці групи можуть запропонувати країні-батьківщині [208]. Залежно від того, з яким типом населення держава конструює зв'язок, її можна віднести до родинної держави чи до держави-відправника мігрантів. Так, наприклад, яскравим прикладом родинної держави, яка проводить політику залучення діаспори, (*kin state diaspora engagement policy*) є Туреччина, Румунія, Угорщина, Болгарія. Болгарія є дуже цікавим прикладом родинної держави, адже являє собою рідкісний приклад країни, діаспоральна політика якої направлена не тільки на певну національну меншину в іншій країні, а на цілу титульну націю країни – македонців в Македонії. Масштаби такої політики передбачають заперечення нарративу ідентичності македонського народу [134, с. 156]. Серед держав відправників мігрантів (*migrant-sent state diaspora engagement*

¹Див. Додаток А

policy) слід зазначити Китай, Мексику, Японію та інші. Деякі держави-відправники мігрантів мають потенціал виступати в якості захисників своїх родинних меншин (наприклад, Гаїті, Мексика). І навпаки, багато родинних держав також мають значну кількість емігрантів (наприклад, Угорщина, Польща, Німеччина) і потенційно можуть виступати країнами-відправниками мігрантів. Тобто, деякі держави застосовують політику залучення обох транскордонних груп - родинних меншин і мігрантів.

Широту поняття діаспори демонструє Індія. Це яскравий приклад держави з розвиненою діаспоральною стратегією, яка розмежовує індійців-нерезидентів і людей індійського походження. До індійців-нерезидентів відносять громадян Індії, що мають індійський паспорт і проживають за кордоном, до людей індійського походження відносять громадян іноземних держав, які мають індійське походження у будь-якому поколінні [201, с. 15]. Для встановлення зв'язку держави з населенням за кордоном Міністерство закордонних справ та Торгово-промисловою палата Індії організовує спеціальні заходи, націлені на посилення діаспорального почуття. Так, наприклад, у січні 2003 р. столиця Індії Нью-Делі стала місцем проведення «зборів глобальної індійської сім'ї» - святкування «Дня індійців за кордоном». Прем'єр-міністр країни Л. К. Адвані стверджував, що його уряд представляє не тільки Індію решті світу, а й усіх індійців [201, с. 70]. При цьому уряд Індії провів цілий ряд заходів по стимулюванню взаємодії індійців за кордоном з індійською державою. Для здійснення такої політики було створено в 2004 році Міністерство з справ індійців за кордоном. Характерно, що більше половини всіх держав-членів Організації Об'єднаних Націй мають якісь офіційні інститути діаспори [117]. Інститути діаспори стали «звичною», але тим не менш недостатньо вивченою формою міжнародної організації.

Індійський дослідник Л. Варадараджан представив концепцію «Своїх за кордоном» (Domestik abroad) - процес створення, формування та регулювання діаспори [201]. Дослідник впевнений, що теза про те, що діаспора є чітко визначеною політичною спільнотою з явною політичною ідентичністю, є невірною. Вихідним пунктом його дослідження є переконання, що діаспора - це державний проект зі створення переконливої чіткої національної спільноти. На його думку,

процес створення діаспори є різновидом транснаціоналізму, який проводиться державою і є національним за характером і походженням, зокрема, особливий вид транснаціоналізму - транснаціональний націоналізм [201, с. 49]. Метою цього процесу є розширення кордонів «уявної спільноти» нації (запозичений у Б. Андерсона термін (*imagined communities*)), що передбачає розширення державної влади за державні кордони. Л. Варадараджан аналізує феномен «своїх за кордоном» на прикладі таких країн як Індія («індійці за кордоном» - *Indians abroad*), Китай («китайці, що проживають за кордоном» - *Chinese living overseas*), Угорщина («угорці за кордоном» - *Hungarians beyond the boundaries*), Росія («росіяни в близькому зарубіжжі»).

Розглянувши основні тенденції розвитку глобальної політики на початку XXI ст., можна виявити низку країн, які переглянули свою раніше нейтральну або навіть негативну позицію щодо до своїх членів національних спільнот за кордоном. Політику залучення діаспор проводять різні країни світу і різними способами: як середньо розвинені, такі як Індія, Вірменія, Мексика, Нігерія, Марокко, Чилі, Аргентина, так і такі розвинені країни як Ізраїль, Австралія, Південна Африка, Нова Зеландія, Сінгапур. Хоча зараз велика кількість країн світу активно займається залученням своїх діаспор, така тенденція з'явилась зовсім нещодавно завдяки передусім політичним та економічним змінам в світі після завершення Холодної війни. Піонером в цьому була президент Ірландії Мері Робінсон, яка на початку 1990-х заявила про своє бажання «представляти» «широке товариство закордонних ірландських емігрантів [115]. У липні 2000 р. лідер опозиційної Партії національної дії Мексики Вісенте Фокс Кесада заявив, що він у якості президента країни (яким він і став) має намір «керувати від імені 118 млн мексиканців» [201, с. 53]. Тоді населення Мексики становило близько 100 млн, решта 18 млн. були мексиканці за походженням, які проживали поза територією Мексики, в основному в США. У грудні 2000 р. Фокс проголосив, що мексиканська нація простягається за межі мексиканської держави і щоб стати справжнім представником народу Мексика повинна розширити свою політику по відношенню до громадян за кордоном. Схожа риторика чується і з Угорщини ще з початку 1990-х років. У 2002 р. Віктор Орбан сказав, що майбутнє Угорщини полягає не в 10-мільйонній Угорщині, а в 15

мільйонній угорській нації. Тоді як населення Угорщини становить 10 млн. чоловік, 5 млн. угорців, яких мав на увазі теперішній прем'єр-міністр, є угорці-громадяни сусідніх держав, чії предки до 1918 р. жили в Габсбурзькій імперії. Тоді, після розпаду Австро-Угорщини після Першої світової війни за підсумками Тріанонського договору 1920 р. Угорщина втратила 2/3 території і 3,2 млн населення [115].

Політика взаємодії з діаспорою не обов'язково повинна сприйматися як частина уніфікованої, чіткої та скоординованої державної стратегії. Частіше вона являє собою сукупність державних інституційних і законодавчих механізмів і програм, які виникають в різний час з різних причин і діють в різних часових рамках на різних рівнях. Систематизуючи способи ведення такої політики різними державами А. Гамлен виділяв такі основні методи:

1. Символічне будівництво нації (переважно шляхом риторики та офіційного дискурсу).
2. Створення спеціальних інститутів.
3. Прийняття законів щодо подвійного громадянства, електоральних прав тощо.
4. Покладання певних обов'язків на діаспору, зокрема, просування діаспорального лоббі, стимулювання інвестицій, проведення програм з обміну знаннями тощо [115].

Завдяки зростаючій кількості досліджень цього явища був досягнутий певний прогрес в розумінні того як, коли і чому держави будують все більш складні зв'язки з населенням за кордоном. Більшість з держав вибирають тільки одну групу населення для досягнення конкретних цілей. Націлювання на одну певну групу визначено завданнями, які держава-батьківщина хоче досягти шляхом такої взаємодії, а також можливостями здійснення такої політики без ризику напруги у відносинах з іншими державами. Таким чином, розглядаючи потенційних членів діаспори кожної окремо взятої країни досить важко однозначно характеризувати її родинною державою або державою-відправником мігрантів. Багато хто має риси як однієї, так і іншої категорії, як у випадку з Туреччиною. В історії Туреччини мали місце як масові переселення населення, так і зміна кордонів. У другій половині ХХ століття (1957 - 2000 рр.) більше трьох мільйонів турків емігрували до країн

Західної Європи, дві третини з них до Німеччини. Крім того, Туреччина є правонаступницею Османської Імперії та залишила після себе певний тип населення на Балканському півострові, яке вважає своєю вітчизною Туреччину. Таким чином, Туреччина має потенціал активно задіяти обидва типи транскордонного населення – діаспору мігрантів (наприклад, турки в Німеччині) та діаспору катаклізмів (тюркські та мусульманські меншини Болгарії), претендуючи на велике, багаторівневе і багатозарове визначення «діаспори».

Вибух наукових дискусій щодо концепцій діаспори, транснаціоналізму тощо є прямим наслідком трансформацій сучасних реалій, поступового переходу від моделей національних держав до детериторіалізованого світу пост-національних держав. У зв'язку з тим, що діаспора мешкає поза кордонами своєї рідної держави, але має міцні зв'язки з нею, вона кидає виклик традиційному значенням держави. Тому діаспори часто називають «викликом для державних кордонів», проявом «детериторіалізованих спільнот» [170, с. 451]. Перерозподіл політичного простору за національними кордонами внаслідок розпаду мультинаціональних політичних структур – імперій Габсбургів, Османів та Романових після Першої світової війни та розпаду СРСР, Югославії та Чехословаччини після Холодної війни являв собою апофіоз, тріумф принципу держава-нація. Це був час впевненості, що національні та державні кордони повинні співпадати. Проте низка причин спричинила відхід від такої точки зору: вибух етнічних конфліктів по всьому світу, зокрема в країнах Південно-Східної Європи; правова прогалина щодо принципів права націй на самовизначення та принципу непорушності державних кордонів; неможливість реалізувати принцип одна держава - одна нація з огляду на наявність декілька тисяч різноманітних етносів по всьому світу; розвиток технологій та комунікацій, який призвів до появи нових форм соціальних зв'язків та відносин та ін. Всі ці фактори спонукають все більшу кількість дослідників стверджувати, що категорія «національна держава» не є більше доцільним предметом для аналізу. Таке уявлення про державу втілюється в усвідомленні важливості широкої категорії населення, яке мешкає за межами державних кордонів, як цінного ресурсу, який може бути залучений для певних зовнішньополітичних цілей. Дослідники теорії транснаціоналізму Н. Глік-Шиллер, Л. Беш і С. Сзентон-Бленк також ставлять під

сумнів правомірність поняття «національна держава» у зв'язку з обговоренням зменшення значення державних і територіальних кордонів у контексті соціальних взаємодій [167]. На їхню думку, в результаті інтенсивної міграції національні держави зазнають змін. Дослідники вказують, що в цих держав з'являються можливості зберігати тісні взаємозв'язки з емігрантами та біженцями, які проживають в різних країнах. Відповідно, пропонується не розглядати загальну територію в якості одного з головних ознак національної держави. У своєму дослідженні нових глобальних мереж зв'язків, утворених мігрантами, Н. Глік-Шиллер, Л. Беш і С. Сзентон-Бленк зайшли так далеко, що запропонували використовувати поняття «детериторізовані національні держави» для позначення нового типу держав, які, на їхню думку, існують незалежно від конкретної території. В даний час наявність єдиної території не є обов'язковою умовою існування взаємозв'язків між громадянином і державою. Зокрема, емігранти впливають на політичну діяльність країни походження, перебуваючи за її межами. Все більше дослідників цікавляться різноманітними аспектами впливу етнічних меншин на прийняття зовнішньополітичних рішень в країні перебування. Відзначимо найвідомішого дослідника в цій галузі Д. Міршаймера, який у праці «Ізраїльське лобі та зовнішня політика США» аналізує вплив ізраїльської діаспори на зовнішню політику США [206]. Будучи «плавильним котлом» етносів не дивно, що США являє собою особливий інтерес для діаспоральних досліджень. Як влучно зазначив А. Аппадурай: «те, що спочатку планувалось як національна держава, стало постнаціональним наростом діаспоральних мереж» [77, с. 169]. Діаспоральна політика передбачає розповсюдження частини державного суверенітету і на населення за кордоном. Дійсно, нове сприйняття суверенітету не закінчується на національних територіальних межах, а поширюється на нові межі віртуальної економічної чи культурної сфери впливу держави, яка визначається поширенням лояльного до держави населення, тобто родинних меншин, діаспор по всьому світі. Дуже наочно ілюструє це явище Л. Варадаражан у прикладі з індійською діаспорою: «Індійська діаспора не просто представляє Індію за кордоном, вона і є Індією за кордоном» [201, с. 5]. Майже таким же є і офіційний девіз Міністерства у справах турків за кордоном і родинних спільнот - однієї із основних турецьких структур, які

займаються справами діаспори, - «Ми є всюди, де є наші громадяни, співвітчизники чи рідні» [218].

Висновки до 1 розділу

В цілому, наявна теоретична, історична і політологічна література по проблемі дисертаційного дослідження дозволяє розкрити здебільшого всі теоретичні й практичні аспекти, які виносяться в якості елементу наукового аналізу. Представництво робіт, присвячених конкретній темі, та таких, що виходять з-під пера представників різних національних наукових шкіл, дозволяє підійти до розкриття предмету дослідження неупереджено.

Втім, відповідними прогалинами є фактично слабо позначений в науковій літературі аспект, пов'язаний з іншими ніж болгарські турки та помаки національно-релігійними групами. Майже всі праці з болгаро-турецьких відносин та з проблем турецької та мусульманських меншин не тільки в Болгарії, а в цілому в країнах Балканського півострову носять переважно загальний характер, мають доволі слабо представлену локальну конкретику. Розвиток діаспоральних досліджень набув сили тільки в останні роки, отже багато питань залишаються відкритими і сьогодні. Зокрема, політика Туреччини щодо своєї діаспори вивчається поки що переважно в турецькій науці, а балканський її напрям розвинутий слабо. Крім цього, цілі такої політики, конкретні методи реалізації є предметом для окремого наукового аналізу.

Питання про те, що таке діаспора і досі цікавить дослідників з різних дисциплін. Всю літературу з діаспор можна поділити на традиційну та конструктивістську. Майже до середини ХХ століття термін відносився тільки до історичного досвіду розсіювання євреїв по світу, але з часом став включати в себе все нові категорії населення – вірмен, греків, палестинців, китайців, африканців і т.д. На цьому етапі розвитку науки про діаспори проходить вивчення класичних діаспор, їх типологій. Проте з 2000-х рр. відбувається справжній вибух інтересу та зміщення акценту досліджень на вісь взаємин держав з діаспорами, в яких діаспори виступають як штучно створені «уявні спільноти». Сьогодні критика конструктивістів злилася з поточною стадією вивчення діаспор і факт про те, що діаспора за своєю природою

є динамічним політичним явищем майже ні в кого вже не викликає сумніву. Вчені прийшли до певного консенсусу, що основними рисами діаспори є фізичне розсіювання, орієнтація на «батьківщину» і збереження стійкої групової ідентичності. Ключовою характеристикою діаспор, згідно з загальноприйнятою точкою зору, є наявність емоційних зв'язків з країною-батьківщиною. Такі емоційні зв'язки формуються державами задля досягнення свої політичних цілей. В політичній науці це явище отримало назву «політика створення та залучення діаспори». Найсучасніші дослідження вже не просто носять описовий характер - як це було раніше – , а фокусуються на процесах – як, коли і за яких обставин формуються діаспори. Стає очевидно, що такий підхід набагато ширше та набагато більше відповідає вимогам сьогодення. Дослідження діаспори як уявної спільноти, яка може бути штучно створена, якщо на це є певні передумови, дозволяє знайти відповіді на багато актуальних питань сучасних міжнародних процесів. Домінуючий у науковому дискурсі конструктивістський підхід, який передбачає політику створення діаспори як один із інструментів зовнішньої політики держав, повертає державу на місце основного актора міжнародних відносин, інструменти здійснення зовнішньої політики якого значно розширилися. Така концепція стверджує, що держава піддалася певній трансформації, розширюючи свої стратегічні можливості щодо перегляду своїх людських і територіальних ресурсів, що знаходяться поза своїх територіальних кордонів. Фокус досліджень зміщується з характеристик та класифікацій діаспор на причини та способи її утворення. В свою чергу таке бачення діаспор виводить їх вивчення на більш високий рівень транснаціональних феноменів, передбачає їх вивчення як «залежних змінних», а не «незалежних змінних», як «політичних проектів», а не окремих «акторів». А отже класичне бачення діаспори в якості чітко визначеної політичної спільноти з явною політичною ідентичністю є невірним. Вихідним пунктом його дослідження є переконання, що діаспора – це державний проект зі створення переконливої чіткої національної спільноти. В основі виникнення діаспор лежать емоційні зв'язки, а отже, сьогодні будь-яке населення, яке мешкає за межами своєї батьківщини та підтримує з нею тісний зв'язок можна вважати діаспорою. За відсутністю такого зв'язку населення певної країни за кордоном є просто населенням за кордоном, яке

можна тільки назвати потенційною діаспорою. Саме соціальні зв'язки створюють цілісність такого населення, формують його діаспоральну ідентичність. Природа взаємодії держав з національними меншинами національна, а тому тісно перетинається з питаннями ідентичності та націоналізму. Рушійною силою діаспоральної політики держави є націоналізм, який може набувати різних форм. Лоббінг емігрантів на користь своєї держави-батьківщини – це прояв віддаленого націоналізму, протекція національної меншини з боку третьої країни – це прояв транснаціонального націоналізму, якщо така протекція направлена на ті меншини, які колись проживали на території колись єдиної держави – це націоналізм держави – батьківщини, тощо.

Усе більше країн світу усвідомлюють цінність такого політичного ресурсу як своє населення в межах інших країн, а тому звертаються до різноманітних інструментів для його використання. На практиці країни по-різному називають та мають різні підходи до такого транскордонного населення, яке попадає під концепцію «діаспори», і можуть називати їх як завгодно - «піддані за кордоном», «імігранти», «громадяни X походження, які мешкають за кордоном», «нерезиденти X походження», «особи X походження», «транснаціональні громадяни» та ін. Ці терміни використовуються для позначення різного типу населення: це можуть бути люди, які оселилися в приймаючій країні на постійній основі, як трудові мігранти тимчасово, з подвійним громадянством, етнічні діаспори, громадяни приймаючої країни або інші групи. Для здійснення такої політики країнам необхідно, по-перше, визначити, хто є тим самим «своїм» населенням за кордоном, тобто мати бачення своєї національної ідентичності. У цьому сенсі діаспору слід розглядати як частину нації, відірвану від своєї батьківщини. Цей процес пов'язаний із процесом націєбудівництва, адже він передбачає чітке визначення державою, хто є «ми», тобто наявність критеріїв членства в нації, згідно з якими держава і визначає, хто є «ми» і кого вважати «своїм» за кордоном. Такі критерії членства як спільна релігія, мова, історичне минуле, культурна близькість тощо створюють основу необхідну для формування діаспори. По-друге, якщо основа існує, держава може створювати транснаціональні соціальні зв'язки між державою і населенням. Інструментами для цього можуть служити офіційна риторика, спеціальні інститути, які займаються

справами співвітчизників за кордоном, політика подвійного громадянства, екстратериторіального громадянства, гуманітарне співробітництво, інструменти «м'якої сили», тощо. При цьому така діаспоральна політика держави не обов'язково направлена на всіх членів своєї національної спільноти за кордоном. Залежно від тих зовнішньо-чи внутрішньополітичних привілеїв, які з собою несе, держава обирає об'єкт такої політики. Залежно від природи походження населення, з яким встановлюється зв'язок, виділяють держави-відправників мігрантів та родинні держави. Незважаючи на те, що держави поступово створили ті механізми і інститути, які здійснюють політику створення та залучення своєї діаспори, в цій області немає єдиної для всіх узгодженої моделі. Країни використовують різні рішення, переслідують різні цілі і створюють різні інститути. Відносини з співвітчизниками, які проживають за кордоном, залежать від фінансових можливостей і політичних пріоритетів рідної держави, а також від положення людей, що проживають за кордоном. З огляду на таку різноманітність транснаціональних зв'язків та видів діаспор по всьому світу доречно вивчати національні меншини певної країни в індивідуальному та окремому випадку, обираючи теоретичну модель залежно від низки факторів та цілей дослідження.

РОЗДІЛ 2

ДІАСПОРАЛЬНА ПОЛІТИКА ТУРЕЧЧИНИ НА БАЛКАНАХ

В історії болгаро-турецьких відносин фактор національних меншин Болгарії майже весь період існування незалежної Болгарії мав політичний підтекст. Через це, в сучасний період він лише трансформується, однак не зникає. Саме тому, перед сучасною політичною наукою стоїть завдання адекватно оцінити роль та вплив фактору національних меншин на характер двосторонніх і багатосторонніх відносин між державами. І навпаки, фактор впливу конкретної держави на відповідну етно-національну чи етно-релігійну меншину, що мешкає на теренах іншої (сусідньої) країни. Особливе значення ці завдання набувають в ситуації, коли як країни, так і їх населення належить до різних цивілізаційних вимірів. На сьогодні існує кілька теорій та відповідних термінів, згідно яким слід класифікувати національні меншини в Болгарії, виявляти ставлення до них як офіційних Софії та Анкари, так і розглядати відповідні напрями зовнішньої політики в контексті двосторонніх відносин і Болгарії, і Туреччини.

Дослідження процесу створення турецької діаспори та ролі держави в цьому процесі широко представлені в турецькій історіографії двома напрямками, які характеризують два типи транснаціональних відносин між Турецькою Республікою та її діаспорою: 1) політика родинної держави щодо своїх родинних меншин закордоном. 2) політичний транснаціоналізм турецьких емігрантів та Туреччини як країни-донора. Основою для першого випадку є політична, історична, культурна спадщина Османської імперії, яка пов'язує між собою Туреччину та родинні меншини – те, що в турецькій мові звучить як «akraba topluluklar», а основою другого типу взаємовідносин є наявність турецьких мігрантів по всьому світу, зокрема, феномен «євротурків» (турецькі мігранти в країнах Західної Європи). У той час як історична, релігійна та культурна складова стали головними рисами політики родинної держави на Балканах, економічні та політичні інтереси мають визначальну роль в концептуалізації політики щодо турецьких мігрантів. І хоча й Туреччина активно використовує обидва типи взаємовідносин, для цілей даної роботи зупинимось на першому типі.

Досліджувати турецьку політику створення та залучення своєї діаспори в Болгарії в силу історичних причин потрібно в загальнобалканському контексті. Використовуючи модель трикутника, запропоновану Р. Брубекером, - національна держава – діаспора – батьківщина, цей розділ присвячений взаємовідносинам діаспори з батьківщиною. Щоб запобігти можливих непорозумінь слід підкреслити, що вживання терміну «діаспора» тут не означає існування фіксованої політичної спільноти зі стійкою політичною ідентичністю, а позначає певну групу населення, яка з історичних та політичних причин є об'єктом державної політики Туреччини, націленої на розширення кордонів («уявної спільноти») нації за державні кордони, а отже і розповсюдження на неї державної влади. Так само, під «батьківщиною» не мається на увазі фактична батьківщина національної меншини в тому сенсі, що вони або їхні предки колись там жили. Меншині зовсім не обов'язково вважати іншу державу чи її території своєю батьківщиною. Для того, щоб вважатися батьківщиною необхідна певна позиція, прийнята елітами держави, незалежно від того схвалена представниками меншини вона чи ні. Важливо розуміти, що термін «батьківщина» в даному випадку, як і термін «діаспора», є політичною, а не етнографічною категорією, яка не існує сама по собі, а конструюється.

Так як діаспора – це, передусім, нація, діаспоральна політика пов'язана з націоналізмом та процесом формування націй та етносів, виникає необхідність зазначити, який зміст мають ці поняття. Сучасна етнологія включає три основні концепції, які по-різному трактують онтологію етнічних груп. Перша з них називається примордіалізм і вивчає етнос як стійку історичну групу, члени якої мають, як вони вважають, спільне походження (тобто міф про спільне походження) і розділяють почуття солідарності. Представники цього підходу, такі як П. В. Д. Берг, Л. Н. Гумільов, Ю. В. Бромлей, И. Г. Гердер, розглядають етнос як реально існуючий феномен, що має об'єктивну основу в природі або суспільстві [47]. Проте такий підхід є в певній мірі застарілим і не спроможним пояснити всі особливості таких етносів як роми чи помаки, ідентичність яких коливається протягом часу. Представники інструменталізму припускають, що в сучасному суспільстві етнічна приналежність є певний ресурс для об'єднання групи або для того, щоб стати бенефіціарієм державної політики. Виходячи з цього підходу, етнічність спочатку

перебуває ніби в дрімотному стані і викликається до життя певними умовами. Етнічна група тут розуміється як групові інтереси людей, а етнічність виступає як засіб для досягнення інтересів. Дослідники цього підходу, такі як Д. Белл, Г. Вулп, Н. Глейзер, Д. Мойнихен, М. Н. Губогло, Г. С. Денисова, впевнені, що окремі особистості (політична еліта) спеціально мобілізують етнічні ресурси для досягнення власних інтересів [там само]. Ситуаціонізм намагається відшукати і пояснити взаємозв'язок етнічних кордонів з політичними і економічними змінами. З виходом у світ вже згаданої нами книги «Уявні спільноти» Б. Андерсона з'являється і новий напрямок в етнології - конструктивізм. Концепція конструктивізму в даний час наймодніша і наполягає на тому, що етнос, а точніше, нація, конструюється елітою. Аргументація конструктивістів заснована на широкому спектрі фактів штучного створення і впровадження етнічних традицій. Серед розробників даного напрямку виділяють Б. Андерсона, П. Бурдье, Е. Геллнера, Е. Хобсбаума, В. А. Тишкова [там само]. Саме конструктивістське бачення етносу, нації, діаспори дає можливість пояснити етно-політичні процеси в Болгарії, а отже і є найбільш доцільним для виконання завдань даного дослідження. Окрім положення про штучну природу етносів та діаспор, основою для даного розділу служать модель Р. Брубекера, яка дозволяє зрозуміти характер взаємовідносин Туреччини з національними меншинами Болгарії з самого початку їх існування; а також, модель діаспоральної політики держав, представлена А. Гамленом, Л. Варадараджан, М. Уотербарі, Ф. Адамсон та іншими, яка дозволяє визначити інструменти такої політики.

Розуміння того, що являє собою турецька нація, дозволить зрозуміти, яке населення за кордоном сприймається в якості «своїх», а особливо які національні меншини Болгарії попадають під турецьке бачення діаспори. Для цього слід звернутися до процесу становлення турецької нації, виявити певні критерії членства в національній спільноті, визначити, на яких засадах проходив процес державобудівництва Туреччині та в чому полягає турецька ідентичність.

2.1. Еволюція відносин Турецької Республіки з національними меншинами на Балканах.

Представлена у попередньому розділі модель Р. Брубекера взаємовідносин національних меншин з державою-батьківщиною характерна не тільки для Болгарії, а для всіх християнських країн балканського півострову, які входили до складу Османської Імперії і здобули незалежність внаслідок її розпаду. А отже, може бути застосована і для дослідження фактору національних меншин Греції, Сербії в турецько-грецьких та турецько-сербських відносинах. Як зазначає Брубекер, така модель є вибухонебезпечною, адже будується на зіткненні двох антагоністичних типах націоналізму – націоналізму зовнішньої батьківщини та націоналізму держави, яка прагне від неї відокремитися. Характерно, що більше ніж через століття здобуття незалежності Болгарії, Греції, Сербії двосторонні відносини Туреччини з цими країнами залишаються доволі напруженими і різко відрізняються від двосторонніх відносин Туреччини з іншими країнами Балканського півострова. Таким чином, даному дослідженню притаманний загальнобалканський контекст.

Перехід від багатоконфесійної та багатонаціональної Османської імперії до сучасної національної держави залишив довгостроковий відбиток на визначенні Туреччини як родинної держави і її відносинам з транскордонними родинними спільнотами. В XVIII ст. націоналістичні рухи балканських країн, в тому числі і Болгарії, прагнули створення своїх незалежних національних держав шляхом відокремлення від Османської Імперії.

Теоретичні й практичні погляди турецьких науковців і політиків щодо національних спільнот в межах Балканського півострова з моменту створення у 1923 р. Турецької Республіки пройшли щонайменше чотири ключових етапи. Перший охоплює період 1923 – 1946 рр., тобто практичну реалізацію концепції будівництва світської Туреччини і адекватної цьому державному статусу зовнішньої політики, в тому числі й по відношенню до балканських країн. В цей період, у зв'язку з загальною політичною й економічною слабкістю Турецької Республіки, її керівництво намагалося з одного боку закріпити результати національно-революційної війни 1919 – 1923 рр. і в першу чергу забезпечити стабільність на кордонах, особливо з Грецією, як прямим супротивником у вказаній

війні, а з іншого, шляхом ліквідації ісламської політичної спадщини в країні – позиціонувати себе як зовсім нова країна. Засновники Турецької Республіки прагнули створити сучасну національну державу протиставляючи її багатоконфесійній, багатоетнічній, багатомовній імперії та відкидали будь-яку ідеологію з «пан» префіксом, будь то пан-ісламізм або пантюркізм. У Туреччині того часу не було ніяких політичних намірів щодо цього населення і вона повністю поважала суверенітет держави їх проживання і її громадян. Тоді підхід Туреччини до родинного населення був заснований переважно на культурній підтримці. Також в Конституції Туреччини 1924 року не було і натяку на яку-небудь відповідальність Туреччини щодо турецьких меншин в інших країнах [191]. Пізніше, в 2000-і роки така відсутність стратегії до родинного населення за кордоном стане предметом критики багатьох турецьких дослідників та політиків, зокрема, архітектора неосманізму А. Давутоглу.

Характерною рисою турецького населення цього періоду є його ідеологічна неоднорідність: воно ділилося на 2 табори: консерваторів і реформістів. Реформісти представляли собою світську інтелігенцію, яка висувала пріоритет національної ідентичності над релігійною, а консерватори - релігійну над національною, тому підхід до населення мінявся у зв'язку з тим, на боці яких сил була перевага. Ранні республіканські лідери (М. К. Ататюрк та М. Іненю) схилилися до визнання турецької ідентичності проживаючих на балканському півострові мусульман виключно у зв'язку з османською спадщиною. В Османській імперії існувала система «Міллет», або «релігійної нації», коли організація суспільства визначалася релігією, а не за національною ознакою. Релігію можна назвати центральним маркером ідентичності того часу. Починаючи з перших років існування Республіки і до 1940 року, Туреччина заохочувала широкомасштабну імміграцію з колишніх Османських територій на свою малонаселену територію. Положення Договору про дружбу з Болгарією та наявність величезної кількості біженців і мігрантів, які розмовляли албанською, боснійською мовами (на 1935 року їх кількість становила 91.425) свідчить про те, що керівництво Туреччини зверталось до мусульманства як головного компоненту турецької ідентичності [155, с. 345].

Турецька дослідниця Д. Аксой стверджує, що найбільш близьким родинним населенням для Туреччини того часу могли вважатися представники мусульман – сунітів колишньої Османської Імперії при наявності етно-лінгвістичної близькості, до яких відносилось турецьке населення Північного Кіпру, Греції (західна Фракія), Болгарії, а також невеликі турецькі спільноти в Румунії та на території колишньої Югославії. У перші роки республіканського періоду до цієї категорії відносились також нетурецькі сунітські групи населення з колишніх османських територій, здатні до легкої асиміляції. Боснійці, помаки, черкеси, татари і т.д. попадали під таку категорію та мали можливість мігрувати до Туреччини. Іміграція є важливим показником державної національної політики в цьому напрямі. Так, близько 800,000 балканських турків і мусульман прибули до Туреччини в якості іммігрантів між 1923 і 1938 рр. [74]. Іммігранти та біженці з районів Санджак, Албанії, Боснії сформували протягом ХХ століття значну іммігрантську спільноту в Туреччині і між цими народами і турками сформувався міцний зв'язок [152, с. 200]. Слід зазначити, що мусульмани з Балкан були в більш привілейованому становищі, ніж з Кавказу. Основною причиною була розповсюджена точка зору, що мусульмани Кавказу менше здатні до асиміляції завдяки їх більш високому рівню національної свідомості. Крім того, багато представників ранньої республіканської еліти, в тому числі Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник Турецької Республіки, самі були балканськими іммігрантами. Отже, концепція турецької державності на ранньому етапі була «неетнічною» і замість цього використовувала османську мусульманську систему Міллет, де релігія є ключовим показником в якості критеріїв членства. Надання переваги тим, хто належав до колишніх османських мусульман щодо турок-немусульман в етнолінгвістичному сенсі, продемонструвала, що концепція турецької державності була заснована перш за все на релігійному критерії, а не на етнічній належності [85]. Окрім названого вище це також означає, що такі народності як тюркомовні християни гагаузи опинилися поза даною системою. Меншини інших релігій, окрім ісламу, вважались найбільш несумісними з турецькою моделлю національної держави, а отже, їх добровільна або примусова еміграція була важливим кроком у процесі гомогенізації турецької нації. Одночасно, мусульманське населення також являло собою проблему для сусідніх

балканських держав, де основне населення становили християни. Опинившись в кордонах нових держав мусульманські меншини з привілейованого статусу перейшли в другорядний і як наслідок були більш схильні ототожнювати себе з сусідньою «родинною» державою та сподіватися на її захист та підтримку [23]. Іншими словами, в Болгарії та Туреччині, як і в багатьох інших державах регіону, вже з самого початку їх створення з'явилися елементи, що сприймалися як чужинці всередині країни перебування і родинні для сусідніх країн.

З зародженням германофільського руху в Туреччині в 1930-і рр. стала популярна ідея використання турецької мови як головної риси турецької ідентичності. Еліти вважали за необхідне поширювати офіційний дискурс щодо доосманської історії турків. Пошук давньої і славної історії турок і їх етнічних, культурних і лінгвістичних «коренів» привів до включення багатьох культурних аспектів пантюркизму в офіційні дискурси. Переказ давньої історії турецької нації привів до офіційного ставлення до тюркського населення в Центральній Азії як до населення, що населяє споконвічні землі турок Туреччини, і має спільний рід, а також мову з турками. Це переосмислення коренів нації змусило наблизитися до розуміння, що ядро «турецькості» становить не релігія, а «етнічність через мову і расу». Не дивлячись на те, що ні ці території, ні населення на цих територіях не входило до складу Османської імперії, через довготривалі наслідки державного нарративу і дискурсу щодо походження від одної нації, тюркське населення в Центральній Азії стали потенційною частиною транскордонного родинного населення Туреччини. Проте тимчасова перевага реформістів в 1930-і роки не втілилась в які-небудь вагомні зовнішньополітичні заходи, які б свідчили про турецьку діаспоральну політику.

Другий етап хронологічно охоплює фактично весь період Холодної війни – 1946 – 1990 рр. Однак нижня та верхня його межі визначаються не аспектами глобального протистояння, а переходом Турецької Республіки до багатопартійної системи у 1946 р. Як наслідок, маятник знову схилився на бік консерваторів, що призвело до відродження елементів ісламізму як у внутрішній, так і у зовнішній політиці країни. Нові політичні та соціальні події, що починаються в 1950-і роки і особливо в 1980-х роках заклали підґрунтя для появи сильного проісламського

громадянського суспільства, що бере участь в освітніх, культурних, соціальних і гуманітарних заходах. Ісламізм стає політичною ідеологією, яка стверджує, що іслам є як релігією, так і політичною системою. Ісламістські рухи в різних мусульманських країнах в зазначений період виступають проти світських форм правління і прагнуть ввести закони Шаріату (ісламського права) в якості основи політичного та суспільного життя. Поняття «проісламістські» використовується в якості загального терміну для різних організацій і рухів, які засновані на ісламі і, отже, можуть бути відокремлені від домінуючої світської ідеології в Туреччині. Деякі з них можна було назвати ісламістськими у вузькому сенсі цього слова, але більшість ісламських організацій і рухів приймає світську державу і прагне здійснювати більший вплив на соціальному і культурному рівнях.

Реалізація саме балканського вектору зовнішньої політики Туреччини в самостійному аспекті в період Холодної війни виявилось практично неможливим через присутність Турецької Республіки та країн Балканського півострова в двох різних соціально-економічних формаціях, а по відношенню до Болгарії, Румунії, а з 1946 по 1968 рр. й Албанії – в двох антагоністичних військово-політичних блоках. Саме в цей період зовнішня політика Турецької Республіки знаходилася під суттєвим впливом США та НАТО з одного боку та мілітаристичних спрямувань турецької влади з іншого. Перший чинник призвів до фактичного загострення відносин з балканськими країнами і викликало надзвичайно міцну мілітаризацію Болгарії, яка носила здебільшого антитурецьке спрямування. Другий чинник призвів до військово-політичного успіху Туреччини у 1974 р., коли була проведена окупація північного Кіпру і створення там невизнаної держави Турецької Республіки Північного Кіпру. Інтервенція на Кіпр вважається найяскравішим проявом родинної політики Туреччини. Турецька держава називає таке втручання «Кіпрська мирна операція», тоді як на міжнародному рівні такі дії були розцінені як інтервенція. Після 1974 року родинна діяльність Туреччини була обмежена, оскільки держави, які мали на своїй території турецькі меншини, серед яких була і Болгарія, стали сприймати Туреччину як агресора. Гіперактивність Туреччини у випадку з турецьким населенням Північного Кіпру одночасно з повною відсутністю реакції на болгарську кампанію по асиміляції болгарських мусульман (помаків)

1972 – 1974 рр. свідчила про важливість етно-лінгвістичного критерію у визначенні родинного населення за кордоном. У цілому в другий період до 1990-х років держава була політично й ідеологічно міцно пов'язана із Заходом в контексті Холодної війни і не зацікавлена в подальшому заселенні своєї території. Тому з 1960-х років Туреччина почала зупиняти іміграцію родинного населення, одночасно відправляти турецьких громадян до Європейських країн на заробітки через високий рівень безробіття у Туреччині [78]. Заохочуючи еміграцію, водночас не втрачаючи міцний зв'язок з емігрантами, Туреччина починає створювати турецьку діаспору мігрантів в Європі. З цього періоду можна стверджувати про зародження діаспоральної політики Туреччини в якості держави-відправника мігрантів. Існують різні політичні, соціальні та економічні причини для цього. Згідно з офіційними заявами діаспора турецьких громадян, які живуть за кордоном, перевищує п'ять мільйонів осіб. Більшість з них живе в західних країнах, таких як Німеччина (1 658 083), Франція (459 611), Нідерланди (372 728), США (250 000), Швейцарія (71 691) і тим самим забезпечує стратегічне лобіювання політики Туреччини в ЄС [79]. Але Болгарії не було серед країн, до яких була спрямована турецька міграція, навпаки, мали місце зворотні процеси – сплески міграцій турок та болгар-мусульман до Туреччини. Окрім Кіпрської кризи окремі прояви родинної політики виявлялися в наданні притулку родинному населенню в періоди гострих асиміляційних криз у «приймаючих» державах, зокрема, в Болгарії, коли Туреччина дозволила масову імміграцію турків Болгарії в 1968 – 1979 рр. З огляду на блокове протистояння політика Туреччини щодо національних меншин Болгарії була неможливою.

З 1980-х років Туреччиною почалася формуватися діаспоральна політика щодо родинного населення на Балканах, в тому числі щодо мусульманського населення Болгарії, що стало виявлятися передусім у державній риторичі. Ідеологічні зрушення, які сталися після 1980 р. не тільки змінили баланс сил між світським центром і периферією в ісламському турецькому суспільстві, але також призвели до нового сприйняття Туреччини в світі. Перехід від світського націоналізму до «турецько-ісламського синтезу» привів до переоцінки Османського минулого. Тургут Озал на посту прем'єр-міністра (1983 – 1989 рр.) і президента (1989 – 1993

рр.) особливо підкреслював роль Туреччини в якості наступника Османської Імперії [160, с. 198]. У зв'язку з гострою кризою у болгаро-турецьких відносинах, викликану процесом «Відродження» (Див. у Розділі 5), Туреччина піднімає питання про права болгарських турків у різних міжнародних організаціях, в ООН і ПАРЄ. У серпні 1989 р. союзники Туреччини по НАТО і, зокрема, США, зробили політичну заяву про нібито жалюгідне становище турків Болгарії. Таким чином, шляхом офіційної риторики пов'язуючи Туреччину з транскордонним населенням на колишніх імперських територіях, Туреччина заявила про своє право і обов'язок виступати в якості держави-походження, захистника цих народів.

Кінець Холодної війни призвів до радикальних змін в системі міжнародних відносин. Міжнародно-політична ситуація, яка виникла на межі 1980-1990-х років, відкривала нові можливості для турецької зовнішньої політики, а в практичному плані могла призвести до значних її зрушень у двосторонніх відносинах з сусідами. Будучи надійним союзником антирадянського західного блоку в часи Холодної війни, з розпадом соціалістичного блоку країна поступово перетворюється в самостійний геополітичний і цивілізаційний центр зі своїми власними інтересами і поведінкою. Тим більше, що активна внутрішня, а особливо економічна політика урядів прем'єр-міністрів Туркута Озала, Сулеймана Деміреля (1991 – 1993 рр.) і Тансу Чіллер (1993 – 1996 рр.) призвела до суттєвого зростання ВВП Турецької Республіки. В цій новій міжнародній ситуації Туреччина намагалася виробити та слідувати багатовекторній зовнішній політиці, поступово розвиваючи свою активність у біку країн Кавказу, Центральної Азії (колишніх середньоазійських республік СРСР, населених переважно мусульманами), Балкан, Близького Сходу. З геополітичними змінами в зв'язку з закінченням Холодної війни у Туреччини з'явилася можливість грати провідну роль не тільки в Балканському регіоні, але і в так званому «турецькому світі». Саме в цей період знову поширюються ідеї пантюркізму, які проявляються в різних формах – від радикальних ідей створення на території усіх тюркських республік Кавказу та Центральної Азії єдиної держави «Великий Туран» до більш помірних проектів (створення Тюркської співдружності націй, Асоціації незалежних тюркських держав) під егідою Туреччини, але зі збереженням суверенітету держав-членів. Екс-президент Туреччини Тургут Озал

проголосив тоді ХХІ століття «століттям Туреччини», а прем'єр-міністр Сулейман Демірель міркував про «Турецькому світі від Адріатики до Великої китайської стіни», де Туреччина буде відігравати провідну роль, і про Туреччину як «культурному центрі та історичному магніті для ново-суверенних держав» [21]. Найяскравішим практичним втіленням пантюркізму біли проведені «тюркські саміти» у першій половині 1990-х років за ініціативою турецьких президентів Т. Озала та С. Деміреля. Останній тоді заявляв, що Туреччину і тюркські республіки «поєднує єдина кров, релігія та мова» [там само]. Прагнення відновити лінгвістичні, культурні, релігійні зв'язки з цим населенням супроводжувалися регулярними зустрічами міністрів освіти і культури, щорічні саміти тюркомовних держав, формуванням парламентських дружніх груп, такими ініціативами як Міжнародна організація тюркської культури, створена в 1993 р., «Великий студентський проект» Міністерства освіти, метою якого було фінансування середньої та вищої освіти для студентів з тюркомовних республік і споріднених угруповань. Загальна кількість стипендій у період за 1992-2000 рр. склала 24 302 [151]. Однак Туреччині не в повній мірі вдалося реалізувати задуману стратегію. Тюркські республіки дуже обережно віднеслися до таких ідей і стали розвивати власні національні ідентичності, які б підтвердили легітимність новостворених держав після розпаду СРСР. Дослідниця Є. Сафонкіна розглядає цей процес крізь призму концепції «м'якої сили» та визначає фактори, які завадили успіху Туреччині на Кавказькому напрямі. По-перше, країни більше не хотіли мати «великого брата», подібного СРСР. По-друге, через збої економічної допомоги довіру до Туреччини було підірвано [59].

На початку 1990-х років етнічне та релігійне розмаїття Балканського регіону створило простір для геокультурної конфронтації і сприяло виникненню конфліктів. До початку 2000-х років присутність Туреччини в регіоні була обмежена сферою високої політики і стримувалася секуляристським і кемалістським світоглядом Турецької Республіки. Тому у 1990-х політика Туреччини на Балканах була в основному зосереджена на участі в міжнародних військових місіях і операціях [15]. За наявності інших причин, позиція Туреччини в Боснійській війні була одним з перших проявів родинної політики на Балканах, в

ході якої Анкара вперше сприймає захист мусульман поза своїми кордонами як свій зовнішньополітичний борг. У Боснійській війні 1992 – 1995 рр. між сербами, боснійцями і хорватами Туреччина зайняла сторону боснійців, надаючи їм підтримку офіційними і неофіційними каналами. Прикладом такої підтримки Туреччини є її звернення в ООН з проханням зняти збройне ембарго, застосовне до боснійців. У 1994 р. в таких містах як Стамбул, Анкара, Ізміт, Киркларелі були створені спеціальні табори для боснійських біженців, у який розмістилося близько 3 тис. осіб. У серпні 1993 р. у Стамбулі відкрилася лікарня для лікування поранених боснійських солдат. Туреччина брала безпосередню участь у військовій операції НАТО в Югославії, в миротворчій місії Організації Об'єднаних Націй на території країн колишньої Югославії - UNPROFOR, відправивши 18 військових літаків F-16. Після підписання Дейтонських угод, які ознаменували закінчення боснійської війни у 1995 р., Туреччина стала активно розвивати двосторонні відносини з Боснією і Герцеговиною. 1500 турецьких солдатів брали участь в місії НАТО з підтримання миру в Боснії та Герцеговині IFOR, а з 1996 р. – SFOR [112]. Слід відзначити, що дії Туреччини в Боснійському конфлікті та у врегулюванні ситуації по завершенню його активної фази (1992-1995 рр.) не могли бути повністю самостійними, і виявились доволі обережними, з постійним спогляданням за діями США в регіоні. Так, тільки після того, як Сполучені Штати втрутилися у врегулювання конфлікту в Боснії і Герцеговині в 1994-95 роках і після того, як США визнали Колишню Югославську Республіку Македонію та підписали військові угоди з нею, Туреччина також підписала військові угоди з Македонією (квітень 1995 р. і липень 1996 р.) і Боснією та Герцеговиною (серпень 1995 р. та січень 1996 р.). Коли навесні 1998 р. після репресій в Косово відбулося поглиблення військового співробітництва між Македонією та НАТО, Туреччина теж зміцнила свою військову співпрацю зі Скоп'є. Як і Сполучені Штати, Туреччина підтримала політично і військово Албанію, Македонію і Боснійсько-хорватську федерацію. Вашингтон і Анкара зробили спільні зусилля для переозброєння та підготовки хорватсько-мусульманської армії (в рамках американської US - Train and Equip Program) [119]. Причинами такої активної підтримки Туреччиною боснійців у ході цієї війни окрім союзницьких відносин з США по блоку НАТО, послужили такі

фактори як історична і культурна близькість боснійців-мусульман до турків, прагнення відігравати провідну роль в політичних процесах на Балканах, підтримка громадською думкою Туреччини політики щодо захисту інтересів боснійців. Під час війни в Боснії серед громадської думки було зростаюче почуття, що Туреччина несе моральну відповідальність за мусульманське населення на Балканах. Відзначався значний внутрішній тиск на турецький уряд, щоб взяти на себе більш активну роль, особливо з боку ісламістських політичних партій, проісламських ЗМІ та численних асоціацій балканських іммігрантів [172]. Проте, одночасно потрібно було досягнути певного балансу між тиском громадськості та необхідністю уникати будь-яких дій, які могли б бути тлумачені як претензії Туреччини на колишні османські території. Пізніше, коли діаспоральна політика Туреччини на Балканах стала більш оформленою, важливість боснійських мусульман неодноразово підкреслюється офіційними особами. Геостратегічне значення Боснії та Герцеговини для Туреччини А. Давутоглу також підкреслював в промові в Сараєво в жовтні 2009 р.: «Для Туреччини цілісність Сараєво важлива також як і безпека і процвітання Стамбула... Сараєво - це османське спадщина в мініатюрі. Якщо ви не розумієте Сараєво, ви не можете зрозуміти османську історію» [160]. Міністерство закордонних справ Туреччини виділяє чотири ключових принципи побудови зовнішньої політики в регіоні:

- політичний діалог на вищому рівні;
- безпека для всіх;
- максимальна економічна інтеграція;
- збереження в балканських країнах структури суспільства, побудованої на

принципах поліетнічності, мультикультуралізму та многоконфесійності [60]. Якщо кінця 1960-х турецька політика була направлена на заохочування імміграції своїх співвітчизників до Туреччини, з 1960-х вона була обмежена відкриттям своїх кордонів тільки за необхідністю прийняти окремі хвилі мігрантів, то з 1990-х років офіційна лінія політики діаспоральної Туреччини виявилась у перешкоджанні їх подальшої імміграції до Туреччини. Головна мета полягала в тому, щоб зберегти турецькі меншини в регіоні шляхом ускладнення імміграції родинних меншин до Туреччини шляхом впровадження візових обмежень, заборони на в'їзд і

адміністративного стримування [81, с. 202]. Причиною такої зміни було усвідомлення керівництвом країни того, що турецьке населення за кордоном є важливим політичним ресурсом, який може сприяти зовнішньополітичним цілям Туреччини. Залишаючись жити за кордоном і одночасно продовжуючи бути «вірним» своїй батьківщині, турки можуть принести набагато більше політичних дивідендів, ніж коли вони повертаються назад на батьківщину. Тому заохочування участі турок та родинних меншин в соціально-економічному і політичному житті своїх країн в якості «рівних громадян», розвитку дружніх двосторонніх відносин з країнами проживання та громадянства, підтримка інтеграції з євроатлантичними структурами і досі залишається головним принципом взаємовідносин Туреччини зі своєю діаспорою [152]. Це підтверджується неодноразовими виступами турецьких офіційних осіб. Так, наприклад, в 2008 р. виступаючи перед турецькою аудиторією в німецькому місті Кельн Р. Т. Ердоган закликав німецьких турків вивчати турецьку мову, бути політично активними, підтримувати зв'язки з Туреччиною і працювати на турецькі інтереси. Після цього німецькі ЗМІ звинуватили Ердогана у проведенні «агресивної діаспоральної політики» [78]. З точки зору концепції діаспори таке явище має назву «діаспоральне лобіювання» і активно досліджується в західній науці. М. Коїнова стверджує, що те, що діаспори використовують установи своєї країни перебування для захисту інтересів своєї держави-батьківщини, є характерною рисою поведінки діаспор. Діаспори можна вважати певною мірою автономними від держави, в якій вони живуть, та транснаціональними, оскільки вони пов'язані з більш ніж однією державою, і вони прагнуть вплинути на політичні зміни [133, с. 149].

Діаспоральний лобінг яскраво виражений і в Болгарії. Як зазначає турецький дослідник діаспор Н. Бакладжиоглу, основними агентами родинної політики в той час були посольства, Міністерство освіти, ТІКА і політичні партії на Балканах [81, с. 205]. Підтримка турецьких партій в регіоні та надання освітніх матеріалів для поширення турецької мови у той час стали основними стратегіями родинної політики. В Болгарії інтереси турецької меншини, а також болгарського мусульманського населення (помаків) були представлені політичною партією Рух за права і свободи (РПС), що була створена Ахметом Доганом в січні 1990 р.

Офіційно, дискурс полягав у тому, що Туреччина зверталася до РПС як до будь-якої іншої болгарської політичної організації, створеної болгарськими громадянами. Однак на практиці те, якою мірою Туреччина втручається від імені РПС, є серйозною проблемою для Болгарії і сьогодні. Як зазначає турецька дослідниця А. С. Окійяй, Туреччина розглядала партію РПС як основну суспільно-політичну силу, яка виступає, діє і будує контакти з «батьківщиною» від імені об'єднаної меншини [152]. Через те, що в Болгарії заборонено створення політичних партій за етнічною ознакою, РПС зіткнувся з проблемою з реєстрацією партії в 1991 р. Характерною тоді була реакція прем'єр-міністра Туреччини Месута Йилмаза, який одразу направив лист своєму болгарському колезі, в якому стверджувалося, що на двосторонні відносини несприятливо вплине, якщо РПС буде відмовлено в участі у виборах, оскільки це буде означати «перешкоджання участі турок, які є болгарськими громадянами, в політичному житті Болгарії» [там само].

2.2. Неоосманізм як основа діаспоральної політики Туреччини на Балканах.

З точки зору розвитку діаспоральної політики Туреччини 2002 рік є своєрідним кордоном, оскільки знаменує зміну еліт: прихід помірної ісламістської Партії справедливості та розвитку (ПСР (Adalet ve Kalkınma Partisi - AKP)) на місце кемалістської еліти. ПСР була заснована у 2001 р. та прийшла до влади в ході загальних виборів 2002 р. Ця подія ознаменувала певне зрушення в турецькій політичній історії. Будучи при владі, партія намагалася гармонізувати традиційний (світський) та ісламський елементи турецької політичної культури й поширити це на державну зовнішньополітичну лінію. Все це відкрило новий, четвертий етап теоретичних напрацювань зовнішньої політики Турецької Республіки, який, на відміну від трьох попередніх виявився прямими втіленням діаспоральної політики Туреччини на Балканах.

Діаспоральну політику Туреччини за часів ПРС доцільно вивчати в контексті того, що багато дослідників описують як "неоосманізм". Концептуальною основою нової лінії зовнішньої політики Турецької Республіки стали погляди відомого турецького вченого-політолога, дипломата й міністра закордонних справ Туреччини у 2009-2014 рр., професора А. Давутоглу. А. Давутоглу в своїй

фундаментальній праці «Стратегічна глибина» стверджував, що в світлі зростаючої ролі ісламського світу на регіональному і глобальному рівнях ісламська ідентичність Туреччини, всупереч широко поширеній думці, не загрожує Турецькій державі, а, навпаки, відкриває перед нею важливі стратегічні можливості. Давутоглу пропонував повернути домінуючі позиції Туреччини на міжнародній арені, загублені з розпадом Османської імперії, і докладно пояснював, яким чином можна досягти такої амбітної мети. У своєму дослідженні Давутоглу писав: «На початку минулого століття Туреччина відмовилася від своєї османської спадщини, закріпивши за Турецькою Республікою новий статус нація-держава. У роки Холодної війни питання культурної ідентичності носило формальний характер. Однак геополітичні зміни, викликані закінченням Холодної війни, поставили це питання на порядок денний. Територіальні суперечки останніх десятиліть на Балканах, Кавказі та Туреччині в основному носять сліди історичної спадщини. Таким чином, османське минуле Туреччини накладає на неї вантаж геокультурної і геополітичної відповідальності і вимагає від неї повторного формування ідентичності турецького стратегічного мислення. Повернення до історичної спадщини відкриє перед Туреччиною нові горизонти і можливості і дозволить зробити зовнішню політику Туреччини більш конструктивною» [108, с. 112]. В офіційний дискурс, таким чином, вводиться риторика щодо «геополітичної і геокультурної відповідальності» за турецьке та мусульманське населення на Кавказі та Балканах з огляду на спільне османське минуле. Провідником турецької політики неоосманізму в країнах різних регіонів ставали різні за чисельністю та соціальною й політичною активністю мусульманські спільноти, як на рівні урядовців, так і на рівні суспільних організацій. На думку турецького дослідника К. Октема, турецький уряд створює свою діаспоральну політику саме на ідеологічній основі неоосманізму, а балканським мусульман відводиться для цього особлива роль [148]. А. Давутоглу пояснював це таким чином: «демографічні зміни на користь мусульманських меншин в західних країнах відкривають перед Туреччиною можливість збільшення культурної, економічної та політичної взаємодії із Заходом через свій вплив на ці спільноти» [108, с.115]. Політик стверджував, що Анкарі слід приділяти особливу увагу двом аспектам ситуації на

Балканах. По-перше, активно брати участь у вирішенні проблем мусульманських меншин, які є «Османською спадщиною» Туреччини в регіоні. По-друге, не допускати створення будь-якого балканського блоку, спрямованого проти Туреччини. Окреслені пріоритети турецької політики на Балканах отримують свій розвиток у відносинах Туреччини з сусідньої Болгарією, з якої Анкару не тільки пов'язує спільне історичне минуле, а й розділяє цілий комплекс серйозних протиріч.

Діаспоральна політика з 2002 р. формується щодо населення вже не тільки на основі спільного етнічного походження або членства «тюркському світі». Етно-національний аспект національної ідентичності втратив свою силу і поступився місцем більш широкому, ісламському аспекту. Якщо раніше мали місце дебати щодо того, який фактор повинен бути визначальним в турецькій ідентичності, а отже і у визначенні «своїх» за кордоном, то з початком нового тисячоліття турецька офіційна позиція в цьому питанні визначилася остаточно. Всеосяжний підхід турецького уряду передбачає, що зовсім не обов'язково робити вибір на користь якогось одного критерія – мови чи релігії. Багата історія та культура, а також політична вага дозволяє Туреччині направляти свою діаспоральну політику як на представників тюркських народів, так і на мусульман сусідніх регіонів. Транскордонна спорідненість формується зі сплетіння етно-мовних, релігійних та культурно-історичних критеріїв. Ключовим аспектом цього нового турецького націоналістичного дискурсу було твердження, що Туреччина піднялася до рівня потенційної глобальної сили саме завдяки усвідомленню і використанню своєї справжньої Османської ісламської ідентичності. Представники турецької державної еліти прийшли до висновку, що акцент тільки на етнічному аспекті родинності обмежує політико-економічну сферу впливу Туреччини досить вузьким фізичним і культурним простором. Формування діаспоральних зв'язків виключно на етнічній підставі не збігається з прагненням турецької еліти бути лідером і орієнтиром для незахідного, ісламського цивілізаційного простору [15]. Таким чином, уряд ПСР впровадив новий спосіб участі в балканському регіоні, що значно розширило сферу регіонального впливу країни.

Таке османсько-ісламське переосмислення державної ідентичності елітами є результатом складних геополітичних процесів. Зміни еліт з приходом до влади ПСР відображають зміни в домінуючій офіційній концепції державності, націоналізму, національної ідентичності. Особливо це стосується того, як державна еліта ставиться до османському спадщини, ісламу і «Заходу». Нова турецька ідентичність, яка зараз в процесі оформлення, є незахідною, а в окремих випадках навіть антизахідним по своїй суті та певним чином є відображенням розчарування та безперспективності спроб Туреччини довести свою європейську ідентичність та бути прийнятою в коло європейських держав. Тоді, в 2002 році, перемозі ПСР сприяло те, що світська ліберальна еліта країни, яка орієнтувалась на Європу та США, остаточно втратила свою популярність [67]. Через фундаментальну несумісність соціальних сил, які тяжіють до двох різних вісесей, Туреччина знаходиться у критичній точці процесу болісної зміни соціальної системи турецького суспільства, яка знаменує відхід від кемалістської соціальної матриці до «неоісламської» моделі. В таких умовах пошук нової турецької ідентичності та нових зовнішньополітичних орієнтирів є цілком очікуваним для Туреччини. Як влучно зазначив болгарський дослідник І. Христов, Туреччина зараз переживає складний геополітичний рух: вона залишила периферійне положення щодо західного проекту, але не має необхідних ресурсів і сили для перетворення в самостійний полюс геополітичного впливу [там само]. У цьому сенсі невдалий державний переворот влітку 2016 р. був на даний час останньою масштабною спробою повернути цей процес назад. Але він і не означав його завершення, адже потребує ще багато років та зусиль для його закріплення, особливо враховуючи величезний опір у суспільстві.

Дослідники діаспор єдині в точці зору, що наявність офіційної риторики є невід'ємною ознакою політики залучення діаспори. Так, наприклад, видатний дослідник діаспоральної політики А. Гамлен визначає формування державної риторики такого типу як перший етап становлення діаспоральної політики [116]. Промови офіційних осіб щодо спільної османської спадщини та спільних коренів з балканськими мусульманами є проявом турецького націоналізму і характерним показником діаспоральної політики. Як зазначає Р. Брубекер, транснаціональний

націоналізм держави-батьківщини може проявлятися в так званих «культурних ідіомах» (cultural idioms), які представляють транскордонне родинне населення як частину національної спільноти [92]. Прикладів такої риторики багато, однин із останніх був у 2016 р., коли А. Давутоглу взяв участь у церемонії відкриття реставрованої турецькою агенцією ТІКА мечеті Ферхадія в місті Баня Лука в Боснії та Герцеговині та заявив: «... Тоді перекладач мене запитав: «Коли боснійці вивчили турецьку мову?» Я їм на це відповів: «Якщо б моя розмова здійснювалася тільки за допомогою язика та вух, тоді була б необхідність і в перекладі, і в перекладачі. Для тих, хто розмовляє душами немає необхідності в перекладі чи перекладачі. Я сюди прийшов говорити від душі до душі. Але не тільки від своєї душі, а від душ 78 мільйонів ваших турецьких братів. Знайте, що зараз тут душі, серця, молитви 78 мільйонів ваших братів, які вітають вас. Знайте, що якщо тут, у одного з наших братів піде кров з носа, з нашої душі також полетіть кров...» [72].

Якщо турецька діаспоральна політика в країнах з переважно ісламським населенням, як Боснія та Герцеговина, сприймалося і продовжує сприйматися як цілком природня лінія, то в слов'янській та православної Республіці Болгарія на таку риторичку реагують вкрай гостро, це зазвичай сприймається як політиками так і суспільною думкою як втручання у внутрішні справи суверенної країни. Використовуючи модель Брубекера, відповіддю на такий прояв транснаціонального націоналізму Туреччини є гострий прояв національного болгарського націоналізму, свідченням цього є постійні демонстрації та акції протесту болгарських націоналістів (Див. Розділ 4). Саме тому, подальше просування впливу Туреччини в бік здебільшого християнських країн Балкан було неможливим без чітко виробленої на концептуальному рівні стратегії. Розуміли це і в Анкарі і тому проводити політику нео-османізму «кавалерійським наскоком» було небезпечно, в першу чергу через потенційну загрозу різко зіпсувати двосторонні відносини з Софією, з непередбачуваними для Анкари наслідками. Після своєї відомої промови в Сараєво у жовтні 2009 р., в якій Давутоглу зазначив, що Туреччина хоче відновити «османські Балкани», сербські газети і телепрограми протягом декількох тижнів, а то й місяців, збентежено говорили про турецьке бажання відновити Османську Імперію [149, с. 30]. Відношення до Туреччини як правонаступниці Османської

імперії і в Болгарії, і в цілому серед Балканських країн продовжує залишатися здебільшого негативним [85]. А отже, основним завданням турецької політики є руйнування іміджу, суспільних наративів щодо Османської Імперії як поневольника християнських народів. А. Давутоглу стверджував, що «Туреччина повинна виробити й встановити реальні дипломатичні інструменти для усунення анти-османського і анти-турецького образу пропаганди, що спрямовані проти Туреччини на Балканах і які формують переважно сербські та грецькі кола» [108, с. 314]. «Безумовно, історія створює сьогоднішній світ, але будуючи майбутнє ми не повинні бути обмежені тільки нашою спадщиною... Необхідно ініціювати психологічний прорив на Балканах з метою подолання негативних спогадів минулого» [108, с. 320]. Слова Давутоглу не залишилися тільки словами, активно ведуться спроби замінити негативні стереотипи позитивними. Прагнучи подолати негативні стереотипи слов'янських народів Балканського півострова щодо османського минулого в політичному дискурсі Туреччини відбувається його переосмислення і трансформування в модель толерантної і плюралістичної політики. Йдеться про акцентування позитивних аспектів османського минулого, таких як Золота ера порядку і гармонії на Балканах за часів Османської Імперії. Так, професор А. Гюншен Інституту Балканських досліджень Тракійського університету в Едірне зазначає, що найстабільнішим і націбільш мирним періодом історії Балкан був саме період правління Османської Імперії. Він також заперечував наявність процесу асиміляції автохтонного населення Балканського півострову з турками під час османського панування в регіоні [122]. Британський і американський історик і сходознавець Б. Льюїс писав про Балкани зі схожої точки зору: «Османське правління принесло єдність і безпеку туди, де раніше були конфлікти і безладдя» [142, с. 28]. Ця ідея особливо приваблива через постійні етнічні конфлікти в цьому регіоні.

Активна політика Р. Т. Ердогана на Балканах з використанням економічних, культурних, освітніх ресурсів, змусила багатьох дослідників пояснювати вищезазвані явища за допомогою концепції «м'якої сили». Вчені-міжнародники, серед яких, безсумнівно, Д. Най відзначають, що в епоху після Холодної війни формула м'якої сили стала більш важливою в прояві влади і впливу тієї чи іншої

держави, ніж її військовий потенціал. У той час як географія, населення та сировина втрачають своє значення у визначенні міжнародної сили, все більшого значення набувають такі чинники, як технології, освіта та економічне зростання [143]. Дуже хорошим прикладом для цього аргументу, на думку боснійського дослідника Б. Брлджавака, могла б стати Туреччина, яка протягом останнього десятиліття використовувала різні механізми м'якої сили або ненасильницькі засоби в декількох частинах світу, і особливо на Балканах [91, с. 259].

Під час Оттоманського правління було побудовано 15 787 будівель, включаючи гробниці, мечеті, медресе, храми, мости і фонтани. Однак через війни і конфлікти в у 1990-х роках більшість з них були серйозно пошкоджені або знищені. Турецькі організації сьогодні активно беруть участь у низці проектів в балканських країнах по відновленню культурних та історичних будівель і мостів часів Османської імперії. Тому протягом останнього десятиліття реставраційні роботи неминуче стимулювали повагу і вплив Туреччини на країни регіону. Як наслідок, присутність сліду і впливу Туреччини в кожній балканській країні шляхом відновлення історичних пам'яток та інших артефактів ще раз демонструє глибоко вкорінені культурні та цивілізаційні зв'язки між Туреччиною і Балканами, а також загальну історичну пам'ять [91, С. 272].

Освітні і мовні проекти, реалізовані Туреччиною на Балканах з початку 1990-х років, зіграли дуже важливу роль в просуванні країни як мирного, демократичного і толерантного суспільства, яке через освіту і культурний обмін створює хороші і стабільні відносини з кожною країною регіону. Турецьке співробітництво в галузі освіти в Балканському регіоні здійснюється в найрізноманітніших формах: від міжвузівських двосторонніх угод до спільних магістерських програм, літніх університетів і обмінів між студентами та співробітниками, стипендій та інших допоміжних практик. В даний час не тільки школи, а й університети в регіоні засновані або підтримуються Туреччиною. Б. Брлжавак навіть стверджує, що турецькі освітні установи на Балканах мають довшу історію, ніж турецькі державні установи, як на до університетському, так і на університетському рівнях [там само]. У регіоні було створено ряд турецьких університетів, включаючи Міжнародний університет Сараєво, Міжнародний університет Бурч (International Burch

University), Сараєво, Університет Епока в Тирані (EpoKa University), Міжнародний балканський університет у Скоп'є (International Balkan University) [там само]. З іншого боку, кожен рік у турецьких університетах вчать сотні албанців, боснійців та інших студентів з балканських країн. Уряд Турецької Республіки надає стипендії студентам більше ніж 150 країн світу, і щорічно близько 13 000 іноземних студентів виграють стипендії [141, с. 167]. Ще з 1992 р. всі викладачі турецьких шкіл в Болгарії почали проходити курси перепідготовки на своїй історичній батьківщині, а також саме з Туреччини поставлялися підручники для даних шкіл. Крім того, уряд Турецької республіки організовує літній відпочинок для учнів мусульманських шкіл Болгарії, під час якого діти вивчають Коран, турецьку літературу, історію Туреччини і турецьку мову. Цікаво, але станом на 2011 р. іслам як предмет викладався в 35 державних школах, по підручниках, надрукованих в Туреччині і майже всі ці школи знаходились в помакських регіонах [141, с. 170]. У Болгарії діє Ісламська Спільнота (Товариство), яка офіційно називається *Мусульманското изповедание* на чолі з Муфтієм і верховним мусульманським зборами. На даний час при ньому працює Верховний інститут Ісламу, який навчає майбутніх імамів і викладачів релігії, 3 середні школи, літні курси Корану для дітей. У 2010 р. кількість таких курсів по країні досягала 596, а чисельність їх студентів 10 тис. [141, с. 170]. Тракійський університет міста Едірне (Туреччина) та Тракійський університет міста Стара Загора (Болгарія) щорічно проводять Міжнародний балканський конгрес з освіти і науки [141, с. 166]. Подібні освітні проекти, конференції, наукове співробітництво в значній мірі сприяють просуванню Туреччини як країни, яка підтримує мир, діалог і культурний обмін, які є результатом політики м'якої сили.

Не слід нехтувати й таким інструментом м'якої сили як кінематограф. Нещодавно турецькі серіали, які стали дуже популярними серед населення в регіоні, сприяли розвитку турецької культури, звичаїв, мови та стилю життя. Різні турецькі серіали, що транслюються на Балканах, мають істотний вплив на громадську думку про турецький спосіб життя, культуру та суспільство [156, с. 103].

Досліджуючи політику Туреччини по залученню діаспори неминує виникати потреба дати чітке визначення тих груп населення, які Туреччина вважає родинними на сучасному етапі. Складним є питання визначення, хто потрапляє під

поняття споріднених меншин. Якщо з мігрантами все більш-менш зрозуміло: люди, які мали раніше чи мають зараз турецьке громадянство і підтримують зв'язок з батьківщиною - це діаспора, то визначення спорідненості виходить з таких понять як спільне історичне минуле, культурна близькість і т.д, які дуже гнучкі і легко заперечувані. Для позначення цієї групи населення в турецькій мові використовується термін «akraba toplulukları», що дослівно перекладається як «родинні спільноти». У Туреччині вперше їх використав Месут Йилмаз, послідовник Тургута Озала в якості лідера партії Батьківщини (ANAP), у своїй урядовій програмі в 1996 році [214]. Наступні уряди підхопили термін. Зустрічається також більш вузький за змістом термін «soydaş», який можна перекласти як «сородич». Проте чіткий перелік етносів, на яких направлена діаспоральна політика, визначити неможливо. Відсутність чітких визначень і критеріїв - це усвідомлений вибір турецьких політичних властей, основною причиною якого є розуміння Туреччиною того факту, що взаємодія держав з екстериторіальним населенням не-громадян і не-мігрантів має великий потенціал спровокувати міждержавну напруженість через звинувачення в порушенні суверенітету держави-перебування. Відсутність чіткого визначення також обумовлена зусиллями уникнути проблем для відповідних родинних меншин і для двосторонніх відносин Туреччини. Крім цього, така позиція дає гнучкість та свободу для маневрів. Тому турецькі офіційні особи, як правило, заперечують свою будь-яку явну політичну орієнтацію, яка б навіть побічно нагадувала спрямування до відродження османського минулого [18].

Навіть турецькі дослідники зазнають труднощів у чітких визначеннях. К. Юртнач зазначає, що незважаючи на те, що дуже складно давати чіткі визначення, категорія «сородич» зазвичай має на увазі мовну спільність, в той час як поняття «родинний» ґрунтується на культурній близькості. Культурна ж близькість, як правило, ґрунтується на спільності релігії і історичних зв'язках [218]. Як зазначає Г. Думан, поняття турецької діаспори охоплює не тільки громадян Туреччини та родинне з ними населення, а й усіх тих, з ким Туреччина поділяє спільне минуле [121]. Якщо так, то тюркські народи турецькою термінологією позначаються як «сородичі», а балканські мусульмани – родинні спільноти. Визначення Анкарою родинних

меншин на Балканах, на думку турецького дослідника Н. Бакладжиоглу, охоплює приблизно 8 200 000 членів мусульманських спільнот і включає в себе всіх мусульман в усіх балканських країнах, таких як Албанія, Боснія, Македонія, Греція, Косово, Болгарія, Чорногорія, Сербія та Румунія [79, с. 61]. Фонд Міністерства зі справ релігій в Туреччині у звіті щодо Болгарії зазначає: «Частиною мусульманської спільноти країни є також нечисельні та переважно асимільовані з турецькою меншиною татари, черкеси, албанці. Крім того, до складу турецької меншини також входять православні християни гагаузи, чисельність яких складає близько 1500 чоловік» [100]. Більш-менш чітко визначення пропонує А. С. Окійай. Вона виділяє такі три ступені «родинності»: 1) етно-лінгвістична близькість та іслам сунітського толку. До такого вузького визначення відносять саме турецьке населення всього Балканського півострову, передусім Північного Кіпру, Греції, Болгарії, Румунії тощо. 2) тюркське населення Центральної Азії, яке базується на лінгвістичній близькості та спільній релігії. 3) «Османські» мусульмани Балкан та Кавказу [152, с. 74].

Саме поняття «діаспора» в Туреччині до 2009 р. використовували вкрай рідко через негативний зміст терміну. Пов'язано це з тим, що вважалось, що діаспори інших країн на території Туреччини проводять підривну діяльність, направлену проти інтересів турецької держави [102]. Його використовували щодо іноземців, які проживають в Туреччині, наприклад, єврейська, вірменська, грецька діаспори. На Всесвітньому з'їзді турецьких підприємців в 2009 р. слово «діаспора» було вперше введено в публічний дискурс в позитивному сенсі. Тим самим офіційно визнавалося існування турецької діаспори, яка за даними турецької організації Ради зовнішньоекономічних зв'язків, налічує близько 6 мільйони осіб [там само].

2.3. Інститути залучення турецької діаспори.

Процес посилення взаємодії держави з діаспорою вимагає розширення державної політичної спільноти. Активна взаємодія з діаспорою передбачає зміну порядку пріоритетів зовнішньої політики, перерозподілу державних фондів і реструктуризацію державних інститутів. Окрім наявності офіційної риторики, найголовнішою умовою для реалізації діаспоральної політики є створення установ,

комісій або міністерств, відповідальних за проведення такої політики. Визначальним критерієм у формуванні діаспори є почуття належності до спільної батьківщини. Таке почуття не виникає само по собі, а політично і соціально конструюється через взаємодію між членами спільноти, шляхом відокремлення їх як «чужих» в країні перебування та через інституціоналізацію їх взаємин з батьківщиною. В останнє десятиліття політика залучення турецької діаспори на Балканах активізувалася не тільки в риторичі державних діячів, але і на практиці, що втілювалося в створенні низки відповідних інститутів.

Перший крок до інституціоналізації нової родинної політики Туреччини було зроблено в 1992 р., коли була створена Турецька агенція зі співробітництва та координації (ТІКА). Діяльність цієї структури в основному спрямована на надання технічної допомоги, консультацій, створення спільних проектів, культурного співробітництва. З точки зору обсягу ресурсів агенції і його рівня ефективності та досягнень прийнято розрізняти два десятиліття її діяльності - до і після 2002 р. Визнавши невдалість родинної політики на кавказькому напрямку та прагнучи вирішити проблему координації та взаємодії в 1999 році ТІКА було переведено в підпорядкування прем'єр-міністра. За три роки до зміни уряду в 2002 р. ТІКА відкрила офіси в Таджикистані, Монголії та Албанії, але в той же час обсяг виділених фінансових ресурсів залишався скромним. Зміна змісту заявленого поняття транскордонного родинного населення простежується і в розширенні мандату ТІКА. Підчас першого періоду правління ПСР ТІКА розширила мережу офісів, включивши Афганістан (2004), Палестину (2005), Косово (2004), Ефіопію (2005), Македонію (2005), Сенегал (2007) і Чорногорію (2007). У період з 2007 - 2011 р. кількість країн зросла до 25. Станом на червень 2015 р. офіси ТІКА діяли в 41-й країні, географічно охоплюючи простір від Балкан до Близького Сходу і з Південної Азії до Африки [183]. Перехід до Африки був результатом продуманої стратегії «відкриття Африки», яка зумовлена пошуком нових торгових точок для експортерів і турецьких інвестицій. З розширенням бюджету функції агентства також поступово трансформувалися. Воно було покликане відображати висхідну економічну силу Туреччини, її прагнення бути престижним актором на міжнародному рівні.

Оскільки релігія грає провідну роль в діаспоральній політиці Туреччини важливим інститутом є підпорядковане прем'єр-міністру Туреччини Управління у справах релігій Турецької Республіки – Діянет (Т.С. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı). Ця державна установа була створена ще у 1924 р. Після переходу країни до багатопартійної системи у 1946 р. статус Діянет було розширено з чисто адміністративного органу до національної релігійної установи, що було закріплено в Конституції 1961 р. [192]. У 1975 р. був створений Фонд Діянет для підтримки діяльності Діянет як в Туреччині, так і за кордоном. Він фінансувався за рахунок пожертвувань турецьких віруючих, які живуть як в самій Туреччині, так і за її межами. Фонд фінансує різні релігійні проекти і послуги, які не охоплює виділений державою бюджет [189]. Тобто Діянет став фінансуватися не тільки державою, а й приватними структурами. Після військового перевороту в 1980 р. Діянет став розглядатися як головний інструмент в спробі розробити національну світську державну ідентичність, засновану на турецькій національній та ісламській релігійній традиції і світській системі. Після розпаду Східного блоку і Радянського Союзу Діянет розширив свої іноземні послуги, а на початку 1990-х зробив свої перші спроби встановити контакти і розвивати співпрацю з ісламськими інститутами на Балканах, на Кавказі і в Центральній Азії. З початку 1990-х р. Діянет відкрив на Балканах місії, направлені як на підтримку турецьких меншин, так і на розвиток співпраці з місцевими ісламськими інститутами. У турецьких посольствах в Болгарії, Румунії та Македонії є консультанти з релігійних справ. Хоча назначає їх Діянет, належать вони до співробітників посольства. Фактором, який сприяв задійсненню Діянет в діаспоральній стратегії, було суперництво в створенні зон впливу на балканських мусульман між різними богословськими школами, зокрема салафітів-вахабітів з арабських країн та ханафітів з Туреччини. Змагання за уми і серця балканських мусульман між Туреччиною і арабськими країнами стало очевидним ще з 1990-х років з формуванням двох окремих міжнародних організацій для місцевих мусульман - Ісламської ради Східної Європи, створеної в 1991 р. Саудівською Аравією, і Всесвітньою Ісламською Лігою і Євразійською Радою, створеної Туреччиною в 1995 р. Тоді ж Діянет запросив ісламських релігійних лідерів з цих регіонів до Анкари. На нараді, названою Євразійською Ісламською

радою (ЄІС), фактично було започатковано новий етап більш інтенсивної співпраці з ісламськими інститутами колишніх комуністичних країн. Турецька ініціатива поєднала в собі офіційні релігійні інститути мусульман Балкан, Кавказу та Центральної Азії. Перші зустрічі ЄІС були відзначені ентузіазмом і великими надіями на Туреччину в наданні підтримки ісламським інститутам на Балканах. Релігійні лідери Балкан і турецькі учасники говорили про особливу відповідальність Туреччини щодо своїх одновірців на Балканах. Наприклад, муфтії Санджака (регіон на кордоні Сербії з Чорногорією) Муамер Жакорлич заявив в своєму виступі на засіданні ЄІС у 1996 р.: «Саме турки принесли іслам на Балкани, але потім мусульмани Албанії, Косово, Боснії, Македонії та області Санджак залишилися сиротами. Їхня мати залишилася на самоті. Ми звертаємося до Туреччини не тільки з емоційним проханням, але з правами дитини до його матері. Ми хочемо висловити, що настав час для Туреччини піклуватися про своїх дітей» [172]. У той час як Ісламська рада проіснувала лише кілька років, ЄІС зміцнила свій вплив і в 2007 р. було відкрито її відділення, яке спеціалізується на балканських мусульманах.

Для Туреччини особливе значення мають ті мусульмани, які не є етнічними турками, але можуть розглядати Туреччину як родинну державу з історичних, релігійних або інших причин. Такими, наприклад, є, мусульмани-слов'яни помаки та боснійці. Самоідентифікація балканських мусульман має велике значення для Туреччини, адже країна, в якій проживають помаки - чи то Болгарія, Греція або Македонія, стверджує, що дана група є не етно-конфесійною меншиною, а частиною домінуючого населення і болісно сприймає спроби стверджувати протилежне. Конкуренція між турецькими та арабськими агенціями на Балканах очевидна і у випадку з помаками, яким притаманний високий рівень релігійності. В останні роки інтернет-сайти та форуми, присвячені релігійній тематиці, становляться новим місцем формування, підтримки та прояву релігійної ідентичності. В інтернет просторі існують сайти, перекладені з арабської мови на болгарську, які пропогандують суворе дотримання норм ісламу, характерних для арабських країн. На початку 1990-х років різноманітні арабські фонди особливо активно фінансують мусульманські організації в Болгарії, які поширюють зовсім

незвичну для балканських мусульман інтерпретацію ісламу. Молодь Болгарії отримала доступ до освіти в ісламських університетах в арабських країнах, де познайомилась з ісламом, який відрізнявся від того, що практикують в Болгарії. Повернувшись до Болгарії після освіти молоді мусульмани намагались змінити деякі норми традиційного для їх сіл норм ісламу, аргументуючи це тим, що з приходом турок-османів на Балкани справдешній іслам був викривлений. Але вже наприкінці другого тисячоліття їх діяльність була обмежена болгарським урядом [63, с. 158]. Застосування нової моделі взаємодії з мусульманськими меншинами на Балканах пов'язано також зі зміною геополітичної ситуації після терактів 11 вересня 2001 року. Діяльність акторів арабського світу, а також грошові потоки з цих країн в регіон були обмежені, що створило вільний простір для поширення турецьких агентств. Крім того, турецький «помірний» іслам виглядає привабливіше «радикального» арабського ісламу з точки зору безпеки.

Згідно з офіційною інформацією на сайті Управління, основними завданнями цієї структури є допомога співвітчизникам за кордоном у збереженні своєї власної ідентичності, не допускаючи їх асиміляції; презентація за кордоном досвіду Туреччини в сфері релігії, забезпечення правильного тлумачення ісламу, моніторинг дискусій в країнах ЄС і Туреччини навколо релігійної концепції і практики, надання Заходу правильної інформації з цього приводу, постійний обмін з громадськістю інформацією і своєчасні заяви щодо актуальних проблем [178]. Основне завдання для багатьох представників Діянет полягає у виборі і допомоги студентам регіону, які їдуть до Туреччини, щоб вивчати богослов'я. Вища рада освіти Турецької Республіки визначає квоту іноземних студентів від кожної балканської країни, які мають право на отримання стипендій, певна частина квоти виділяється для студентів ісламського богослов'я. Окрім державних стипендій, виділених для студентів, які належать до «турецьким або родинним спільнотам» на Балканах, на Кавказі і в Центральній Азії, Фонд Діянет також виділяє стипендії для студентів з цих регіонів, які бажають вивчати ісламське богослов'я в Туреччині. Станом на 2015 р. більше 220 000 студентів отримали стипендії в розмірі 44 млн 347 тисяч турецьких лір [там само]. Ще одним аспектом діяльності Діянет на Балканах є переклад і поширення релігійної літератури. Періодичні видання,

молитовні календарі та релігійна література регулярно публікуються, поширюється серед тюркомовних народів Балкан. Крім того, Діянет надає допомогу ісламським інститутам Албанії, Боснії та інших Балканських країн в підготовці та постачанню підручників для медресе. Окрім цього, Діянет сприяє різним реставраційним проектам на Балканах [172].

Діяльність Фонду Діянет в Болгарії в сфері освіти почалася з прийняттям в 1991 р. Конституції РБ, відповідно до якої меншини отримали можливість вивчати і розмовляти своєю рідною мовою. Першою проблемою, з якою зіткнулися тоді турки, була відсутність викладачів турецької мови та релігійних діячів. Щоб ліквідувати цю проблему, Фонд Діянет відкрив і підтримує діяльність кількох навчальних закладів. Найбільшим релігійним навчальним закладом в Болгарії з підготовки ісламських священослужбовців став відкритий за допомогою Діянет Вищий Ісламський інститут у м. Софія, який є єдиною установою в Болгарії, що дає вищу ісламську освіту і випускники якого стають проповідниками, муфтіями, викладачами ісламу. Окрім нього, у 1990 р. був відкритий Ліцей теології міста Шумен (Nüvvab okulu), 1991 р. в місті Момчилград відкрито Ліцей теології (Mestanlı ilahiyatlısesi), а у 1992 р. Ліцей теології в м. Русе (Rusçuk ilahiyat lisesi), в яких окрім місцевих учителів також викладали вчителі з Туреччини, а найуспішніші студенти отримують можливість подорожувати до Туреччини, відвідати літні курси турецької мови в Туреччині. На початковому етапі Діянет офіційно не брав участі в наданні допомоги цим школам. Фінансування цих шкіл в значній мірі залежало від іноземних коштів. В період з 1994 - 1997 рр. фінансуванням освіти активно займався Рух Гюлен. Діянет почав брати участь в цьому процесі тільки в 1997 р., коли почалися переговори з Управлінням релігійних конфесій Болгарії щодо надання підтримки школам та іншим релігійним установам. Обидві сторони підписали протокол 17 червня 1998 р., згідно з яким Діянет отримував особливі привілеї в спонсорстві мусульманських інститутів. Особлива увага приділялася сфері релігійної освіти, де Діянет отримав практично повний контроль. Таким чином, Туреччина взяла на себе відповідальність за фінансування усіх чотирьох шкіл, посилаючи учителів і навчальні матеріали, а також тимчасово забезпечуючи клірик для літніх навчальних курсів по вівченню Корану і для богослужінь під час

Рамадану. Діянет посилає додатковий релігійний персонал в турецькі села Болгарії, Румунії, Македонії та Косово під час Рамадану та інших релігійних свят, організовує вечірні прийоми їжі протягом Рамадану у співпраці з місцевими ісламськими інститутами [172]. З 1998 р. Фонд Діянет проводить в районах густонаселених мусульманами святкування релігійних свят, надає грошову допомогу Вищому муфтіїству і регіональним муфтіїствам Болгарії. Зокрема, в 2002 р. було придбано будинок для головного муфтіїства, проведена реставрація мечетей. З 2008 р. Фонд Діянет проводить «Проект міст-побратимів»: проект має на меті здійснювати освітню, соціальну діяльність в мечетях, школах, бібліотеках у тих містах-побратимах, де проживає мусульманське населення. Окрім офіційної турецької допомоги різні турецькі нео-суфістські спільноти стали активно фінансувати різні освітні заходи та публікації в Болгарії. Скажімо, якщо в перші роки після Холодної війни турецьку мову в Болгарії вивчало 7 000 осіб, то у 2015 р. їх було вже 114 тисяч [103]. Окрім цього, Фонд Діянет займається видавництвом різних публікацій: перекладом Корану, релігійної літератури, підручників [189]. У результаті, підтримка турецьких державних і недержавних організацій має колосальний вплив на інституційну та релігійну сфери життя Ісламської Спільноти Болгарії. Це призвело до зміцнення зв'язку ісламу і турецької ідентичності. Слід зазначити, що дане явище є не просто місцевою особливістю. І. Мерджанова стверджує, що підтримка Туреччиною таких турецьких державних і недержавних організацій як Діянет має колосальний вплив на інституційну та релігійну сфери життя Болгарії і є частиною широкого процесу, що відноситься до ідеології неоосманізму, яка почала зароджуватись ще в 1980-і роки і сформувала турецьку політику щодо її родинного населення на Балканах і в Центральній Азії [142].

Культурно-лінгвістичний аспект діяльності ТІКА, який в період з 1999 - 2007 рр. був в основному за рахунок «тюркологічних проектів», був перенесений до створеного в 2007 р. Інституту Юнуса Емре. Основним завданням Інституту є просування турецької мови і культури в зарубіжних країнах [216]. Діяльність центру Юнуса Емре не обмежується тюркською, етнічною або родинною географією, він функціонує в містах Західної Європи, Японії, Південної Африки. Культурні центри в містах Західної Європи в основному спрямовані на задоволення

освітніх потреб турецько-мовного населення. Тим не менше, деякі групи населення і регіони мають помітний пріоритет над іншими. Характерно, що офіси ТІКА та Інституту Юнуса Емре присутні майже у всіх балканських країнах, крім Болгарії та Греції [205]. Не дивлячись на це, певною мірою співробітництво все ж проходить. Центр Юнуса Емре разом із Тракійським університетом в Едірне підписали «Протокол тюркологічного проекту» з Шуменським університетом ім. Константина Преславського у грудні 2012 р., згідно з яким Центр відправляє книги, учбові матеріали та вчителів до відділення турецької філології та літератури. Те ж саме стосується і діяльності ТІКА в Болгарії. Відсутність двосторонньої угоди між Болгарією та Туреччиною щодо діяльності ТІКА, безумовно, обмежує можливості для діяльності цієї організації в Болгарії. Проте той факт, що ТІКА не має офісу в Болгарії не означає, що організація взагалі не присутня в країні або зовсім не приймає участь у різноманітних проектах. ТІКА брала участь у відновленні деяких архітектурних пам'яток Османської імперії, таких як мечеті і мусульманські кладовища. У 2002 р. ТІКА купила будинок головного муфтія в центрі Софії і фінансувала його відновлення [74]. Фонд Діянет і ТІКА спільно покривали витрати на нову богословську будівлю середньої школи в м. Момчилград, яка була відкрита в липні 2012 р. Вони також спільно фінансують будівництво додаткового будівлі для Шуменського богословського вузу [100]. На думку турецької дослідниці Д. Аксель, відсутність офісу ТІКА в Болгарії не є навмисним вибором з боку Туреччини, а отже, не може і не повинно бути розцінено як ознака відсутності інтересу Туреччини до Болгарії. В основному це пов'язано з тим, що Болгарія не дуже прагне до того, щоб Туреччина мала офіційну присутність на своїй території. На думку багатьох чиновників, її небажання пов'язане, головним чином, з багатовіковими історичними пересудами і підозрами, які особливо підтримуються деякими націоналістичними силами [74]. І це підтверджує тезу про те, що головною перешкодою турецької діаспоральної політики в Болгарії є болгарський націоналізм.

Особливе місце серед структур, що займаються конструюванням родинних зв'язків з транскордонним населенням, займає створений в 2010 р. громадський інститут Управління у справах турків за кордоном і родинних спільнот при Уряді

Турецької Республіки (Yurtdışı türkler ve akraba toplulukları başkanlığı - YTB) (Далі – Управління) [217]. Якщо ТІКА та Інститут Юнуса Емре виконують переважно культурну функцію, популяризуючи турецьку мову та культуру, Діянет та Фонд Діянет – релігійну, то Управління є повноцінним інститутом турецької діаспори. Після створення Управління відносини Туреччини з її громадянами, що живуть в різних частинах світу, а також з родинними спільнотами, з якими турки поділяють спільну культурну та історичну спадщину, були твердо реструктуризовані на більш інституційній основі. Населення і регіони, якими займається дана структура, не є чітко фіксованими і класифікованими. Крім тюркських республік організація охоплює дуже широку географію: Балкани, Кавказ, Близький Схід і Центральну Азію, тягнучись до Тунісу і Мавританії. До обов'язків Управління входить широкий спектр діяльності - від надання необхідних послуг громадянам та родинним спільнотам, які проживають за кордоном, до представлення міжнародних стипендіальних програм до Туреччини.

Структура організації дозволяє робити висновки щодо цільових груп населення. Управління складається з трьох комітетів: Консультативна рада громадян за кордоном, Рада по оцінці координації культурних і соціальних відносин, і комітет з оцінки міжнародних студентів.

1. Громадяни, які проживають за кордоном, є одним з основних напрямків роботи Управління. Під цю категорію попадають громадяни, які протягом багатьох років мігрували в різні країни з цілого ряду причин. Управління закликає громадян до активної участі в суспільному житті в їх країнах перебування, зберігаючи свою культуру. Організація також несе відповідальність за забезпечення того, щоб громадяни Туреччини в рівній мірі були забезпечені всіма необхідними правами в країнах їх проживання, забезпечує їм підтримку у випадку державної політики дискримінації, асиміляції і ксенофобії. Таким чином, першим об'єктом, на якого направлена діяльність організації – це діаспора мігрантів, які є громадянами Туреччини.

2. Управління також фокусується на родинних та пов'язаних з ними спільнотах (kin and related communities). Як це зазначено на офіційному сайті організації, Туреччина усвідомлює відповідальність, яка обумовлена багатою історією,

постійно взаємодіє з цими громадами, з якими вона розділяє спільну культурну спадщину по всьому світу [217]. В останні роки відносини Туреччини з родинними і пов'язаними з ними спільнотами на Балканах, у Східній Європі, на Кавказі, в Центральній Азії, Близькому Сході та Африці прийняли нові форми. Туреччина не тільки зміцнила зв'язок з ними на рівні державних установ і організацій, а й культивує більш тісні зв'язки з громадянським суспільством і міжнародними організаціями засобів масової інформації, муніципалітетів, університетів і навіть окремих осіб в цих регіонах. Координуючи ці багатогранні взаємодії, Управління прагне зміцнити наукову, культурну та соціальну співпрацю з родинними і пов'язаними з ними спільнотами за кордоном.

3. Третьою сферою діяльності є міжнародні стипендіальні програми, координація супутніх послуг, таких як забезпечення житлом, викладання турецької мови, академічні консультації, навчання (безкоштовне чи платне), безкоштовні медичні послуги, щомісячна стипендія тощо. Департамент міжнародних студентів і його програма «турецьких стипендій» замінили «Великий студентський проект» Міністерства освіти, який діяв раніше. Стипендії доступні для громадян всіх країн. Згідно зі статистикою 2012-2013 навчального року, більшість прийнятих студентів були з азіатських країн, таких як Афганістан і Пакистан, з республік Середньої Азії, з країн Африки (Ефіопія, Ємен, Лівія і Сомалі), а також з Балкан і Близького Сходу. Серед обов'язків організації є створення необхідних умов для здобуття іноземними студентами освіти в Туреччині, а також забезпечення безперервності їх відносин з Туреччиною під час і після закінчення навчання. Прив'язуючи населення за допомогою таких програм до Туреччини, остання створює певні транснаціональні соціальні зв'язки, за допомогою яких створюється діаспора. Знаючи про важливість ролі неурядових організацій у встановленні соціального діалогу Управління надає величезного значення їх діяльності. Цей напрямок роботи доступний для всіх видів населення як елемент громадської дипломатії та м'якої сили. Управління працює в тісному контакті з Міністерством закордонних справ, Управлінням зі справ релігій, ТІКА, Інститутом Юнуса Емре та з іншими установами і організаціями. Дуже характерним є офіційний девіз організації – «Ми є всюди, де є наші громадяни, співвітчизники чи рідні» [217].

Висновки до 2 розділу

Отже, унікальне історичне минуле Турецької Республіки сприяло формуванню етнічних, релігійних і культурних зв'язків з багатьма групами населення по всьому світу. Під час кожного з чотирьох зазначених нами етапів відбувався поступовий процес більш чіткого розуміння офіційними особами та науковою спільнотою Турецької Республіки власної відповідальності за мусульманські меншини не тільки в Болгарії, а й в цілому на Балканському півострові. На кожному з етапів виявлялись внутрішні фактори, які дозволяли чи не дозволяли активізувати цю політику. Тривалий час панування Османської імперії, спадщина ісламського Халіфату, тривалий вплив «системи Міллет» сприяли появі так званого взаємного почуття спорідненості та міцного зв'язку між родинною меншиною і родинною державою. Проте, ступінь пріоритетності родинності і політика щодо такого населення зазнавало значних змін протягом часу. Більшу частину ХХ століття екстериторіальний вимір родинної політики Туреччини було обмежено головним чином інтересом до турецького населення в Греції, Болгарії та на Кіпрі. Туреччина мала законну підставу для політики родинної держави по відношенню щодо турків у Західній Фракії, які були включені в рамках Лозанського договору взаємного захисту меншин не як турки, а як частина мусульманської меншини. У період 1923 - 1946 рр., турецькі урядовці, зосередившись на виключно внутрішніх проблемах країни, намагалися лише досягти певних добросусідських відносин з балканськими країнами. Незважаючи на законні підстави, Туреччина була досить пасивною в реалізації ролі родинної держави, відповідальної за такі категорії населення і проводила щодо них досить обережну політику, обмежуючись незначними спробами надання їм навчальної або культурної підтримки. У випадку з населенням Болгарії, родинна політика Туреччини залишалася обмеженою відкриттям своїх кордонів, коли комуністичний режим активізував асиміляційний тиск щодо турецького і мусульманського населення. Цей тиск досяг апогею в «Процесі відродження» 1984 - 1989 рр., в ході якого Туреччина вперше проявила себе в якості родинної держави щодо болгарських турків і мусульман.

На третьому етапі, Туреччина опинилася вкрай вигідній зовнішньополітичній ситуації. Вакуум безпеки, що виник після розпаду системи соціалізму, на Балканах де-факто був заповнений різними зовнішньополітичними гравцями, в тому числі і Турецькою Республікою. Паралельно з активністю в міжнародних відносинах починаючи з 1990-х років Туреччина прийшла до розуміння важливості налагодження більш інтенсивних відносин з широкою категорією транскордонного населення. Це виявилось перш за все в припиненні заохочування іміграції до Туреччини і впровадження політики заохочування своїх підданих залишатися в державах перебування. При цьому, якщо в перше десятиліття після закінчення Холодної війни категорія «родинного» застосовувалася до населення переважно за етнічним принципом (що в англійській мові звучить як *co-ethnic*, а в турецькому *soydaş*), а родинна політика активно велася тільки в напрямку новоутворених республік Центральної Азії, то прихід до влади Партії справедливості та розвитку в 2002 р. ознаменував собою глибокі політичні та ідеологічні зміни. Етнонаціональний аспект турецької національної ідентичності втратив свою силу і поступився місцем більш широкому, ісламському аспекту. Саме 1990-ті - початок 2000-х рр. заклали основу концепції неоосманізму, яка чітко була окреслена в теоретичних працях та виступах Ахмета Давотоглу. Саме його погляди стали провідною лінією на останньому етапі турецьких теоретичних основ щодо власної політики на балканському півострові в цілому і по відношенню до Болгарії та національних меншин, що в ній мешкають.

Виходячи з того, що діаспора - це державний проект зі створення переконливої чіткої національної спільноти, можна стверджувати, що сьогодні в основі членства в турецькій національній спільноті лежать етнічний фактор, релігійний та культурний. Це означає, що турки і усе населення тюркського походження (як християни, так і мусульмани), мусульманські меншини на землях колишньої Османської Імперії (те, що Р. Брубекер називає діаспорою катаклізмів) та інші групи населення, які культурно близькі до турецького, належать сьогодні до потенційної турецької діаспори. На Балканах на початку XXI століття можна говорити про дві основні категорії родинного населення: турецькі меншини в Болгарії, Греції, Македонії та Косово, а також спільноти «османського походження», тобто боснійці

і албанці в Косово, Македонії, Боснії, Чорногорії, Санджаку, татари, помаки і гагаузи в Румунії і Болгарії. Найголовнішим критерієм діаспори, прийнятим представниками усіх підходів, є наявність емоційного зв'язку з батьківщиною. Створюючи транскордонні соціальні зв'язки потенційної діаспори з Туреччиною, формуючи в них свідомість про спільне історичне коріння і почуття спорідненості даного населення з турецьким етносом, Туреччина формує їх стійку колективну діаспоральну ідентичність. Основними інструментами такої політики виступають: по-перше, офіційний дискурс щодо спільного османського минулого та турків як «братів балканських мусульман», по-друге, структури, які займаються справами населення за кордоном: Управління у справах турків за кордоном і родинних спільнот, ТІКА, Управління у справах релігій і Фонд Діянет, Міністерство закордонних справ, Міністерство культури і туризму, Міністерство національної освіти, Інститут Юнуса Емре тощо. Згідно з даними турецького дослідника К. Юртнач по всьому світу проживає більш ніж 200 млн. осіб, які можна класифікувати як родинні до турок спільноти. Причому чисельність етнічних турок за його оцінками становить не менш ніж 6 млн. осіб [218]. Виходячи із завдань, які стоять перед цими установами, та із фактично виконаними ними діями, можна виділити основні засади діаспоральної політики Туреччини на Балканах:

- заохочування турецьких та родинних меншин залишатися на території країн перебування;
- сприяння підтримці та розвитку самосвідомості та ідентичності турок та мусульман, заохочування до активної участі у суспільно-політичному житті країни перебування, включаючи діаспоральне лобіювання.
- підтримка діяльності, спрямованої на надання юридичної підтримки та допомоги проти дискримінації, расизму, ісламофобії, відчуження та порушення їх прав в країнах перебування.
- руйнування негативних стереотипів про Туреччину, пов'язаних із історичною пам'яттю християнського населення Балкан щодо «років поневолення та турецького рабства», покращення іміджу Туреччини через елементи культурної і громадської дипломатії в широкому спектрі областей, включаючи науку,

технологію, економіку, освіту, туризм, культуру, мистецтво і засоби масової інформації.

Державні діячі визнають, що задіяння транскордонного населення, яке не є громадянами Туреччини або її мігрантами, має великий потенціал спровокувати міждержавну напругу, тому турецька влада прагне уникнути чіткого визначення меж родинності і замінити чіткі етнолінгвістичні визначення вельми туманними цивілізаційними поняттями. Відсутність чітких визначень і критеріїв також пов'язано із усвідомленням чутливості національних держав до такої теми. Османська імперія, територія якої поширювалася і на Балканський півострів, залишила свій слід в культурі країн, в побуті і світогляді народів, в архітектурі населених пунктів і багатьох інших сферах. Але образ Османської Імперії в сучасний період в балканському суспільстві залишається досить суперечливим. У той час як для деяких балканських мусульман часи Османської Імперії є ерою законності і порядку, для більш численних християн довгі століття османського окупації зображуються як період нещастя і поневірянь, відновлення яких не буде позитивно зустрінута місцевим населенням. З точки зору концепції діаспори це пояснюється зіткненням турецького транскордонного націоналізму з болгарським націоналізмом, який формувався всупереч і як антитеза турецькому. А отже, болгарський націоналізм, прояви якого з різною інтенсивністю простежуються протягом історії, завжди був основною перешкодою на шляху здійснення політики залучення турецької діаспори в Болгарії.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ БОЛГАРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ТУРЕЦЬКОЇ ДІАСПОРАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Ключовим для розуміння фактору національних меншин Болгарії в контексті відносин з Турецькою Республікою має чітке визначення поняття «національна меншина». Перш за все, наголосимо, що поняття «національна меншина» – це правове поняття. В міжнародному праві в цілому немає єдиної думки щодо визначення поняття «національна меншина», тому часто до однієї категорії людей у різних країнах застосовують різні терміни, що ускладнює розуміння цього явища.

Через неоднозначність самого поняття навіть у спеціальних міжнародних договорах не має термінологічного визначення. Оксфордський словник дає таке визначення терміну «національна меншина» - «це меншість в країні, яка відчуває себе відмінною від більшості через свої історичні відмінності в мові, релігії, культурі та ін.» [147]. Сукупно, як це проходить у документах ОБСЄ, поняття «національна меншина» охоплює широкий спектр груп меншин, включаючи релігійні, мовні та культурні, а також етнічні меншини, незалежно від того, визнані вони такими чи ні державами, на території яких вони проживають. Больцанські та Люблянські рекомендації ОБСЄ щодо саме такого трактування національних меншин [6, 42] поширюються на всі названі вище рупи. Також необхідно відзначити, що слово «меншина» вживається в тексті Рекомендацій в якості зручного скорочення і має на увазі «особи, що належать до національних меншин» [6]. У Пояснювальній доповіді до Рамкової конвенції про захист національних меншин, яка була прийнята у Страсбурзі 1 лютого 1995 р., зазначається, що спеціально не було дано визначення національним меншинам, щоб уникнути розбіжностей серед держав-членів Ради Європи [58, п. 12]. Проаналізувавши норми Конвенції можна зробити висновок, що до національних меншин відносять спільності не лише за етнічною ознакою, а і за релігійною, культурною та мовною. Цієї позиції дотримуються такі країни як Канада, Литва, Латвія, Молдова, Вірменія тощо. У цих країнах не існує окремого поняття «релігійна меншина» або «мовна меншина». На відміну від них є низка країн, де поділ на меншини здійснюється

переважно за релігійною (конфесійною) ознакою. До таких країн відноситься Ліван та багато країн Близького Сходу. Туреччина, наприклад, не визнає національних меншин на своїй території, щоб не надавати рівних з турками прав курдам (які прагнуть до незалежності або широкої автономії) та амшенцям (вірменам Туреччини). Саме з цією метою турками визнаються всі, хто розмовляє турецькою мовою (мовний критерій), що призводить до нівелювання поняття національна меншина. Таким чином, законодавства різних країн по різному підходять до визначення того, хто є національною меншиною: етнічні групи (Італія), мовні групи (Індія), расові групи (США) або релігійні (конфесійні) групи (Ізраїль, Ліван, Сирія). До того ж іноді є і додаткові ознаки, які виділяють меншину, наприклад, каста у Індії. Окрім цього, є держави, які повністю заперечують існування національних меншин через правові (Франція, Росія) та політичні (Туреччина, КНДР, Росія) аспекти. Однак з цього не випливає, що держави повністю вільні приймати рішення про те, що та чи інша група є меншиною. Для користування правами меншин не потрібно офіційного правового визнання тієї чи іншої групи меншиною з боку держави [12]. Згідно офіційних документів ОБСЄ Верховний комісар не прагне знайти універсальні рішення; кожен випадок оцінюється з урахуванням специфічного контексту і властивих йому особливих характеристик. Перше з них полягає в тому, що захист осіб, що належать до національних меншин, слід розглядати, перш за все, як одну з функцій належного та демократичного управління.

Щодо того, як саме визначити чи є та чи інша етнічна група національною меншиною, існує три критерії: кількісний, якісний та «індивідуальне ставлення» [47]. За кількісним критерієм меншиною є національна група, яка складає менше половини іншої частини населення. Якісним критерієм визначення меншини є володіння стійкими етнічними, релігійними і мовними характеристиками, які відрізняють її від більшості населення. Відокремлюють також третій підхід до визначення меншини – «індивідуальне ставлення» – прояв, нехай навіть непрямий, почуття солідарності з метою збереження своєї культури, своїх традицій, релігій і мови. З приходом в 2013 р. на посаду ВКНМ представниці Фінляндії Астрід Турс в ОБСЄ відбулися кардинальні зміни щодо теоретичного та практичного трактування

поняття «національна меншина». З того моменту ОБСЄ дотримується підходу, відповідно з яким приналежність особи до національної меншини - предмет її особистого вибору, і здійснення такого вибору не повинно мати жодних несприятливих наслідків. Верховний комісар вважає, що існування меншин - це питання факту, а не визначення [12]. Виходячи з наведеного вище, принципово важливим є розуміння, що термін «національна меншина» є перш за все правовою категорією і розглядати її треба окремо тільки у контексті певної держави.

Що стосується Болгарії, то її Конституція не містить термін «національні меншини», замість нього вживається «громадяни Болгарії, чия рідна мова не є болгарською» [37]. Загалом, болгарські політичні діячі, бояться асоціації слова національної меншини з сепаратизмом і взагалі відмовляються від використання цього терміну в публічному дискурсі, називаючи національні меншини «групами меншин». Однак беручи до уваги позицію Верховного комісаріату з прав національних меншин, національними меншинами Болгарії можна вважати ті групи людей, які самі себе такими вважають. Отже, у світі не існує єдиного загальноприйнятого визначення терміну «національна меншина», також як і немає його і у Болгарії. Відправними пунктами для даного дослідження будуть служити результати останнього перепису населення Болгарії, який надає результати етно-національного складу населення, та теоретична модель концепції діаспори.

3.1. Етно-релігійний склад населення Болгарії.

Існуюча етнічна картина Болгарії склалася об'єктивно, в результаті того, що країна була сформована на теренах, які довгий час, з 1396 по 1878 рр. входили до складу Османської імперії і в межах новоствореної держави опинилася певна кількість представників різних етносів, яких, переважно об'єднував саме іслам (відносно чисельні етнічні групи вірмен, греків та євреїв існували окремо й замкнуто). Відповідно до останнього перепису 2011 р. населення Болгарії становить 7,4 млн. осіб. Не дивлячись на абсолютне переважання болгарського етносу у національному складі (84,8 %), включає в себе досить великі групи етнічних меншин. В першу чергу, це турки (588 300 осіб; 8,8 %), а також роми (325 300. осіб; 4,9 %), розподілені більш рівномірно по території країни. Інші ж етнічні групи

разом складають менше 1 % населення Болгарії [56]. Отже, основними двома етно-національними групами Болгарії є турки і роми.

Зазначимо, що у переписі було тільки 5 позицій визначення своєї національності: болгарська, турецька, ромська, інша, не вказано. У дослідженнях, присвячених становищу меншин в Болгарії, часто згадуються тільки турки, роми та болгаримусульмани (помаки), яких ще називають «проблемними меншинами». «Не проблемна» категорія включає в себе менш численне населення, таке як євреї, вірмени, влахи, каракачани або гагаузи, які часто не враховуються взагалі [114]. «Не проблемні» меншини живуть головним чином в міських районах, поділяють спосіб життя і демографічні моделі з болгарами. З іншого боку, «проблемні» меншини утворюють в значній мірі ізольовані замкнуті райони, розташовані переважно в сільській місцевості або віддалених гірських районах. Вони також мають набагато вищу народжуваність, ніж болгары.

За даними останнього перепису населення роми становлять 325 343 осіб або 4.87 % від загальної чисельності населення Болгарії, що дещо менше від даних перепису 2001 р. – близько 371 тисячі осіб або 4,67 % [52]. Слід вказати, що офіційні данні стосовно болгарських ромів йдуть в супереч з іншими свідченнями про зростання чисельності ромського населення країни. Роми фактично являють собою конгломерат з 3-4 основних груп, кожна з яких поділяється ще на декілька підгруп. Це кардараші, ерлії, рудари (чи лудари) та демірджії. Перші вважаються найбільш заможними та консервативними й мешкають поблизу і в найбільших містах країни – Софії та Варні. Найпоширенішими мовами серед них є ромська та болгарська. Ерлії вважаються серед болгарських ром найбільш високоморальними і з сучасним менталітетом. Представники цієї групи переважно мешкають в сільській місцевості поділяється на дві підгрупи: болгарську та турецьку. Через це в них помітна чітка різниця як в мові спілкування (болгарська та турецька відповідно), так і в релігій сповідання (православне чи протестанське та іслам). Лудари є румунськими ромами й розмовляють на діалекті румунської мови, а демірджії або «стари българи» відносять себе до прямих нащадків хана Аспаруха, розмовляють болгарською і є православними. Така градація болгарських ром супроводжується й збереженням традиційних інститутів, які й роблять ромську етнічну спільноту Болгарії хоч доволі

замкнутою, втім вкрай дисциплінованою, кастовою та монолітною, не дає можливість чітко визначити місце ромів як в цілому в країні так і по відношенню до мусульманської частини її населення. Перепис населення Болгарії 2011 р. показав, що 180,326 (або 48,6 %) ром були зареєстровані як мусульмани, а 27,9 % як православні християни [56]. Велика частина ром - мусульман ідентифікувати себе як турки, а інша значна частина ромів-християн зареєструвалися як болгар, щоб уникнути соціальної стигми, пов'язаної з ромською етнічною групою [180]. Таким чином, важко визначити, яку релігію переважно сповідують роми Болгарії, і яка мова для них є рідною. Перехід болгарських ромів в іслам чи просто заяви про те, що вони є мусульманами, часто і здебільшого носить характер соціального протесту проти болгар, яким традиційний спосіб життя ромів, м'яко кажучи, не до вподоби. Як наслідок, добровільний перехід ром на «турецький бік», що з початку ХХІ ст. активно втілюється в постійне голосування ромами за фактично турецьку партію Рух за права та свободи (РПС) та масове прийняття ними ісламу, ще більше викликає нетерпимість між етнічними болгарами з одного боку та ромами та турками з іншого, що активно й проявилось під час масових антиромських акцій у 2011 та на початку 2016 рр. [20]. Встановити ж реальну чисельність болгарських ромів-мусульман поки що не є можливим. Так, за деякими турецькими оцінками їх кількість – майже 75 % від загальної чисельності ромів, за іншими – 40 %. За спостереженнями дослідників, зазвичай роми вважають своєю релігією релігію країни, в якій живуть, і «змінюючи батьківщину, вони змінюють і релігію» [9]. Болгарський вчений Е. Марушіакова пише, що «в християнських землях вони – християни, в мусульманських – мохамедани, а серед протестантів – протестанти». Така їх специфіка виявляється і в болгарській національній державі, що і пояснює зменшення кількості мусульман серед ромів [там само].

Ромське населення майже не представлене в даному дослідженні з двох основних причин. Головною причиною є те, що роми представляють собою зовсім інший тип населення, Р. Кохен класифікує їх як інший тип діаспор – «діаспори без держави» (stateless diaspora) [106, с. 7]. Між ромами відсутні «транснаціональні етнічні зв'язки» з Туреччиною, а тому не можна говорити про якийсь їх вплив на розвиток болгаро-турецьких відносин. По-друге, на відміну від болгарських турок, роми є

політично пасивними і у них немає єдиної загально визнаної політичної сили. Найбільш впливовими є партії «Рома» та «Евророма». Однак вони не представлені в Народних Зборах, а тим більше в виконавчих органах влади, а отже практично не можуть впливати на зовнішню політику Болгарії. Тим більше, що партії в основному зосереджуються на вирішенні соціальних і культурних проблем ромів.

3.2. Болгарські турки як ядро турецької діаспори в Болгарії.

Турки (болг. Българските турци, Българи мусулмани, тур. *Vulgaristan'daki Türkler*) - друга за чисельністю після етнічних болгар національна група населення країни. Вони складають до 75% всіх мусульман країни [100]. Турки займають центральне місце серед меншин як чисельно, так і в плані своєї активності, перш за все політичної. Етнічні турки мешкають доволі компактно переважно в південно-східній (Фракія) і в північно-східній (Південна Добруджа) частинах Болгарії. Найбільш турконаселеними районами є місто Кирджалі (К'рджалі) (69,6 %) і Кирджалійська область (66,2 %) (загалом в місті та області мешкає 2/3 турецького населення Болгарії), місто Разград (53,7 %) й Розградська область (50 %). Представницькі спільноти етнічних турків є також і в Хасково, Тирговище, Шумен, Сілістра, Добрич, Русе, Бургас. Відносно чисельні турецькі громади присутні також і в найбільших містах Болгарії - Пловдиві та Софії [56]. Лише приблизно 1500 етнічних турок є православними, хоча в їх середовищі присутні й протестанти та католики. За різними оцінками до 50 000 болгарських турків є шіїтами, хоча всі дані переписів населення фіксують цю цифру не однаково, рівно як і назвати точну кількість болгарських турків вкрай важко через те, що певна кількість помаків, ромів, татар та черкесів вказували себе під час проведення загальнодержавних переписів населення виключно як турки [205]. Переважна більшість болгарських турків вказують турецьку в якості рідної мови, втім значна кількість з них володіють і болгарською (у переписі 2011 р. 18 975 етнічних турків, або 3,2 % від їх загальної кількості вказали саме болгарську в якості рідної мови [56]) і німецькою і російською мовами також. В етнічному плані, болгарські турки не являють собою монолітну спільноту. Представники даної групи населення, що проживають на південному сході країни, переважно нащадки мігрантів з Туреччини (юруки). А от

турки північного сходу Болгарії являють собою конгломерат як асимільованих за часів Османської імперії болгар так і потуречених представників кочових племен куманів, печенігів, половців, урумів, мухаджирів (тобто мусульман, які заради спасіння своєї віри переселилися з Близького Сходу (переважно з Аравійського півострова) на європейські терени). Втім, в науці не існує фактично невирішених питань щодо етногенезу турків як на Балканах в цілому, так і в Болгарії конкретно. На сьогодні чітко встановлено, що проникнення турецького етносу на терени Болгарії відбувалося на межі XIV – XV ст. і саме на початку XV ст. і виключно в Болгарії з'явився і сам термін «турок» чи «турки» [174]. Не дивлячись на різність етнічного походження, головна особливість турецької спільноти Болгарії полягає в єдності її релігійного відношення. Саме мусульманська релігія робила болгарських турків, не дивлячись на райони їх мешкання, статус і т.д., монолітно єдиною спільнотою в країні. Проте, в середині спільноти болгарських турків існує замкнута група алевітів, які сповідають особливий варіант суфізму, тобто містичний різновид ісламу, що виник під впливом шиїзму [142]. Фактор турецької етнічної спільноти в Болгарії, весь час її існування був і залишається настільки знаковим, що інші мусульманські меншини країни активно або його використовують (як вже зазначалося, їх представники записують себе в перепесах населення в тому числі й як представники турецького етносу), або губляться на його фоні.

3.3. Мусульманські меншини Болгарії.

Задля розкриття фактору національних меншин в Болгарії в болгаро-турецьких відносинах слід в першу чергу розкрити склад і характер сучасного ісламського населення країни, адже з історичних причин саме мусульманське населення Болгарії є об'єктом діаспоральної політики Туреччини. Що стосується релігії, то Республіка Болгарія – переважно моноетнічна і православна держава, де більше 12 % її населення складають національні меншини переважно ісламського віросповідання. За даними перепису населення 2011 р., 77,96 % населення цієї країни сповідають християнство різних напрямків, 75,96 % з їх кількості - прихильники православної церкви, 1,12 % - протестанти. Другою за чисельністю і значенням релігією в Болгарії є іслам - його сповідує 10,02 % від загального

населення країни [55]. Важливо відзначити, що переважна більшість мусульман Болгарії сповідують іслам суннітського напрямку (9,48 %), кількість шиїтів ж не перевищує 0,5 % [49]. Не дивлячись на перший погляд спільність терміну «мусульмани Болгарії», під ним на справді слід розуміти цілу низку народів з різними мовами та культурами. Мусульманська спільнота сучасної Республіки Болгарія являє собою складний конгломерат представників різних етносів, об'єднаних єдиною релігією – ісламом. До мусульманських національних меншин Болгарії відносять етнічних турок, помаків (слов'ян, що прийняли іслам), частину ромів, які сповідують іслам, та нечисельні групи татар, переважно кримських, черкесів, а також албанців, боснійців-мусульман, арабів та ін. За даними звіту фонду Діанет, 75 % мусульман Болгарії становлять турки, 13 % помаки та болгарі і 12 цигани [100]. 95 % болгарських мусульман – суніти-ханафіти (546 004 особи з 577 139 мусульман, або 10% загального населення Болгарії), тобто в цьому «підрелігійному контексті» вони тотожні більшості населення Турецької Республіки [56]. В географічному плані розселення мусульман у Болгарії доволі компактне. Найбільш компактно заселені прихильниками ісламу болгарські регіони, що знаходяться на півдні (біля кордону з Грецією і Туреччиною) та на сході країни. Найбільший відсоток мусульманського населення Болгарії присутній в трьох регіонах:

- 1) межі першого мусульманського регіону приблизно збігаються з адміністративними кордонами Смілянської та Пазарджицької областей;
- 2) межі другого - з Хасковскою та Кирджалійською областями;
- 3) межі третього - з Русенською, Разградською (тут турків проживає навіть більше, ніж, власне, болгар), Шуменською, Тирговіштською та частково Варненською й Бургаською областями [56].

На нашу думку, враховуючи як історичні, так і сучасні політичні тенденції різного плану (політичні та міграційні процеси на Балканах і в ЄС в цілому, економічні й демографічні аспекти в самій Болгарії тощо), доцільно розділити все ісламське населення Республіки Болгарія на три основні групи, надав кожній з них відповідну характеристику.

До першої групи слід віднести найчисельніші та політично й економічно знакові для цієї балканської країни групи, до яких відносяться етнічні турки та слов'яни-мусульмани - помаки. Другу групу складають малі ісламські спільноти Болгарії, до яких належать татари, черкеси та роми з мусульманським віросповіданням. І нарешті *третья група* болгарських мусульман включає в себе так звані нові етнічні спільноти ісламського віросповідання, представники котрих з'явилися в країні лише у 1990-ті рр. До них відносяться етнічні араби та балканські мусульмани – албанці й боснійці [17].

На відміну від чисельних ісламських спільнот першого типу, інші – малі етно-релігійні спільноти Болгарії, залишаються здебільшого автономними з точки зору політичної та суспільної активності. Проте і вони, переважно тяжіють до турок як фавориту ісламського конгломерату Болгарії. Так, найбільш близькі в етнолінгвістичному і релігійному відношенні до турок є болгарські татари. Частина з них – нащадки татар-кипчаків з ранньої північної міграції тюрко-алтайських племен, які в XIII–XIV ст. перебували на службі при дворі болгарських царів. Але більшість – 60 000 кримських татар були розселені в Добруджі, Крайдунайській рівнині та районі Відін після Кримської (Східної) війни 1853 – 1856 рр. у 1860 – 1863 рр. Саме тоді, до Болгарії, Румунії та Туреччини виїхало більше 180 000 татар, яких звинуватили у співробітництві з військами антиросійської коаліції [23]. Їх спадкоємці зберегли ідентичність і сформували сучасну групу татар у Болгарії. В травні – червні 1944 р. після примусової депортації кримських татар з півострову Крим, на теренах Болгарії з'явилася і друга хвиля татар, представники якої мешкають на північному сході Болгарії [там само]. Політичне отуречення татар Болгарії почалося ще у 1920-х роках під впливом політики Анкари. Згодом їх неофіційно стали розглядати як частину турецької меншини. Чисельно татари Болгарії дуже мала спільнота, яка за різними оцінками налічує від 1 800. до 5 000 осіб. Наприклад, у 1992 р. перепис населення Болгарії зареєстрував лише 4 515 татар (0,05 % населення). Майже половина з них (2 045) жили у містах, а решта – 2 470 осіб – у селах Північно-Східної Болгарії. Хоча самі лідери болгарських татар вважали, що представників їх спільноти в країні значно більше, ніж це показав загальнонаціональний перепис – 20 000 осіб, данні перепису 2001 р. уже свідчили

про катастрофічне падіння чисельності болгарських татар – лише 1803 особи [52]. Пояснити цю невідповідність цифр можна лише тим, що як і більшість турків, татари – мусульмани-суніти, але самоідентифікуються як помірніші в питаннях релігії у порівнянні з турками. Вони асимілювалися з турками у мовному плані, і це ускладнює як відродження їх ідентичності, так і встановлення їх реальної чисельності [9]. Черкеси, як і татари, опинилися в Болгарії в середині XIX ст. внаслідок цілеспрямованої політики переселення цього етносу, яку проводили керівники Османської імперії. З Північного Кавказу їх селили на теренах Болгарії за для створення їх поселеннями відповідних прикордонних та внутрішніх постів, які б захищали мусульманське населення від їх супротивників православних повстанців, а згодом і армій вже незалежних Греції та Сербії. Проте, османський уряд вкрай повільно забезпечував черкесів всім необхідним окрім зброї, де-факто змушуючи їх тероризувати шляхом нападів та пограбувань місцеве болгарське населення. Значною мірою саме «черкеський терор» змусив болгар-християн піднятися у 1876 р. на повстання за власну свободу та незалежність [69]. Після російсько-турецької війни 1877-78 рр. більшість черкесів (а їх налічувалося що найменше кілька сотен тисяч і етнічно до складу цієї групи входили не тільки черкеси, а й кабардинці, чеченці, осетини, дагестанці та представники інших народів Північного Кавказу) були виселені до Туреччини згідно спеціального пункту 15-ї статті Берлінського трактату 1878 р. [3]. В Болгарії також мешкає незначна кількість арабів, албанців та боснійців-мусульман – представників ісламських народів, що опинилися на теренах Республіки Болгарія лише наприкінці XX – на початку XXI ст. через різноманітні причини політичного та економічного характеру. Вкрай складне питання стосовно гагаузів Болгарії. Чисельність цієї спільноти в країні не перевищує 10 000 осіб і далеко не всі представники цього етносу, що мешкають в Болгарії, є мусульманами. Більшість гагаузів сповідують православну релігію, втім, вони перейняли значний обсяг саме турецьких традицій і є тюркомовними [22].

Слов'ян-мусульман Болгарії називають «болгарські мусульмани», «болгаримохамедане», «мусульмани, які говорять на болгарській мові» або «помаки». Помаки проживають в районі гірських ланцюгів Балканського півострова від

Східних Родоп до Північно-Албанських гір в сучасних кордонах таких країн як Болгарія (на півдні, уздовж Родопських гір, які межують з Грецією), Греція, Македонія, Албанія, Косово і Туреччина. Їх чисельність важко визначити, оскільки вони не задокументовані в переписах населення, крім того, не всі з них називають себе помаками. Приблизні дані такі: загальна кількість 750 000 осіб, з яких близько 100 000 проживають в Албанії, близько 40-45 000 в Греції і Македонії, близько 250-300 000 в Болгарії і близько 300 000 в Туреччині [84]. Причому в Болгарії помаки становлять другу за чисельністю мусульманську спільноту країни, на яку припадає до 13 % усього ісламського населення країни. Ідентичність помаків є найскладнішою в Південно-Східній Європі. Історичне коріння помаків - або як їх ще називають торбеши (в Македонії), горанці (в Албанії та Косово), агаряни / ахряні (в Греції) - неясні; крім того, дуже мало відомо про їх розвиток. Це ж створює сприятливий ґрунт для суперечок на Балканах: болгари, греки, турки стверджують, що помаки є складовою частиною їх населення. Спроба визначити, хто ж такі помаки переросла в так звані «суперечки про помаків», які проходять за трьома напрямками: 1. Хто такі помаки в історичному сенсі: автохтонне населення Балкан або ж іммігранти. 2. Яким чином вони прийняли іслам: добровільно або насильно. 3. Чи є вони етнічно болгарським населенням, тісно пов'язаним з болгарською історією, або ж їх варто розглядати поряд з іншим мусульманським населенням Балкан, тобто турками, албанцями, боснійськими мусульманами та ін. [135].

В болгарській історіографії існує дві основні версії походження терміну «помаки»: 1. від слова «помагач», що означає «помічник», посилаючись на роль помаків як допоміжних одиниць Османської армії; 2. від слова «пом'ка», що означає «боль» посилаючись на те, що їх змусили прийняти іслам насильно [84]. Болгарські історики наполягають на тому що, мова помаків є варіантом болгарської, хоча і з деякими специфічними характеристиками. Завдяки цьому вони доводять, що помаки – це болгари, які, ймовірно, в XVII ст. були змушені бути прийняти іслам, але зберегли болгарську культуру в чистому вигляді [157]. За цією логікою, якщо помаки - це болгари, які були змушені насильно прийняти іслам, то помакам необхідно було знову прийняти християнство і стати болгарами, що час від часу ставало стрижнем національної політики різних болгарських (та і грецьких також)

урядів, щоправда завжди доволі обмеженої та непослідовної. Чим більше держави сприймали помаків як частину їх національності, тим більше вони прагнули їх асимілювати, як це було у випадку з Болгарією, Туреччиною і Македонією. З іншого боку, чим більше помаків були сприйняті як аутсайтери з тісними зв'язками з оточуючими їх державами, тим більше спостерігалася тенденція до їх ізоляції й ігнорувати їх відмінностей, як це було у випадку з Грецією [101]. В свою чергу, грецькі дослідники, стверджують що термін «помаки» походить від грецького «ρομαχ», що означає «той, хто п'є» посилаючись на те що помаки походять від грецьких племен, що займалися виноробством [84]. Турецькі ж дослідники, інтерес яких до проблеми помаків постійно зростає в останнє десятиріччя, стверджують, що помаки - це нащадки різних тюркських племен (печенігів, аварів, куманів), які утвердились і проживали на південних Балканах ще до Османської періоду [135]. Так, наприклад, професор А. Гюншен Інституту Балканських досліджень Тракійського університету в м. Едірне зазначає, що «ці спільноти, так звані помаки, торбеши, горанці і т.д., є мусульманами і вважають себе турками» [122, с. 36]. «Ще раз підкреслюю, що помаки / торбеши / ахирьяне / горанці - це спільноти, які вважають себе турками, незважаючи на те що в Болгарії їх називають помаки, в Македонії торбеши, в Косово горанці, в Греції помаки / ахирьянами» [122, с. 37]. А. Гюншен доводить їх тюркське походження ґрунтуючись на культурній близькості, традиціях, звичаях і т.д. Активну позицію в питанні ідентичності помаків займає інший турецькій професор Х. Мемішоглу. У своїй праці «Турки-помаки на Балканах» він визначає цю народність як «турецьку громаду, яка прийняла іслам і проживає переважно в гірських районах Пирин (південний захід Болгарії) Родоп (терени Болгарії і невеликої частини Греції) Вардарської Македонії (Північ Македонії) [101]. Ще більше показовим став офіційний документ - Звіт по Болгарії 2015 р., підготовлений Фондом Міністерства у справах релігій Турецької Республіки. Він дає таке визначення помакам: «помаки є турецькою громадою, нащадки якої заселилися на Балканах разом з турками-куманами, і яка повністю асимілювалася з турецькою культурою і цивілізацією» [100]. Проте до кінця 1990-х років менше 5 % помаків ідентифікували себе як турки. А у переписах населення

1992 і 2001 рр. багато помаків реєструвалися як болгари, турки або просто як мусульмани, тому що графа «помаки» в бюлетенях була відсутня [142].

Аргументуючи турецьку версію походження помаків дослідники відштовхуються головним чином від двох вихідних передумов. По-перше, це спільна релігія, бо саме іслам є найпотужнішою сполучною ланкою між турками та помаками. Релігія виступає центральним маркером ідентичності для помаків в силу їх глибокої релігійності, а мова вторинним. Саме релігія формує суспільну свідомість та ідентичність помаків [66]. За даними опитування, проведеного Новим болгарським університетом спільно з Агентством Альфа Резерч «Становище мусульман Болгарії», 28,5 % респондентів визначали себе глибоко релігійними, помірковано релігійними - 63,4 %, скоріше не релігійними - 3,0 %, повністю не релігійними - 1,4 %, зовсім не самоідентифікують себе з релігією - 2,3 %, не змогли дати відповіді - 1,4 % [там само]. Крім того, у свідомості старшого покоління помаків іслам тісно пов'язаний з Туреччиною. По-друге, це культурна схожість, наявність цілого ряду подібних традицій, звичаїв, обрядів. Виходячи з цього, турецькі дослідники стверджують, що помаки є найстарішим турецьким населенням в Європі і, можливо, вони є чистокровні турки. Помаки в Греції особливо схильні до турецької версії їх походження, до турецької національної ідентичності, яка склалася в них в останні десятиліття [135].

Існує також і арабська теорія походження помаків. У 2002 р. було створено Об'єднання ісламського розвитку та культури (ОІРК). Його головою став Аріф Абдуллах (Алов). До керівництва ОІРК увійшли також К. Уланов и М. Дорсунски - автор книги «История на ахрените (помаците)». В ній М. Дорсунски запропонував нову теорію поширення ісламу в період до панування ісламу на Балканах, доводячи арабське походження помаків. Автор виключає тезу примусової ісламізації, яку вважає фальсифікацією історії, вигаданою комуністами й націоналістами Болгарії. Згідно М. Дорсунски, болгаро-мусульмани є насправді арабами, а болгарська нація буде збережена тільки якщо вона прийме іслам за зразком Ірану [28].

Крім того, самі помаки з яскраво вираженими самосвідомістю стверджують, що їхні предки прийшли на Балкани будучи мусульманами і оселилися в горах Родопи

приблизно в XI-XII століттях. Вони стверджують, що вони були першими мусульманами на Балканах [162].

Таке розманіття версій щодо походження помаків відображає ту роль, яку це населення займає в націєбудівництві Туреччини, Болгарії, Греції та деяких арабських країн. Адже гармонічна інтеграція помаків в ту державу, в якій вони проживають, потребує легітимізації їх членства в національній спільноті шляхом створення переконливого історичного міфу щодо їх походження. Приймаючи до уваги усі вищеназвані версії походження помаків слід зазначити, щодомінуючою точкою зору є те, що помаки є слов'янами (болгарами), які прийняли іслам за часів Османської імперії, а як окрема групи населення виникли в наслідок розпаду Османської Імперії появою на карті Європи нових національних держав в кінці XIX ст. Зокрема, Всесвітній довідник меншин і корінних народів дає таке визначення помакам в Болгарії: «мусульмани, які говорять болгарською мовою, широко відомі як помаки, найбільш ймовірно, нащадки болгарських християн, які прийняли іслам в період османського панування, зберегли болгарську мову, а також деякі православні обряди. Хоча точні цифри відсутні в даних перепису, меншість оцінюється приблизно 160,000 - 240,000 осіб, що проживають, переважно, в горах Родопи» [212].

В наслідок діючої «системи Міллетів» до кінця XIX ст. помаки були лише частиною мусульманського населення Османської імперії й не виділялися в ній як окрема етнічна група. Стверджувалося, що помаки - справжні болгари, і що їх мусульманська віра була результатом насильницького навернення до ісламу. Турецько-арабські імена, мусульманські молитви і свята, релігійні ритуали і традиційні сукні жінок, а також чоловіків були заборонені і замінені болгарськими / православними. Втім, на початку XX ст. стало проявлятися розуміння їх відмінної ідентичності, що знайшло своє відображення в перепису населення 1905 р. де вперше вживали категорію «помаки» [142, с. 21]. Окрім перепису населення Османської імперії 1905 р., ця категорія населення пізніше в незалежній Болгарії окремо не зазначалася. Офіційна Софія і досі не вважає помаків етнічною меншиною. Більше того, відповідні заяви час від час звучать від офіційних осіб.

Зокрема, у грудні 1998 р. болгарський прем'єр-міністр Костов заявив про те, що в Болгарії немає помакської нації [там само].

Фактично помаки являють собою народність, яка пов'язана з турками загальної релігією, а з болгарами спільною мовою. Однак даний факт не вносить ясності щодо їх (помаків) етнічної приналежності. Причому і серед самих помаків активних спроб розібратися у власній історії та етногенезі фактично нема. В результаті, на сьогодні прийнята теза про те, що помакська ідентичність - це результат взаємодії болгарського і турецького націоналізму: перший прагнув повернути до себе, а другий навпаки виключити. Однак, з часів здобуття незалежності Болгарії вони не змогли адаптуватися до болгарського національного коду, який представляє собою синтез релігії і мови, вони були практично виключені з процесу національної інтеграції [175]. Їх існування як окремої групи виступає проти націоналізму балканських держав, які, прагнучи об'єднати націю і державу, намагаються створити єдину спільну ідентичність. Одночасно, вони не змогли повністю інтегруватися і в турецьку націю, де основною формулою членства була релігія плюс мова. Як наслідок, помаки як були, так і залишились частиною мусульманського світу для Болгарії. Як наслідок і для турок, і для болгар помаки залишалися «чужими» практично все ХХ ст.

Для розуміння того, ким же сьогодні себе сприймають самі помаки слід звернутися до масштабного дослідження, проведеного Новим болгарським університетом спільно з Агентством Альфа Резерч «Становище мусульман Болгарії». Згідно з його результатами, 26 % помаків вважають себе болгарами, 5 % помак вважають себе турками і 69 % виявили окрему етнічну самосвідомість, назвавши себе «помак», «болгарський мусульманин», «болгарин-мохамеданін» тощо [33]. Керівник цього проекту Є. Іванова назває таке явище «мінливою ідентичністю». Під цим терміном мається на увазі така ситуація, коли простежується відсутність ясної етнічної приналежності і наявність вагомих передумов до ототожнення себе з кількома різними етносами. Переважна більшість помак, які назвали себе турками, мешкають в Благоєвградській області, особливо в селі Корніца на Південному сході країни. Дослідниця також зазначає, що всі, хто назвав себе турком, були членами партії РПС або мають родичів-емігрантів в

Туреччині [там само]. Помаки з окремою самосвідомістю неохоче використовують термін «помаки», тому що він несе негативну конотацію, частіше називають себе «болгаро-мохамедане» - терміном, який закріпився за ними ще з 1930-х років [63, С. 152].

Те, що Є. Іванова назвала «мінливою ідентичністю», грецький дослідник Е. Карагіанніс назвав «етнічною маргінальністю», при цьому підкреслюючи, що маргінальність помаків не є набутим явищем, а закладена в самій основі становлення ідентичності [128]. Е. Карагіанніс вказував три можливі стратегії національної ідентичності такого типу народностей (до такого типу відносять також торбешів, горанців, іноді ромів та ін.): 1. Визначення своєї приналежності до домінуючої національної групи країни проживання: так, деякі слов'янські мусульмани називають себе «греками», «македонцями», «болгарами». 2. Злиття з більшою мусульманською групою, чия ідентичність уже безперечно визнана. Це стратегія в даний час використовуються багатьма македонськими мусульманами (торбешами), болгарськими мусульманами (помаками) та ромами, які ідентифікують себе як турки. 3. Визначення себе як відмінну ідентичність, наполягаючи на її визнанні. Так, частина помаків і торбеш заявляють про себе як про окремі етноси і стверджують про своє унікальне доосманське походження [там само]. Крім того, Е. Карагіанніс визначив 6 опцій етнічної самосприйняття населення Болгарії, спробував винайти в них місце для класифікації помаків: 1. Болгарин-християнин; 2. Світський болгарин; 3. Світський помак; 4. Болгарин-мусульманин (мохамедян); 5. Мусульманин помак; 6. Турок. Перші три позиції можуть бути описані як спроможні до асиміляції, тобто ті, які здатні бути асимільовані один одним. Останні три як диасиміляційні, тобто ті категорії населення, які вже сформували і суттєво зміцнили в болгарському соціумі свої етно-релігійні спільноти, що є монолітними і доволі стійкими для протидії зовнішнім викликам. Сюди також можна додати опцію 7. Політичний помак. Таке політичне визначення може бути не пов'язане з особливою етнічною самосвідомістю і сприйматися як спроба усунути етнічну маргінальність помаків з метою вивести проблему помаків на політичний порядок денний [там само]. Е. Карагіанніс приходять до висновку, що помаки наймовірніше гнучкі в питаннях ідентичності і

факт потураччя або поболгарення не повинен бути переоцінений. Завдяки притаманній їм «етнічної маргінальності» помаки можуть акцентувати свою релігійну або мовну складову ідентичності виходячи із специфіки ситуації та її цілей. Прояв етнічної ідентичності особливо залежить від контексту вертикальної нерівності між окремими меншинами. Саме тому деякі з них ототожнюють себе з етнічними групами тільки в певних, а не у всіх ситуаціях. Цей висновок пов'язує болгарських мусульман з концепцією «діаспори» і гармонійно поєднується з ствердженням В. А. Тишкова щодо природи діаспор. Тишков стверджує, що кожен член діаспори володіє складною структурою ідентичності, як мінімум дворівневою, а факт етнічного дрейфу в той чи інший бік визначається раціональним вибором [61]. Підходи В. А. Тишкова історико-ситуативні, особистісно-орієнтовані, а діаспора постає як раціональний вибір на користь тієї чи іншої ідентичності.

Така складна та цікава з наукової точки зору ідентичність помак викликає нацковий інтерес багатьох дослідників різних галузей, а особливо той її аспект, пов'язаний з тим, які чинники впливають на зміну ідентичності в ту чи іншу сторону. Так, наприклад, у порівнянні з аналогічним дослідженням ідентичності болгарських мусульман, проведеним у 1997 р., частка тих, хто назвав себе «болгариним» знизилася з 33 до 26 %. Одночасно, в останні десятиліття стала більш очевидною тенденція до розвитку у болгарських мусульман окремої етнічної самосвідомості. Частка тих, хто визначив себе як «інші» - помаки, ахріджане, болгари-мохамедане, болгарські мусульмани, мусульмани - збільшилася з 62 до 69 % [33]. Дослідники пояснюють цевідсутністю ефективної довгострокової державної стратегії щодо даного населення протягом ХХ ст. і на початку ХХІ ст., численними спробами болгарських властей асимілювати помак, що дистанціювало дану групу населення від болгар. Наймасштабніші такі кампанії асиміляції мали місце в 1912 р., 1938 - 1944 рр., 1962 - 1964 рр. і в 1971 - 1974 рр., 1984 - 1989 рр.

Одночасно, саме наявність послідовної політики Туреччини щодо болгарських мусульман сприяє зростанню їх окремої самосвідомості. З 2009 р. у Туреччині активно починають формуватися спільноти помаків. Перша така організація була заснована в 2009 р. в місті Ескішехір - Асоціація культури помак, в 2011 р. була відкрита також філія в Стамбулі. Її метою є проведення досліджень, розвиток історії

та культури помаків, а також організація культурних заходів: виставок, пікніків, традиційних сніданків, екскурсій і т.д. Лідери цих організацій стверджують, що протягом ХХ ст. унікальна самобутність помаків була під загрозою зникнення через що проводяться урядом кампаніям по асиміляції, а збереження і зміцнення ідентичності помак можливо шляхом створення подібного роду організацій і зміцнення зв'язків між даними народом, які проживають на території декількох балканських країн. З 2014 р. діють курси помацької мови при Стамбульської асоціації культури помаків. З жовтня цього ж року організація також проводить регулярні круглі столи, на яких обговорюються питання, пов'язані з мовою, історією і культурою помаків. Іншою такою організацією є Асоціація культури та солідарності помаків Фракії, створена в 2012 р. у турецькому місті Люлебургаз. Представники організації активно підтримують зв'язок з помаками з інших балканських країн, здійснюючи візити в райони компактного проживання, організовують різні культурні заходи тощо.

Питання «Хто ж такі помаки» привертає увагу вчених і політиків з різних країн, в яких вони проживають, - Болгарії, Греції, Македонії, Туреччини і Албанії, але відповідь на нього зазвичай залежить від політичної кон'юнктури того, хто його задає. Спільне історичне минуле, релігія, близькість культур, сильна економіка і міжнародний авторитет Туреччини, активна і послідовна політика щодо болгарських мусульман є найважливішими факторами, які сприяють формуванню турецької етнічної прихильності серед помаків. У той же час формування все більшої кількості організацій з розвитку культури та самобутності помаків з центрами в Туреччині сприяє зміцненню впливу цієї країни на дане населення. Діяльність інститутів залучення діаспори, мова про яких була у розділі 2, а також активність турецької меншини в Болгарії також сприяють потуреченню помаків. Такі дослідники як А. Желязкова, І. Мержанова, Х. Полтон вважають, що РПС залишається бути переважно турецькою організацією, яка сприяє потуреченню помак за допомогою етно-політичної мобілізації [159]. Помаки являють собою відносно малу групу, яка, таким чином висловлює свою реакцію на колишню практику урядових дискримінаційних політик за часів НРБ. Проте, випадки, коли представники РПС звинувачувались в кампанії потуречення помакського

населення, нечисельні і всі вони фактично являли собою елементи збільшення електоральної бази партії на місцях, наприклад шляхом закликання помаків вивчати турецьку мову як рідну мову [142, с. 27].

Наявність у Болгарії одразу двох типів населення з характеристикою «етнічної маргинальності» (помаки і роми), чия ідентичність дрейфує від однієї етнічності до іншої, якнайкраще підтверджує вірність конструктивістського підходу щодо природи етносів. Дуже влучний висновок на думку автора був представлений у звіті Комітету Гельсінкі в Болгарії про те, що відсутність стійкого та спільного для всіх помаків почуття самосвідомості робить можливими спроби ззовні нав'язати різну ідентичність даному населенню [180]. Навязуючи помакам турецьку самосвідомість чи самосвідомість окремого етносу і будуючи за допомогою спеціальних інструментів транскордонний зв'язок Туреччини з цим населенням, Туреччина включає помаків у свою діаспоральну стратегію. Довгостроковим наслідком такої політики являється формування єдиної міцної турецької діаспори. Виходячи з шкали ідентичності Карагіаніса та з результатів названих вище досліджень про те, яку роль релігія грає у житті помаків, можна зробити припущення, що асиміляції помаків буде сприяти вплив з боку держави на їх релігійність. У цьому сенсі активність таких турецьких інститутів як Діанет, які проводять різноманітні заходи з нагоди релігійних свят тощо, буде сприяти потуречченню помак. І навпаки, політика болгарського уряду щодо посилення у помаків елементів світскості, а в подальшій перспективі і християнізації, буде сприяти поболгаренню помаків.

Висновки до 3 розділу

Отже, з огляду на те, що термін «діаспора» сьогодні часто носить політичний підтекст, а у зв'язку з особливою чутливістю до цього питання в Болгарії та Туреччині, адже обидві країни прагнуть уникати чітких дефініцій і використання цього терміну, щоб не нашкодити двостороннім відносинам, в даній дисертації використовується нейтральний термін «національні меншини». Як зазначено у розділі 2, діаспоральна політика Туреччини направлена на три типи населення: турків, мусульман з земель колишньої Османської Імперії, тюркських народів.

Проектуючи ці категорії населення на болгарську етнічну картину, стає очевидним, що турки, помаки, нечисельні гагаузи і татари є об'єктом діаспоральної політики Туреччини. Офіційні дані перепису населення Болгарії та підхід Верховного Комісаріату з прав меншин став основою для дослідження національних меншин Болгарії. І хоча за переписом населення двома основними меншинами в Болгарії є турки та роми, ромська меншина залишається в певній мірі поза рамками дослідження. Роми не здійснюють якого-небудь впливу на двосторонні відносини між Болгарією та Туреччиною в силу декількох причин: по-перше, вони представляють собою релігійно різноманітне, немобілізоване, політично неактивне населення, яке майже ніяк не представлене в внутрішньополітичному житті Болгарії; по-друге, походження ромів на території Болгарії свідчить про те, що вони не є частиною Османської спадщини; по-третє, ромське населення не є частиною турецької діаспоральної політики, а отже, між ромами та Туреччиною відсутні «транснаціональні етнічні зв'язки»; і, нарешті, роми представляють собою інший тип діаспор – «діаспори без держави». Всі ці фактори означають, що факт існування ромського населення та національна політика болгарських урядів щодо нього, майже ніяк не відображаються на розвитку болгаро-турецьких відносин. Беззаперечним лідером серед національних меншин Болгарії є турецька спільнота. Турецьке населення опинилося на території Болгарії в результаті майже 500-річного правління турків-османів на її території. Спільне історичне минуле, релігія, близькість культур, сильна економіка і міжнародний авторитет Туреччини, активна і послідовна політика щодо болгарських мусульман є найважливішими факторами, які сприяють формуванню турецької етнічної свідомості серед помаків, ромів, татар та інших мусульман Болгарії. Це пов'язано з декількома факторами, головним з яких слід вважати історичну роль Туреччини та її географічну близькість. Через це, Туреччина залишається як для болгарських турків, так і для болгарських мусульман у цілому своєрідним полюсом тяжіння. Причому така ситуація характерна не тільки для Болгарії, а й для інших балканських країн, частку населення яких становлять мусульмани [119]. Тому Туреччина і в теоретичному, і в практичному плані може бачити саме в ісламі (як в традиційній релігії, так і в культурі і світогляді) інструмент для свого проникнення на Балкани загалом і до Болгарії конкретно.

Болгари-мусульмани – помаки – офіційно не визнаються Болгарією окремим етносом. Болгарські мусульмани (помаки) можуть вважатись потенційною турецькою діаспорою та мають для цього такі передумови: їх походження схоже з походженням турецького населення Болгарії і є результатом присутності Османської Імперії на цих землях (в цьому сенсі їх також можна віднести до неформованої «діаспори катаклізмів»); майже 70 % помаків ідентифікують себе як окремий етнос, усвідомлюючи свою відмінність від більшості населення країни (болгар); і найважливіше – є об'єктом турецької політики по залученню своєї діаспори. Але з деяких причин болгарських мусульман неможливо вважати турецькою діаспорою на данному етапі. Притаманна помакам «етнічна маргинальність» позбавляє одного з основних критеріїв діаспори – наявність чіткої етнічної самосвідомості, а відсутність бачення Туреччини як своєї «батьківщини» не дозволяє нам віднести це населення до категорії «діаспори». Загальноприйнята версія походження помаків у результаті розпаду Османської Імперії, нестійка та «піддатлива» ідентичність болгарських мусульман, разом із турецькою політикою створення та залучення діаспори робить можливим ствердження, що у перспективі між болгарськими мусульманами та Туреччиною буде встановлений міцний зв'язок, який є ключовим критерієм у формуванні діаспори. Коли це населення буде вважати Туреччину своєю батьківщиною чи державою-захистником, яка несе на собі за них відповідальність, тоді помаків можна буде вважати турецькою діаспорою. Поки що болгарські мусульмани – лише об'єкт діаспоральної стратегії Туреччини.

РОЗДІЛ 4

ВПЛИВ ТУРЕЦЬКОЇ ДІАСПОРАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА БОЛГАРО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ

Діаспоральну політику Туреччини та її вплив на болгаро-турецькі двосторонні відносини неможливо досліджувати поза історичним контекстом. Дослідження взаємовідносин меншин-об'єкта турецької діаспоральної політики - з державою-перебування, тобто Болгарією, є вкрай важливим для розуміння принципових позицій та оцінки дій сучасного турецького керівництва з точки зору взаємин із Болгарією. Адже задля успішного проведення Туреччиною діаспоральної політики необхідна також сприятлива для цього позиція болгарського керівництва, зокрема, сприйняття даних меншин в якості «чужих» на своїй території, ставлення до них не як до членів своєї національної спільності. Для цього необхідно звернутися до досліджень болгарського націоналізму та виявити еволюцію болгарської ідентичності протягом часу. В основі дослідження національної політики урядів Болгарії щодо національних меншин на своїй території, а також впливу такої політики на двосторонні болгаро-турецькі відносини, лежать два принципи – принцип взаємодії націоналізмів Р. Брубекера та принцип транснаціональних етнічних альянсів У. Мура та Д. Девіса. Використовуючи схему трикутника, запропоновану Р. Брубекером, – держава в процесі націоналізації – національні меншини – зовнішня національна батьківщина, ми стверджуємо, що відносини Болгарії з національними меншинами будувались на основі болгарського націоналізму, який був рушійною силою такої політики та набував різних форм протягом часу. Крім цього, для дослідження впливу політики Болгарії стосовно національних меншин на двосторонні відносини з Турецькою Республікою в даній роботі застосовується модель транснаціональних альянсів У. Мура та Д. Девіса [144].

Використовуючи модель Р. Брубекера, політику болгарського уряду щодо національних меншин слід розглядати як прояв болгарського націоналізму, який з самого початку незалежності Болгарії взаємодіє з націоналізмом національних меншин Болгарії, а з 1980-х років і з націоналізмом зовнішньої національної

батьківщини Туреччини. Р. Брубекер виділяв такі можливі стратегії націоналізму, які обирають держави, в процесі націоналізації: агресивний націоналізм, індуктивний націоналізм та націоналізм невтручання, всі три з яких були реалізовані Болгарією на різних етапах.

1. Агресивний націоналізм передбачає процес націоналізації як важливий державний пріоритет. Держава використовує всі свої алокативні, авторитарні та примусові ресурси для досягнення цієї мети, при цьому відмінною рисою цієї позиції є готовність використовувати саме примусові ресурси. Агресивний націоналізм може здійснюватися шляхом вимушеної міграції або насилля, заборонаю використання будь-якої мови в усіх сферах суспільного життя, окрім офіційної національної, значні мовні вимоги для отримання громадянства, для доступу до державної служби, або навіть для продовження роботи на посаді в державному секторі. Яскравим проявом такого типу націоналізму Болгарії була політика уряду Т. Живкова в 1980-х роках, відома як «Процес відродження» та «Велика Екскурсія», мова про яку буде йти нижче.

2. Індуктивний націоналізм (inductive) передбачає процес націоналізації, в якому держава опирається більше на засоби заохочення, ніж на примус, такі як державне фінансування освітніх і культурних установ, спрямованих на підтримку мови і культури державотворчої нації. Члени національної меншини можуть заохочуватися до вивчення державної мови (наприклад, за допомогою субсидованого або безкоштовного навчання мови).

3. Націоналізм невтручання відкидає спеціальні заходи, спрямовані на примушування або прискорення прогресу в цьому напрямку, вважаючи, що націоналізація відбудеться швидше, якщо дозволити відбутися їй природньо, без примусових або дискримінаційних заходів чи штучних стимулів. Найкраще що держава може створити - це загальну державну структуру, в рамках якої національна культура може пустити коріння, заохочувати і розвивати загальні інтегративні сили, але без конкретних кроків щодо сприяння націоналізації [95].

Як зазначають Д. Девіс і У. Мур, в такій ситуації, коли обидві держави містять членів однієї і тієї ж етнічної групи, між членами цієї групи існує етнічний зв'язок, який утворює транснаціональні етнічні альянси [144, с. 77]. Саме наявність сильних

етнічних зв'язків між різними державами розглядається У. Муром як одна з передумов активного впливу етнічних груп на зовнішню політику [144, с. 79]. Такий зв'язок існує, коли члени етнічної групи проживають на території двох держав, і члени групи складають або домінуючу більшість, або привілейовану меншість в одній з двох країн. Члени етнічної групи дбають про добробут та стан інших членів цієї ж етнічної групи. Така «етнічна близькість» обумовлена зв'язком між рідними і близькими, а також припущенням, що люди із загальною історією, культурою, швидше за все, будуть мати досить схожі політичні уподобання з певних питань. З цього випливає висновок, якщо члени етнічної групи мешкають у двох або більше державах, вони будуть намагатися контролювати статус і поведінку їх побратимів в іншій державі. Дослідники стверджують, що статус етнічної групи в кожній країні істотно впливає на інтенсивність конфліктних відносин між державами: *якщо* етнічна група є об'єктом переслідувань з боку держави В або кидає виклик владі чи суверенітету держави В, а представники цієї ж етнічної групи мають владу чи домінують в державі А, *то* держава А буде цікавитися відносинами між державою В і етнічною групою і буде реагувати на ситуацію, збільшуючи свою ворожість щодо держави В [144, с. 80].

Такий висновок Д. Девіса і У. Мура неодноразово підтверджується і в болгаро-турецьких відносинах, коли політика асиміляції мусульманського населення Болгарії, відома як «Процес відродження», визвала різке загострення двосторонніх відносин, тоді як демократичні зміни на початку 1990-х років і повернення усім мусульманам їх законних прав, було високо оцінено турецькою стороною та сприяло значному потеплінню в болгаро-турецьких відносинах.

4.1. Болгарський націоналізм як протидія діаспоральній політиці Туреччини.

У той час як імперії, традиційні соціальні структури, включаючи Османську імперію, яка була заснована на колективній релігійній ідентичності, руйнувалися, з'явилися нові політичні утворення, які були побудовані на нових концепціях приналежності. ХІХ століття було епохою націоналізму і Болгарія, як і багато інших держав того часу, була створена за принципом «одна нація, одна держава» [154, с. 75]. Болгарський націоналізм був романтичним (з метою відродження славного

минулого, акцентом на історію, релігію, мову, фольклор, походження і культурну згуртованість, а не територію), і антиімперським рухом. Він виник у відповідь на іноземне панування, був романтизований і, таким чином, зміцнив болгарське національне прагнення до незалежної згуртованої національної держави. Болгарська національність була визначена юридично виключно за мовним і релігійним принципом. Отже, бути болгариним означало говорити болгарською мовою і належати до Болгарської Православної Церкви [17]. Причому Болгарська православна церква у житті болгарського етносу, а згодом і держави, грала вкрай важливу роль. Одночасно, здобувши незалежність в результаті 1877 - 1978 російсько-турецької війни та розпаду Османської Імперії, Болгарія успадкувала на своїй території значну кількість неболгарського/мусульманського населення, яке проти своєї волі опинилося поза межами країни, яка була для них батьківщиною. За обставин реалізації першочергового завдання по об'єднанню болгарської нації як титульної частини населення щойно створеної Болгарської держави, різноманітність її населення негативно сприймалася офіційною владою. В Османській імперії політика щодо меншин характеризувалася ставленням до всіх мусульман як до однорідної групи, незалежно від етнічних чи мовних відмінностей, так само, як було в османській «системі міллетів». Чисельне мусульманське населення Болгарії втратило як своє привілейоване по відношенню до православних (перш за все південних слов'ян – болгар) становище, так і опинилася в рамках зовсім іншої національної політики, де ключове значення мав вказаний вище державно-національний принцип. Всі меншини моментально перетворилися на замкнуті етно-релігійні групи, становище яких де-факто різко відрізнялося не тільки від становища болгар, а й від інших. В цих умовах, болгарське суспільство чітко було поділено на дві нерівні за чисельністю та суспільним статусом частини – болгари та національні меншини. Формування національної ідентичності в протиставленні «чужої» османської влади було характерно не тільки для Болгарії, а було загальним для більшості держав, створених на колишніх Османських територіях Балкан.

Згідно з першим в Болгарії переписом населення 1881 р., чисельність мешканців держави склала 200 7919 осіб, з яких 1 404 309 були болгарами – православними, а

578 000 мусульманами [5]. Згідно перепису 1887 р. (проводився після приєднання до Князівства Болгарія Східної Румелії 6 вересня 1885 р. і офіційно підтвердженого 24 березня 1886 р. Константинопільською конференцією) населення Болгарії складалося з: 3 154 375 душ обох статей, з яких 2 326 250 болгар, 607 000 турків, 58 000 греків, 50 000 ромів, 24 000 євреїв, 55 000 румун. Згідно ж релігійного статусу то православних було 2 432 000 особи, магометян (мусульман) 668 000, католиків 18 500, вірмено-григоріанів 6000, протестантів 1500, іудеїв 24 000, а представників інших релігійних вірувань – 4000 [там само]. Як бачимо, турки склали другий за чисельністю етно-релігійний елемент в Болгарії – 26 % проти 67 % болгар. У Східній Румелії ці данні були дещо менші – 21 % та 70 % відповідно згідно перепису 1885 р. (в абсолютних цифрах – 681 643 християн-болгар, 200 458 турок чи болгар-мусульман (помаків)) [там само].

Крім того, згідно існуючих в той час традицій перепису населення, болгарські чиновники в осередку мусульман країни виділяли перш за все представників турецького етносу. Пов'язано це було з двома головними причинами. По-перше, турків, по відношенню до інших мусульман – помаків, ромів-мусульман, татар було в рази більше. Після здобуття незалежності Болгарії турецька спільнота зберігало тісні зв'язки з Османською імперією, а пізніше і з Туреччиною. Туреччина сприймалася не тільки турками, а й іншими балканськими мусульманами як родинна держава, що має певні зобов'язання перед мусульманським населенням на колишніх територіях Османської імперії. Це підтвердив і перший перепис населення Болгарії 1881 р., де більшість турків в цій країні визначали себе як «мешканці Османської Імперії». По-друге, це більша ніж у інших мусульманських груп, суспільна активність саме турецького етносу Болгарії, яка базувалася на чисельних релігійних вчителів - муфтіях. Переважна більшість з них або отримувала освіту саме в Туреччині, або тією чи іншою мірою була пов'язана з Османською державою. Не дивно, що як урядовці так і представники правоохоронних органів Болгарії з того часу розглядали турецьку меншину як не лояльне до Болгарії населення, а свого роду як потенційну «п'яту колону» (хоч офіційно цей термін в світовій науці з'явився лише у 1937 р.).

У перші роки здобуття незалежності відбувається як становлення турецької етнічної свідомості, так і усвідомлення владою Болгарії необхідності вироблення стратегії щодо турецького населення, але й до всього мусульманського, оскільки чіткого на політичному рівні розмежування турків та інших мусульман у той час не проводилось. Склалася ситуація, коли саме турки в першу чергу розглядаються як мусульманська меншість Болгарії, тоді як інші представники мусульманських спільнот країни фактично знаходяться у «тіні». Однак урядам щойно створеного Болгарського князівства де-факто все ж довелося рахуватися зі значним мусульманським конгломератом на своїх теренах. У першу чергу тому, що не дивлячись на військову поразку, Османська імперія ще залишалася і з воєнної, і з політичної точки зору міцною державою. А тому болгарське керівництво вимушено було миритися з наявністю в межах держави значної кількості мусульман і не проводити щодо них радикальних дій, оскільки вони могли слугувати приводом Стамбулу для початку нових військових дій проти новоствореної держави. Не меншу роль відігравав і тогочасний міжнародно-політичний стан Болгарії, яка щодо великих держав (Російської, Британської, Французької, Австро-Угорської, Германської імперій та Італійського королівства) була не суб'єктом, а об'єктом міжнародних відносин [34, с. 235]. Через це, внутрішню політику Болгарського князівства, в тому числі і щодо мусульманських етно-релігійних меншин, визначали в першу чергу міжнародні договори.

Правову основу політики Болгарії щодо мусульманських меншин у країні в цей період склала низка документів. Першим таким документом, що стосувався турецького населення Болгарії, був Берлінський трактат 1878 р. Ст. 5 даного договору гарантувала мусульманській турецькій меншині ті ж культурні та політичні права, що і болгарському населенню [3]. Значною мірою ст. 5 Берлінського трактату підтверджена була і першою, Тирнівською конституцією Князівства Болгарія, прийнятою 16 квітня 1879 р. Згідно ст. 39 Болгарія офіційно зазначалася як православна країна. Між тим, ст. 40 стверджувала, що піддані Болгарії чи іноземці, що перебувають на її теренах постійно чи тимчасово і є носіями інших релігій, мають свободу віросповідання та здійснення обрядів, але за умови не дотримання ними чинного законодавства [36]. Константинопольський

мирний договір, підписаний 29 вересня 1913 р. за підсумками Другої Балканської війни між Османською імперією та Болгарією, також підтверджував рівність прав болгар і мусульман на території Болгарського князівства. Мусульманські болгарські піддані по всій території Болгарії отримали змогу користуватися тими ж цивільними і політичними правами, що і суб'єкти болгарського походження. Це передбачало свободу совісті, свободу виконання релігійних обрядів та звичаїв [155, с. 350].

Окрім Берлінського трактату, перші зобов'язання Болгарії щодо національних меншин на свої території були зафіксовані в Неїському договорі. Зокрема, за ст. 50, Болгарія зобов'язується забезпечити повний захист життя і свободи всім жителям Болгарії незалежно від народження, громадянства, мови, раси чи релігії; право на вільне віросповідання [182]. Болгарські піддані, які належать до расових, релігійних та мовних меншин, користуються такими ж правами та гарантіями, як і інші болгарські громадяни. Зокрема, вони мають рівне право створювати, управляти і контролювати за свої кошти благодійні, релігійні та соціальні установи, школи та інші навчальні заклади, які мають право використовувати свою мову і вільно сповідувати свою релігію (ст. 54). Ст. 53 передбачала відсутність обмежень щодо вільного використання болгарським підданим будь-якої мови в приватних стосунках, в торгівлі, релігії, друку або в публікаціях будь-якого роду або на відкритих зборах. Ст. 55 гарантувала право наваним вище меншинам отримувати освіту рідною мовою. В 1925 р. був підписаний перший офіційний документ, який регулює двосторонні відносини, включаючи питання меншин, між Болгарією та Туреччиною, - Договір про дружбу і добросусідство [186]. Цей договір встановив початок політичних та торговельних відносин між двома державами. Переговори про Договір про дружбу і добросусідство 1925 р. можна було б розглядати також як перший встановлений зв'язок Туреччини з членами своєї національної спільноти в Болгарії. Туреччина відрізняла турків від інших мусульман або намагалася позначити всіх мусульман як турків, тоді як Болгарія і Греція утримувалися від визнання окремої турецької меншини і асимілювала її в категорію «мусульманських». Невизнання Грецією окремої турецької категорії продовжує залишатися проблемою між двома державами і сьогодні. Згідно договору,

болгарський уряд визнає турками всіх мусульман, які народилися в межах Болгарії, які до підписання цього Протоколу емігрували до Туреччини і отримали турецьке громадянство відповідно до законів Турецької Республіки. Зазначимо, що відповідно до пункту (А) про захист меншин Болгарія гарантує виконання зобов'язань згідно з Неїським договором щодо захисту прав мусульман на своїй території, а Туреччина зобов'язується виконувати положення по захисту болгарської меншини на своїй території згідно з Лозанським договором. Окремо в договорі також зазначається, що особи турецької національності християнського віросповідання будуть вважатися болгарською меншиною [там само]. Ця теза має особливе значення для розуміння турецької діаспори тоді і сьогодні. Сьогодні гагаузи – православні християни, які спілкуються тюркською мовою і проживають переважно на території Молдови, України, Болгарії, - є турецьким родинним населенням в результаті багатьох років цілеспрямованої діаспоральної політики Туреччини та внаслідок практично відсутності такої політики в Болгарії. Даний договір свідчить про те, що на момент створення турецької держави вони вважалися болгарською меншиною. Таким чином, Берлінський трактат, Неїський договір та болгаро-турецький Договір про дружбу і добросусідство заклали міцний фундамент юридичного статусу національних меншин в Болгарії.

На початку ХХ ст. на офіційному рівні болгарська влада спробувала розбити монолітність мусульманського, тобто турецького населення країни. Так, у переписі населення 1905 р. вперше як окрема категорія мешканців Болгарського князівства фігурували помаки [142, с. 21]. Причому у формуванні політики щодо помаків влада Болгарії виходила з того, що вони є болгарами, які прийняли іслам насильно за часів Османської Імперії, а тому повернення помаків до Болгарської Православної Церкви і в цілому до болгарської спільноти є лише питанням часу. Тому спостерігалися спроби дистанціювати помаків від будь якого турецького або ісламського впливу і відновити їх «болгарське коріння». Використовуючи термінологію Р. Брубекера, болгарський націоналізм невтручання в цей період чередувався з індуктивним націоналізмом. Першим проявом болгарського індуктивного націоналізму щодо помаків була кампанія по зміні імен помаків у 1912 р., яка супроводжувалася і наверненням до християнства. За деякими даними було

похрещено близько 150 – 200 000 болгарських мусульман [10]. Ця кампанія викликала значний опір серед помакського населення і закінчилася невдачею. Вже через рік болгарська влада дозволила повернути помакам їх колишні імена і знову прийняти іслам тим, хто його сповідував [142, с. 22].

Між тим, освітньо-культурний розвиток мусульман Болгарії в період до і відразу ж після закінчення Першої світової війни не викликав суттєвих негативних реакцій як з боку міжнародної спільноти, так і серед самих мешканців країни з ісламським віросповіданням. Наприклад, в 1894 р. в Болгарії налічувалося 1294 початкових, 16 середніх й 20 старших шкіл. Кількість найменувань турецькомовної преси також збільшувалася: з 12 у 1880 р. до 44 у 1908 р. В міжвоєнний період (з 1919 по 1941 рр.) в Болгарії взагалі більше 60 журналів і газет стало виходити турецькою мовою [142, с. 21]. Ще у 1906 р. була створена Асоціація мусульманських вчителів, де прогресивні вчителі, етнічно переважно турки, намагалися реорганізувати освітню систему мусульманських шкіл Болгарії. Асоціація діяла дуже активно і до 1920 р. перетворилася на головну культурну організацію турецької меншини. Іншою важливою організацією, яка внесла вклад в будівництво турецької ідентичності, була Турецька спортивна асоціація Туран, створена в 1925 р. (з 1928 р. - Союз Турецьких вчителів). Вона ініціювала перший Турецький Конгрес в Софії в 1928 р., на якому обговорювалися основні проблеми турецької спільноти. Ця подія була важливим кроком в консолідації турецького етносу і його диференціації від інших мусульманських спільнот: ромів і помаків.

Саме в цей період відбувається трансформація турецької етнічної самосвідомості. З огляду на поразку в Першій світовій війні як Болгарії, так і Османської імперії, а також через розпад і Кемалійську революцію в останній, болгарські турки стали ідентифікувати себе як жителі Болгарії турецької етнічності. Цей перехід був пов'язаний з розвитком турецького націоналізму в колишній Османській імперії на початку 1920-х років, що переріс у світську ідеологію «пантюркізму» і проголошення Турецької Республіки в 1923 р. Ідеологічна неоднорідність турецького населення цього періоду, яке ділилося на 2 табори - консерваторів і реформістів, виявлялась і в Болгарії. Реформісти представляли собою світську інтелігенцію, яка висувала пріоритет національної ідентичності над релігійною.

Вони закликали до модернізації турецької спільноти, надаючи нові світські форми і методи освіти. До Другої світової війни турецькі школи в Болгарії були переважно релігійні і турки-реформісти намагалися з цим боротися. На чолі опору реформістам було болгарське муфтіїство. У 1934 р. в Болгарії була створена Асоціація захисників ісламської релігії, яка виступала проти модернізації культури і побуту мусульман. Ідеологічний розкол зважився на користь консерваторів військовим переворотом в Туреччині в 1934 р. Турецькі школи і організації були закриті, а в школах знову стали використовувати османський алфавіт. До латинського алфавіту турки в Болгарії повернулися знову і остаточно в 1938 р. У цьому протистоянні консерваторів-реформістів Болгарія посіла сторону консерваторів, побоюючись, що кемалісти підтримують турецькі амбіції на болгарські землі. Політика Болгарії полягала в стримуванні поширення кемалістського націоналізму, а таким чином і зниженні впливу Туреччини на турків у Болгарії. Тому Болгарія підкреслювала релігійну ідентичність турків і підтримувала консервативні ісламські кола. Коли на Турецькому конгресі було прийнято рішення введення нового турецького алфавіту в школах Болгарії влада дала на це дозвіл тільки 2 роки по тому. У той час як в Туреччині суди шариату були заборонені ще в 1924 р., у Болгарії станом на 1935 р. все ще функціонувало 22 таких судових установи [142, с. 22].

Таким чином, констатуємо, що у міжвоєнний період в Болгарії виникло і отримало розвиток протистояння двох ідеологічних течій, які були представлені двома головними організаціями: Союзом турецьких вчителів і Болгарським муфтіїством, де влада Болгарії виступали на стороні Муфтіїства, а влада Туреччини на боці Союзу турецьких вчителів [101]. Незважаючи на сильний вплив кемалістів релігійний фактор переважав в ідентичності болгарських турків того часу. Це було обумовлено такими факторами як підтримка болгарською владою турецьких консерваторів, низький рівень грамотності турецького населення і брак світської еліти.

Другим сплеском індуктивного націоналізму була друга спроба повернення помаків до болгарської спільноти у 1937 - 1938 рр. Друга кампанія по асиміляції мала на меті посилити болгарську ідентичність помаків і не була пов'язана з

релігією. Кампанія почалася з того, що у 1937 р., уряд Болгарії заснував організацію під назвою «Батьківщина», до якої входили представники інтелігенції з числа мусульман і християн. Метою організації стало «пробудження болгарської етнічної свідомості» у мусульман, які розмовляли болгарською мовою. Перш за все за допомогою освіти: встановлення окремих шкіл для помаків, як релігійних, так і світських, щоб підготувати кадри - вчителів для помаків, які замінять турецьких вчителів в районах компактного проживання цієї етно-релігійної групи. «Батьківщина» вперше здійснила переклад Корану на болгарську мову, а пізніше активно просувала болгарську мову для служби в мечетях. Саме в цей період помаки стали офіційно називати себе «болгари-мохаммедане», що підкреслювало їх болгарську етнічність. Проте з приходом комуністів організація була проголошена фашистською і була заборонена, а помакам було дозволено повернути свої турецько-арабські імена.

Повстання 9 вересня 1944 р. під керівництвом Болгарської Комуністичної партії (БКП) та проголошення 15 вересня 1946 р. Народної Республіки Болгарія (НРБ), створило абсолютно нові умови існування в межах соціалістичної країни мусульманських меншин. У розвитку турецької меншини в комуністичний період історії Болгарії можна виділити кілька етапів: 1. Етнічної толерантності: 1944 - 1956 рр. 2. Етнічного утиску: 1956 - 1984 рр. 3. Асиміляції: 1984 - 1989 рр. На першому етапі, тобто у період з 1946 - 1958 рр., Болгарія переживає глибокі соціально-економічні зміни, які відобразились на всьому населенні країни, в тому числі й на представниках ісламського віросповідання, особливо турків, яких на 1946 р. налічувалось 675 500 осіб із загальної чисельності населення 7 029 349. Вкажемо на дві суттєві обставини, які прямо вплинули на статус мусульманських меншин в Болгарії. Перша - це кардинальні зміни в самій Болгарії, пов'язані з будівництвом в країні режиму народної демократії, а згодом і соціалістичного ладу. В цьому зв'язку, влада Болгарії прагнула до створення єдиної в державі соціалістичної нації, для чого була потрібна світська еліта серед турків, яка б служила ідеологічним і соціальним цілям. Конституція НРБ 1947 р. визнавала існування на своїй території «національних меншин», визнавала право турків на освіту рідною мовою, розвиток національної культури [38]. У Болгарії була поновлена робота шкіл з турецькою

мовою навчання не тільки для етнічних турків, а й для інших представників мусульманських меншин, які рідною мовою вважали турецьку. Так, якщо в 1944 р. в Болгарії діяло 413 початкових та середніх шкіл з турецькою мовою навчання, з кількістю учнів 37 335 осіб, то у 1948 р. вона сягнула 994 при 88 600 учнях [157]. Крім того працювали 1 ліцей та 3 школи для підготовки вчителів [там само]. Одночасно виходило 3 турецькомовні загальноболгарські газети і один часопис; місцеві газети друкували окремі полоси та статті турецькою мовою. В деяких міських театрах п'єси ставилися турецькою мовою і за сценаріями драматургів як етнічних турків Болгарії, так і на основі класичних турецьких текстів та історій. В країні на регулярній основі велися радіопередачі турецькою мовою. Втім, подібні освітньо-культурні заходи з самого початку існування НРБ проходили в режимі майже повної таємності для зовнішнього світу, в чому ми вбачаємо повну «кальку» з радянської дійсності. Це дозволяє сучасним турецьким дослідникам стверджувати, що до 1994 р. всі турецькі газети в Болгарії були закриті, а уряд наполягав, що турецькі школи вчать мову, використовуючи арабські символи, навіть якщо Туреччина прийняла латинський алфавіт у 1929 р. Проте, одночасно зазначається, що після того, як комуністичний уряд зміцнив свою владу, «турецьким газетам дозволили публікуватись знову за умови, що вони підтримують політику уряду» [103]. Оскільки це стосувалося усіх публікацій того часу, було б несправедливо казати, що це було проявом дискримінації за ознакою етнічної приналежності. Крім того, ці факти, як бачимо, відображають досить толерантну політику в порівнянні з заходами комуністичного режиму проти інших традиційних громад: католиків і протестантів за той же період. Законом від 17 вересня 1948 р. «Про народну освіту» всі турецькі школи, як і інші (болгарські), були націоналізовані (загалом це стосувалося 2500 начальних шкіл). Турецькі школи зберегли статус шкіл національних меншин, де освіту учні отримували рідною для них мовою [30]. Одночасно іншими законодавчими актами передбачалося повне закриття всіх ісламських інститутів на теренах Болгарії. Втім, це не завадило у 1952 р. відкриттю відділення турецької філології в Софійському університеті імені Клімента Охридського [142, с. 22]. Як наслідок, всі ці заходи сприяли й заохочували, на відміну від попереднього періоду, до кінця 1950-х років розвиток турецької етно-

національної ідентичності, знижуючи в її середовищі роль релігії. Це прискорило процес переоцінки ісламу як застарілого явища турецької спільноти, якій рано чи пізно зникне, поступившись місцем модернізації і соціалістичному вихованню. Серед етнічних турків Болгарії, як і у середовищі інших мусульманських груп країни, доволі швидко почав поширюватися атеїзм та комуністичні переконання, втім болгарські урядовці постійно побоювались ідеологічних диверсій з боку Туреччини, які б могли суттєво зашкодити цим процесам. Саме тому, в грудні 1947 р. Георгій Димитров - лідер Болгарської комуністичної партії (БКП) - попереджав болгарських турків не виступати в ролі агентів ворогів НРБ [157]. Г. Димитров ясно дав це зрозуміти в своїх «Директивах про національні меншини»: «... Повні права повинні бути надані національним меншинам, але ми повинні бути обережні з турками. Вони повинні мати рівні права, а саме ті ж політичні та громадянські права, що і болгари, - право на отримання освіти рідною мовою, право володіти школами і мечетями. Але, як туркам, їм не слід дозволяти об'єднуватися і формувати турецькі національні організації, тому що інакше створюються умови, сприятливі для турецької розвідки» [181].

Зараз важко говорити про те, до яких наслідків така політика урядів НРБ могла привести. Однак беззаперечним залишається той факт, що проявлений Болгарією націоналізм невтручання у перші роки комуністичного правління, сприяв всебічному розвитку в Болгарії національних меншин, що підтверджується цифрами. Ще до остаточного укріплення влади комуністів в Болгарії, у 1946 р., в країні був проведений черговий перепис населення. Він показав проживання в Болгарії 675 500 турків (9,6 %), 170 011 ромів (2,4 %) та 280 258 осіб (4 %), що були представниками інших національних меншин. Одночасно нова болгарська влада заборонила як фашистську організацію «Батьківщина» й офіційно повернула помакам їх традиційні імена. Теж саме було зроблено і щодо болгарських турків. Враховуючи вказані позитивні ідеологічні зміни серед національних меншин країни, у 1949 р. уряд НРБ вдався до націоналізації та колективізації землі. Такі заходи, що здійснювались переважно примусово, викликали хвилю обурення серед етнічних турків (і значної кількості етнічних болгар також), більша частина яких являла собою дрібних фермерів. Колективізація й експропріація землі в 1949 р. була

сприйнята етнічними турками Болгарії як важкий шок і стала причиною їх першої масової еміграції до Республіки Туреччина. Тоді, кілька тисяч турецьких землевласників поїхали до сусідньої країни. Еміграція турків була також стимульована атеїзмом, проголошеним в Болгарії разом із соціалізмом. Релігійні права як християн, так і мусульман були істотно обмежені. Менш ніж за 2 роки, в період 1950-1951 рр. до Туреччини емігрувало 154 397 етнічних турків - більше, ніж у наступні 36 років. Для порівняння наведемо такі цифри: загальна кількість емігрантів у 1945 - 1949 рр. становила 6 284 осіб, у 1952 - 1988 рр. - 116 521 особа, у 1984 - 1989 рр. (так звана «Велика екскурсія») – 311 862 осіб [157]. Нота уряду Болгарії від 10 березня 1951 р. звинуватила Туреччину в підбурюванні турецької меншини до бунту, що фактично викривало головну офіційну причину першої масової турецької еміграції. Одночасно, уряд НРБ закидав турецькому керівництву звинувачення у невидачи віз емігруючим до Туреччини колишнім громадянам Болгарії. У ноті зазначалося, що керівництво НРБ було готове надати паспорти 250 000 особам і просило Анкару не перешкоджати їх імміграції. В свою чергу Туреччина відкинула пропозицію, але збільшила кількість виданих віз, які й зробили хвилю еміграції 1950 - 1951 рр. можливою. Всі прибувші до Турецької Республіки мігранти оселилися в основному в регіоні Мармурового й Егейського морів, встановивши зразок для подальших хвиль еміграції [157]. Соціалістичний режим Болгарії заохочував еміграцію турків ще з однієї причини. Турки Болгарії, які виїхали до своєї історичної батьківщини у 1950 - 51 рр., як і решта болгарського населення, були вже носіями комуністичних ідей. Саме тому, Софія використовувала їх для «експорту» ідеї глобальної революції і соціалізму в Туреччину. Проте, плани такої політики скоріше за все були розроблені не стільки урядами НРБ, скільки керівництвом СРСР. Й. Сталін та його оточення такими «непрямими діями» намагалися помститися Туреччині за участь країни у війні в Кореї 1950 - 1953 рр., та, імовірно – за геополітичний програш в дипломатичному конфлікті 1945 - 1947 рр. з приводу надання СРСР військово-морської бази на Босфорі чи Мармуровому морі. Одночасно з першою хвилею турецької міграції, у 1951 р. влада НРБ визнала недійсними результати перепису 1946 р., оскільки було встановлено, що значна кількість помаків вказала «турецьку» в якості своєї

національності. За таких умов, по суті першої офіційної антимусульманської політики уряду НРБ, у 1956 р. був проведений новий перепис населення Болгарії, який показав суттєве зростання мешканців країни за 10 років майже на пів мільйона осіб – з 7 029 000 до 7 613 000. Однак перепис показав одночасно і збільшення абсолютних даних при зменшенні відсоткових. Так, з 84 % (5 903 580 осіб) до 85 % (6 506 541 особа) зросло болгарське населення, рівно як і ромське (до 197 865 осіб - 2,6 %). А от абсолютна кількість та відсоток турків і представників інших меншин – дещо знизилася (656 025 (8,6 %) й 253 278 (9,3 %) відповідно) [61]. Як бачимо, еміграція до Туреччини кількох десятків тисяч болгарських мусульман (турків) майже ніяк не вплинула на в цілому позитивну демографічну картину в НРБ.

Наприкінці 1950-х років першій національній внутрішньополітичній лінії уряду НРБ здебільшого був покладений край. Замість сприятливої для розвитку мусульманських меншин політики після засідання Політбюро БКП 18 вересня 1958 р. в дію була введена політика всебічного обмеження культурних прав національних меншин Болгарії, зокрема турецької та ромсько-мусульманської. БКП приймає резолюцію про «інтеграцію» мусульман у болгарське суспільство [57]. І причина цього у другому, зазначеному нами факторі – міжнародно-політичній ситуації. З початком блокового протистояння відносини між Болгарією та Туреччиною почали швидко погіршуватись. Нещодавно створена НРБ стала надійним союзником СРСР у Південній Європі, а Туреччина, навпаки, виявилась одним з найкорисніших союзників США у Холодній війні. В цій ситуації уряди НРБ поступово стали розглядати турецьку етнічну меншину як де-факто «п'яту колону». Як наслідок, повністю були перекриті й суттєво укріплені кордони з Туреччиною, завдяки чому практично повністю були припинені зв'язки між мусульманами обох країн. В результаті, болгарські турки опинилися в повністю ізольованому від взаємин з Анкарою як на офіційному, так і не на офіційному рівні становищі. Ще більше побоювання викликав у Софії, ухвалений 28 лютого 1953 р. в Анкарі, за посередництва США Договір про дружбу і співробітництво між Грецією, Туреччиною та Югославією. Його мета – протипага радянському тиску на Балканах, змусила керівництво НРБ звернути свою увагу не тільки на етнічних турків, а й на інших мусульман, що мешкали в країні [215, с. 10]. Тому, одними з перших заходів

державного рівня, що були проведені в НРБ в рамках нової політики, стали заходи, визначені й ухвалені Політбюро БКП протягом 1960-х років, метою яких стало припинення практики ідентифікації себе в якості турків представниками інших мусульманських спільнот країни - татарською, циганською та помакською. Практично ця зміна в політиці стосувалося циган: газети, раніше публікувалися двома мовами, стали виходити тільки болгарською мовою, а мусульманські імена ромів були примусово змінені на болгарські. У 1959 р. всі школи для турецької меншини були закриті [157]. З 1957 турецькі ліцеї були об'єднані з болгарськими, з 1959 р. турецькі початкові та середні школи були об'єднані з болгарськими, таким чином турецьке населення більше не мало можливості здобувати освіту рідною мовою. Однак ці заходи носили обмежений і не послідовний характер і тому до більш-менш значущих результатів не призвели. Лідерам НРБ стало зрозуміло: подібна політика повинна носити загальнодержавний характер і вестися цілеспрямовано, жорстко й послідовно.

У 1964 р. була зроблена чергова спроба змінити імена етнічних болгарських мусульман з області Західні Родопи. Однак ця спроба закінчилась невдачею через сильний супротив з боку населення. Інші ж заходи уряду НРБ, які повністю відповідали пануючій в країні ідеології – тобто антирелігійні, мали певний успіх. Мова йде про суттєве зменшення кількості ісламських духовних лідерів – імамів. Якщо у 1956 р. їх було 2 715, то у 1982 р. – 570, а на 1987 р. лише 400. Одночасно побічно йшов і тиск на турецьку громаду Болгарії з метою змусити етнічних турків виїхати до «історичної батьківщини». Лише у 1962 - 1963 рр. турецькі дипломатичні місії в Болгарії отримали понад 380 000 звернень від турків з проханням на еміграцію. Після 1968 р. відносини між двома державами помітно покращилися. У 1968 р. було укладено договір про еміграцію турків з Болгарії, яка залишалася в силі протягом 10 наступних років. За цією угодою був знову відкритий болгаро-турецький кордон, полегшилася ситуація зі спілкуванням з родичами населенням прикордонної зони. Договір залишався в силі з 1968 - 1978 рр. Крім цього, було підписано ряд угод про транспорт, торгівлю, туризм тощо. Втім це поліпшення, як виявилось, носило лише тимчасовий характер.

Юридичним підґрунтям нової політики уряду НРБ щодо національних меншин стала нова Конституція соціалістичної Болгарії, прийнята у 1971 р. за ініціативою тодішнього лідера БКП Тодора Живкова. Даний Основний закон виявився менш толерантним до турецької меншини НРБ, ніж попередній 1947 р. Згідно так званої «Живковської» Конституції, починаючи з 1971 р. права мусульманських меншин Болгарії були законодавчо обмежені. В новій Конституції більше не фігурувало поняття національної або етнічної меншини, а використовувалася концепція «громадянина Болгарії неболгарського походження». Такі громадяни мали право вивчати свою рідну мову, але не отримувати освіти нею [39]. Як наслідок, поступово, до середини 1970-х років усі турецькі початкові й середні школи, а також театри в НРБ були закриті, як і всі турецькі місцеві газети почали публікувати свої матеріали тільки болгарською мовою.

Турецька інтервенція на Кіпр влітку 1974 р. негативно відбилася на болгаро-турецьких відносинах і породила так званий «Кіпрський синдром» - побоювання, що Туреччина може використовувати турецьку меншину в грецькій Фракії і в Болгарії в якості п'ятої колони. Через цей історичний прецедент, греки та болгары і по сьогодні часто звинувачують Туреччину в проведенні ірредентистської політики за допомогою турецької меншини [119, с. 94]. Особливе занепокоєння уряду НРБ на початку 1970-х років стала викликати низька народжуваність болгарського населення. Низка програм, спрямованих на підвищення народжуваності, не дали бажаних результатів. Втім, народжуваність етнічних турків становила понад 2 %, в той час як народжуваність болгар була трохи вище 0 % [23]. Описуючи цю проблему, дещо пізніше, в другій половині 1980-х років лідер НРБ Т. Живков говорив керівнику СРСР М. Горбачову, що щорічно кількість турок збільшується на 15 - 16 000 і через 20 років Болгарію чекає доля Кіпру, тобто поділ країни під приводом захисту прав нацменшини. Виходячи з цих міркувань, уряд Болгарії заявляв, що зацікавлений в еміграції до 500 000 турків [48].

У 1972 - 1974 рр. влада НРБ вдалася до чергових заходів інтеграції мусульманських спільнот країни до болгарського суспільства. Фактично мова вже йшла про суцільну асиміляцію мусульманських спільнот через низку конкретних заходів. Головним з них, стала кампанія по примусовій зміні традиційних тюрко-

арабських імен помаків, ромів, турків на болгарські. В результаті, офіційно після проведення цих заходів, в Болгарії не залишилося майже жодного помака з не болгарським іменем. Однак де-факто, помаки продовжували використання своїх мусульманських імен та ісламських ритуалів вдома і подіяти на це влада НРБ так і не змогла. Одночасно були закриті мечеті, духовні навчальні заклади і організації, припинено діяльність мусульманських священнослужителів в Болгарії. З 1974 р. заняття з турецької мови для меншин в болгарських школах були також скасовані. Цікаво, але дана кампанія фактично не викликала ніякої відповіді з боку Туреччини. Пояснити це можна в першу чергу різким загостренням греко-турецьких відносин за Кіпр й одночасним укріпленням радянсько-болгарських стосунків, в тому числі і у військовій сфері. Одним словом, у той час Туреччині було не до своїх співвітчизників у Болгарії, та і відповідати НРБ у той час було з політичної точки зору доволі небезпечно. Втім, кампанія 1972 - 1974 рр. до бажаних результатів не призвела. Помакська меншина ще більше ізолювалася і відсторонилася як від турецької спільноти, так і від офіційної Софії. Відповідно турки Болгарії, не дивлячись на процеси їх інтеграції до болгарської спільноти, продовжували пасивно опиратися процесам болгаризації. В результаті, проблема турецької меншини в Болгарії досягла критичної точки в 1984- 1985 рр. Тоді, у 1984 р. уряд почав важливу програму болгаризації, або асиміляції румелійських турків, яка стосувалася безпосередньо болгарських турків і привернула увагу Туреччини та міжнародної преси. Було заявлено, що всі мусульмани Болгарії ведуть своє походження від етнічних болгар, які були насильно ісламізовані в османський період; отже, мусульмани повинні «добровільно» повернути свої слов'янські імена, як частина процесу «відродження нації». Тому дана кампанія по асиміляції отримала назву «Процес відродження» в офіційному дискурсі, що означало повернення турків до їх болгарського коріння, втраченого ісламізацією під Османською імперією. Примусова зміна турецьких імен на болгарські супроводжувалася заборонаю публікацій турецькою мовою, публічного використання турецької мови, носіння релігійного одягу. Кампанія включала насильницьку відмову від публікацій та радіопередач турецькою мовою, заміну турецьких назв міст і сіл на болгарські. Уряд прийняв рішення змінити імена турецькомовного і мусульманського населення з

метою сформувати етнічно монолітну болгарську націю і зменшити небезпеку турецького ірредентизму [142, с. 26]. Той факт що помаки також були об'єктом асиміляції, як і турки, з боку болгарського уряду свідчить про те, що влада не сприймала їх як «своїх», а свідомо їх дистанціювала, що в свою чергу, зближувало їх з Туреччиною. Природним наслідком цієї політики було різке погіршення болгаро-турецьких відносин. Турецька Республіка відповіла обмеженням двосторонніх відносин в галузі торгівлі, імпорту електроенергії з Болгарії, культури, спорту і т.д. Крім того, Туреччина винесла це питання на розгляд міжнародних форумів, таких як Рада Європи, НАТО, РБСЄ, і ЮНЕСКО. Проте дипломатичні ноти Туреччини в знак протесту, вимоги повернути статус і права турецької меншини і одностороннє припинення цілої низки угод з Болгарією не дали ніяких результатів. У 1987 - 1989 рр., в період розпалу асиміляційної політики болгарського уряду, турецький уряд заявив про те, що в Болгарії проживає 1,5 млн. турків, в той час як комуністичний уряд Болгарії стверджував, що в країні немає турків зовсім [23, с. 244].

Проте спроби асимілювати мусульманське населення не дали очікуваних результатів, а навпаки, привели до його консолідації і політизації. Навесні і влітку 1989 р. по країні пройшли протести турецького населення з вимогами повернути собі колишні імена. 27 травня голова Болгарії Т. Живков звернувся до Туреччини з проханням відкрити кордони. В результаті «Великої екскурсії» в період з 3 червня по 21 серпня 1989 р. (коли Туреччина закрила кордон) близько 350 000 етнічних турків покинули країну [153]. Під цим словосполученням розуміють добровільне або примусове виселення болгарських мусульман з Болгарії. Причин таких дій, очевидно, було безліч, однак головною, мабуть, варто назвати націоналізм і ксенофобію, які панували в болгарському суспільстві в той час. В болгарській історіографії панує думка, що самі ж турки не дуже були раді гостям з Болгарії і всіляко прагнули повернути їх на батьківщину, щоб використовувати їх надалі як «п'яту колону» або лобіювати за їх допомогою вигідні для Турецької Республіки законопроекти [68].

Неочікувана та швидка відставка Годора Живкова 10 листопада 1989 р. з посади Генерального Секретаря БКП знаменувала початок нового періоду для турецької меншини в Болгарії.

4.2. Основні протиріччя в болгаро-турецьких відносинах як наслідок турецької діаспоральної політики.

Відставка Т. Живкова 10 листопада 1989 р. із поста Генерального Секретаря БКП і прихід до влади доволі поміркованого Петра Младенова ознаменувала початок нового періоду не тільки для національних меншин в Болгарії, а й для всієї країни. Повернувшись обличчям до Заходу, Болгарія вступила на шлях демократичних реформ та ринкової економіки. Цей період в самій Болгарії був відзначений, з одного боку, позитивними демократичними змінами, а з іншого - політичною нестабільністю, частою зміною урядів і відсутністю стійкого економічного прогресу. Данна ситуація відображалася і на становищі національних меншин в Болгарії. Вважається, що перехід до демократії забезпечив правову і політичну основу для захисту національних меншин від великих порушень прав людини і меншин. Демократичні зміни привели до релігійного і культурного відродження турків та інших мусульман, а також до їх політичної мобілізації. Право на свободу ідентичності, заборона асиміляції стали фундаментальними положеннями, які служать індикатором захисту прав меншин в країні в цілому. Причому відновлення прав турок і помаків було одним із перших демократичних актів постсоціалістичної Болгарії.

Першим кроком на цьому шляху стало рішення парламенту від 21 грудня 1989 р. щодо припинення дії ст. 109 і 108 Кримінального Кодексу про заборону формування угруповань і пропаганди, спрямованих проти держави, а також ст. 273 Кримінального кодексу, яка забороняла піддавати уряд критиці [49]. Всі представники турецької меншини, що були засуджені за цією статтею (близько 50 осіб), були помилувані і 22 грудня 1989 р. вийшли на волю. Серед них був і Ахмет Доган – майбутній лідер РПС, раніше засуджений до 12 років ув'язнення за формування таємної організації, діяльність якої була спрямована проти уряду. Наступною і важливішою подією в області прав людини в посттоталітарній Болгарії

було відновлення арабо-турецьких імен. Шлях до цього відбувся не зверху, як це постійно було в НРБ, а перш за все знизу. Вловивши вітер змін турки і помаки організовували демонстрації по всій території Болгарії з вимогою визнати їх соціальні, релігійні, політичні права. Уряд Болгарії вимушений був реагувати і 29 грудня 1989 р. ЦК БКП прийняло найбільш очікуване рішення: голова парламенту Станко Тодоров виступив перед присутніми біля будівлі парламенту представниками меншин із заявою, що відтепер всі представники національних меншин Болгарії мають право повернути собі колишні імена, змінені в результаті процесу Відродження, вільно вибирати мову спілкування і релігію. Крім того, він наголосив на тому, що новий закон, який найближчими днями буде ухвалений парламентом країни, надасть туркам, висланим з Болгарії за часів «Великої екскурсії», які потім повернулися (чи повернуться) назад, прав повернення на місця свого постійного (традиційного) проживання і право вільно працювати. Секретар ЦК БКП Олександр Лілов в своїй промові на зборах ЦК оголосив політику Т. Живкова до національних меншин великою політичною помилкою. 8-12 січня 1990 р. в Софії, в будівлі Парламенту була проведена «Народна рада з етнічних проблем» (фактично науково-політична конференція), в роботі якої брали участь як болгарські націоналісти, так і представники турецько-мусульманської меншини. По завершенню конференції був випущений документ, який задовольняв обидві сторони: мусульмани отримали право повернути собі свої імена, вільно здійснювати обряди богослужіння, шанувати традиції та використовувати турецьку мову в повсякденному житті. За підсумками роботи «Народної ради» було прийнято також рішення не проводити референдум і підтвердити вірність законів прийнятих 29 грудня. Одночасно також затверджувалася теза, що меншини не мають права вимагати автономію. Єдиною офіційною мовою Болгарії була названа болгарська і Парламенту була дана рекомендація прийняти окремий закон з прав меншин до кінця лютого 1990 р. Відразу після досягнення сторонами цієї згоди 10 січня 1990 р. парламент затвердив прийняті 29 грудня закони. Після довгих дебатів обіцяний закон «про імена громадян Болгарії» був прийнятий Парламентом більшістю голосів 5 березня 1990 р. Документ засуджував кампанію по насильницькій зміні імен і передбачав спрощену процедуру повернення імен турків і помаків при подачі

заяв до 31 грудня 1990 р. Як повідомив міністр юстиції Болгарії Пенчо Пенев, станом на 21 березня 1990 р. заяви подали понад 220 000 осіб, з яких 180 000 були схвалені. До 1 березня 1991 р. кількість заяв досягла 600 000. Втім, це вважалося лише початком, оскільки прийнятий закон передбачав повернення власних імен болгарськими туркам та мусульманам протягом трьох років. Одночасно в районах компактного проживання турків у середніх школах були введені уроки турецької мови (по 4 години на тиждень) [23, с. 244]. А 5 червня 1991 р. Народні збори Республіки Болгарія прийняли Закон «Про політичну і громадянську реабілітацію репресованих осіб» [31]. Згідно з ним всі особи, що були позбавлені волі в результаті насильницької зміни імен в результаті «Процесу відродження» (а також політичні в'язні) були остаточно амністовані з поверненням їм конфіскованого майна. Цей закон також відкрив шлях повернення назад до Болгарії болгарських іммігрантів (і не тільки політичних) з Туреччини. Проблема проданого та / або конфіскованого майна мусульман (переважно турків), які повернулися до Болгарії і зажадали відновлення їх нерухомого майна, була остаточно вирішена на їх користь законом, прийнятим 31 липня 1992 р. Ті власники, чиє майно було пошкоджено або повністю зруйноване, отримали компенсацію іншим житлом або грошовими коштами.

Найбільш суттєвим кроком на шляху закріплення прав мусульмансько-турецького населення Болгарії стало прийняття Великими Національними Зборами 12 липня 1991 р. нової Конституції Республіки Болгарія. Цікаво, що її ухвала здійснювалася переважно представниками Соціалістичної партії Болгарії (211 місць з 400), і переважно були колишніми членами БКП, і так або інакше приймали участь в реалізації «Процесу відродження» у попередні роки. Противниками ухвалення нового основного закону країни, особливо в плані статей щодо захисту національних меншин, виступили представники опозиції – тобто нових, не лівої ідеології партій [157]. Конституція Республіки Болгарія 1991 р. виявилася доволі демократичною з точки зору забезпечення прав національних меншин країни. Так, ст. 6 Основного Закону країни підкреслювала рівність і гідність прав всіх громадян країни перед законом і неприпустимість дискримінації незалежно від «раси, національності, етнічної самосвідомості, статі, походження, релігії, освіти,

переконань, політичної приналежності, особистого або соціального статусу чи майнового становища» [37]. Ст. 13/1 гарантувала свободу віросповідань, ст. 37 - релігії і совісті. Ст. 29/1 категорично забороняла будь-яку «насильницьку асиміляцію» представників меншини країни, одночасно заборонивши «тортури або жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження» громадян. Таким чином, будучи захищені від асиміляції, мусульмани в Болгарії мають право вільно висловлювати свою ідентичність. Ст. 36 / 2 визнавала право меншин спілкуватися і отримувати освіту рідною мовою [там само]. У той же час гостру критику з боку турецького населення викликало вживання в Конституції терміну «громадяни Болгарії, чия рідна мова не є болгарською», замість терміну «етнічна меншина», таким чином, відмінності серед болгарських громадян проявляються тільки щодо рідної мови. Пов'язано це було насамперед з тим, що права всіх болгарських громадян згідно Конституції 1991 р. та інших (прийнятих в подальшому) законів та підзаконних актів, охороняються на підставі положень, що визначають їх індивідуальні, а не колективні права [157]. К. Фаткова пояснює відсутність цього формулювання в конституції як спробу побудувати образ Болгарії як однонаціональної держави [114].

Такі позитивні зміни у політиці болгарського уряду щодо турецької та мусульманської національної меншини одразу відобразилися на розвитку болгаро-турецьких відносин. Тодішній міністр закордонних справ Хікмет Четін зазначав, що болгаро-турецькі відносини можуть бути зразком співробітництва між двома сусідніми країнами, які залишили у минулому усі негативні події, які мали місце до 1989 р. [110, с. 37].

Такі масштабні суспільно-політичні зміни всередині Болгарії, падіння блокової системи, поліпшення політичного клімату сприяли росту націоналізму національних меншин та їх політичної мобілізації. Політична інтеграція етнічних меншин була однією з найскладніших завдань, що стояли перед країнами посткомуністичної Європи на шляху демократичних трансформацій. Політичне представництво має різноманітні форми. Згідно з класичним визначенням Горовиця, етнічною є така партія, яка в переважній більшості випадків отримує підтримку певної етнічної групи (або групи етнічних груп) і служить інтересам цієї

групи [124, с. 291]. Д. Горовець висказується проти етнічних партій, стверджуючи, що такі партії, як правило, ще більше розділяють розділене суспільство, а їх діяльність є небезпечною для уряду країни [124, с. 294]. Проте не всі дослідники поділяють негативну точку зору на роль етнічних партій в політичному житті країн. Інші ж вважають, що етнічні партії не викликають етнічних конфліктів, а лише відображають протиріччя, які вже існують. Вони направляють існуючі етнічні проблеми в інституційну форму, що дозволяє їм бути вирішеними в парламенті, а не насильним шляхом. Етнічні партії зазвичай грають за правилами і отримують деякі зі своїх вимог шляхом демократичного процесу. Держави, які глибоко побоюються сепаратистських рухів, як правило, законодавчо забороняють створення етнічних партій. Болгарія ввела заборону існування партій на етнічній, расовій і релігійній основі. Ст. 11 Конституції Болгарії 1991 року в стверджує: «Не повинно бути ніяких політичних партій на етнічній, расової або релігійної основі, ні партії, які прагнуть до насильницької узурпації державної влади.» [37]. Це обмеження відповідає загальному духу болгарської конституції, яка уникає згадки слова «меншини» і не передбачає будь-яких колективних прав. Наявність конституційної заборони на етнічні партії, однак, не означає, що етнічні партії не присутні в болгарській політиці.

Одним з найбільш важливих факторів, що забезпечили успіх Болгарії в підтримці мирних міжетнічних відносин, стало політичне представництво турецької етнічної групи в парламенті з перших виборів (у 1990 р.) після падіння комуністичного режиму. Як тільки РПС було зареєстровано офіційно органами юстиції Болгарії, відразу ж 93 депутата парламенту подали прохання до суду з вимогою заборонити діяльність РПС, посилаючись на Закон про політичні партії та заборону Конституції НРБ 1974 р., яка продовжувала діяти, на формування політичних партій за етнічними, расовими, і / або релігійними принципами. Лише 21 квітня 1992 р. Конституційний суд вже Республіки Болгарія відхилив клопотання аргументуючи це тим, що РПС була відкритою для членства всіх, а не тільки для турків і мусульман. В подальшому це знайшло відображення в новому законі про політичні партії в Ст. 5 та 20 [32]. Де-факто етнічній партії РПС вдалося зберегти стабільну участь в політичному процесі, не реєструючись відкрито як етнічна політична сила.

Хоча ця партія і не була офіційно зареєстрована як партія етнічних меншин, РПС часто викликає підозру серед етнічних болгар через її зв'язки з турецьким урядом і через звинувачення ЗМІ про тиск РПС на помаків. Її політична платформа заснована на захисті прав турецького і мусульманського населення Болгарії [202, с. 40]. Така позиція підтверджується тим фактом, що відсоток місць, які в парламенті країни займають представники РПС, практично повністю ідентичний відсотку мусульман, які мешкають в Болгарії – в середньому 9 – 13 % [50]. Представники РПС як правило, намагалися уникати етнічної конфронтації, підкреслюючи, що проводить політику захисту прав меншин на основі лояльності до національної незалежності і територіальної цілісності Болгарії. РПС офіційно дотримується центристського ліберального спрямування. Партія входить в Міжнародну ліберальну партію і Загальноєвропейську ліберально-демократичну реформістську партію. Вибір ліберальної ідеології РПС був обумовлений трьома основними причинами. 1. РПС тим самим прагнув розширити свою соціальну базу, щоб не виступати в якості виключно турецької етнічної партії, а поряд з цим мати й загальнонародну ідеологію і значення. 2. Курс Болгарії на євроатлантичну інтеграцію вписувався в фон ліберальної ідеології, а партія Ахмета Догана виступала серед найактивніших прихильників цього курсу. 3. А. Доган поділяв думку про те, що повноцінне членство країни в ЄС і НАТО може необоротно гарантувати права і свободи нацменшин Болгарії [64]. Враховуючи практично повну відсутність представництва етнічних турків у владних структурах Болгарії до 1990 р., поява на початку 1990 р. РПС суттєво змінила ситуацію, завдяки якій саме ця організація стала впливовою політичною силою, яка постійно присутня в парламенті Болгарії. На парламентських виборах 13 жовтня 1991 р. РПС виявилася третьою за впливовістю політичною партією в Болгарії, здобувши 24 депутатських місця в Національних зборах [50].

Основна проблема у подальшому розвитку прав національних меншин полягала у політико-ідеологічних протиріччях між провідними політичними партіями країни. З перших демократичних парламентських виборів в Болгарії, які відбулися 13 жовтня 1991 р., проявилася протистояння між провідними політичними силами країни в сфері національної політики та їх не послідовність в цьому питанні. Так,

партія-переможець на виборах 13 жовтня 1991 р. опозиційний до комуністів й соціалістів Союз Демократичних сил, відразу ж після цього заходу виступив із жорсткою критикою політики асиміляції турків. У той же час, Болгарська соціалістична партія (колишня БКП), яка раніше уникала явних заяв проти турків, змінила тактику і зажадала ліквідувати партію РПС. Опираючись на ст. 11 Конституції Болгарії (прийнятої в липні 1991 р.) соціалісти оголосили РПС партією, заснованою на етнічних і релігійних засадах. В свою чергу, Союз Демократичних Сил, почав також іноді висловлюватися не на користь турків Болгарії. Наприклад, в ході перепису населення 1992 р. в регіонах, де проживають помаки (слов'янське населення, що сповідує іслам) представники РПС заявили, що мешканці цих територій є турками та їх рідна мова турецька. Після цього, більшість політичних партій Болгарії та ЗМІ звинуватили РПС в навмисному отуреччуванні помаків. Демократичним Союзом і Соціалістичною партією була створена комісія для вивчення ситуації. На основі її доповіді 160 голосів з 240 поданих в даних регіонах були визнані недійсними.

Починаючи з 1997 р. вплив даної партії в Національних зборах стрімко зростає. Так, якщо в Національних зборах 36-го скликання (1991 – 1994 рр.), РПС мала 24 депутата (10,00 % місць), то у Парламенті 37-го скликання (1994 – 1997 рр.) лише 15 депутатів (6,25 % місць). Втім, вже в Національні збори 38-го скликання (1997 - 2001 рр.) потрапило 19 депутатів (7,92 % місць), 39-го скликання (2001 - 2005 рр.) - 21 депутат (8,75 % місць), 40-го скликання (2005-2009 рр.) - 34 депутата (14,17 % місць), а 41-го скликання (2009 - 2013 рр.) - 38 депутатів (15,83 % місць) [50]. На виборах до Національних зборів 42-го скликання, що відбулися 12 травня 2013 р. РПС здобула 36 депутатських місць. Однак несуттєве зменшення кількості депутатських місць продемонструвало перш за все стан політичної кризи в країні, завдяки якій перемогу на виборах до Парламенту Болгарії отримали партії націоналістичного спрямування: найбільше місць зайняла правоцентристська партія Громадяни за європейський розвиток Болгарії (ГЕРБ) - 97 мандатів; Коаліція за Болгарія (БСП) - болгарська соціалістична партія - колишня Комуністична партія Болгарії-отримала 84 мандата, а Болгарська націоналістична партія - 23 мандата. Останні парламентські вибори, які проводилися 5 жовтня 2014 р. привели до

Національних зборів країни 43-го скликання знову 38 депутатів від РПС [там само]. Крім того, тривалий час етнічний турок Юнал Лютфі був віце-спікером парламенту країни, який навіть очолював парламентську делегацію Болгарії в ПАРЄ. У 2002-2009 рр. РПС входила до коаліційного уряду країни. РПС, залежно від результатів виборів, має в середньому 30-38 з 240 мандатів болгарського парламенту. Тобто, в пропорційному співвідношенні в законодавчій палаті турецька присутність більша, ніж на території країни. Виглядає неймовірним, як стрімко болгарські турки пройшли шлях від статусу пригнобленої нацменшини в 1990-х рр. до правлячої Болгарією сили вже у 2000-х. Цей безпрецедентний успіх турецької меншини обумовлений двома важливими обставинами: по-перше, голоси турецького населення країни віддаються одній-єдиній партії, тоді як голоси болгар або інших етнічних груп діляться між десятками партій країни, в результаті чого турецька партія забезпечує порівняно високий показник. Другою причиною є закулісна протекція держав, як з боку офіційної Софії, так і з боку офіційної Анкари. Об'єктивно кажучи РПС зіграла вирішальну роль в процесі вдосконалення міжнаціональних відносин в Болгарії: болгарські турки успішно брали участь в процесі прийняття рішень, не закликали до територіальної автономії, що сприяло зміцненню довіри між етнічними турками і болгарами.

Такі зміни в національній політиці Болгарії щодо турецького та мусульманського населення та врегулювання міжетнічних відносин сприяли значному потеплінню у двосторонніх відносинах із Туреччиною. Одним з принципів турецької стратегії щодо Болгарії є налагодження активних політичних контактів з болгарським керівництвом. В останні роки Туреччині вдалося надати регулярний характер обміну візитами на вищому рівнях з Болгарією, що можна вважати важливим досягненням турецької та болгарської дипломатії, враховуючи непростий історичний контекст відносин між двома країнами [14]. У 2008 і в 2010 рр. Болгарію відвідав прем'єр-міністр Туреччини Р. Т. Ердоган, в 2011 р. - президент А. Гюль. У 2008 р був організований візит до Туреччини президента Болгарії Г. Парванова, в 2012 р - візит наступного болгарського президента Р. Плевнелієва. У 2013-2014 рр. відбувся обмін візитами на рівні міністрів закордонних справ. У жовтні 2015 р. м. Стамбул відвідав болгарський прем'єр Б. Борисов. У грудні 2015 р. відбувся візит

до Болгарії турецького прем'єра А. Давутоглу, якого супроводжували міністри внутрішніх і закордонних справ, охорони здоров'я і транспорту, а також велика група депутатів парламенту Туреччини. Анкара успішно використовує такий інструмент поглиблення зв'язків з балканськими сусідами як діяльність Рад співробітництва високого рівня - спільні засідання кабінетів міністрів двох країн під головуванням глав держав або урядів. Подібні зустрічі дозволяють розглядати на міністерському рівні широке коло питань двосторонніх відносин і підписувати пакети документів. Перше засідання турецько-болгарської Ради співробітництва високого рівня пройшло в березні 2012 р. в Анкарі. Було підписано 17 угод, які розширюють співробітництво двох країн в таких сферах, як економіка, транспорт, туризм, культура, захист навколишнього середовища, оборонна промисловість і телерадіомовлення. Проте теплі добросусідські між Болгарією та Туреччиною затьмарюються періодичними інцидентами, пов'язаними з проявами болгарського та турецького націоналізмів. У більшості випадків вісь, яка об'єднує діаспору катаклізмів, державу перебування та державу-батьківщину, є конфліктною та потенційно вибухонебезпечною. В Болгарії це виявляється в проявах націоналізму на антитурецьких демаршах, які супроводжують майже кожне політичне рішення на користь меншини. Не дивлячись на кардинальні внутрішньополітичні зміни в Болгарії і втілення у життя в цілому сприятливої для турецької та мусульманських меншин країни національної політики, симпатії більшості етнічних болгар були не на боці ісламського населення держави. Окрім Болгарії тюркофобські настрої притаманні також Греції та Сербії [117]. Повернення політики на користь, насамперед, турецької меншини на початку 1990-х років спровокував вибух націоналістичних настроїв та хвилі протесту серед більшості болгар. Крім болгарських націоналістів проти нових законів виступала частина болгарської правлячої еліти: в основному ті, хто підтримував політику Т. Живкова щодо нацменшин і ті, хто скористався різними можливостями отримали економічну вигоду з ситуації, що склалася з середини 1980-х років у НРБ (наприклад, скупивши за безцінь нерухомість тих турків, які були змушені масово покинути територію Болгарії в ході «Великої екскурсії»). Одночасно з демонстраціями меншин, які вимагали розширити свої права одразу після падіння комуністичного режиму, по

всій Болгарії проходили демонстрації різних груп, що виступали проти надання таких прав. Повідомлялося, що в демонстрації 1 січня 1990 р. взяли участь понад 10 000 осіб. Вимагаючи відставки уряду протестувальники виступали з гаслами «В Болгарії турків немає, є болгари!», «Кирджали не стане Кіпром!», «Болгарія для болгар!» і т.д. Пізніше заворушення охопили такі міста як Софія, Шумен, Русе, Хасково, Преслав, Сілістра, Плевен та ін. Болгарські націоналісти стали організовувати Комітети захисту національних інтересів в різних містах країни. Вони стверджували, що задоволення вимог мусульмансько-турецької меншини породить нові вимоги - автономію або навіть незалежність, що може привести до Кіпрського сценарію. Для запобігання розвитку такого сценарію члени комітетів наполягали на необхідності асимілювати представників турецької та мусульманських меншин, або навіть виселити їх з країни. Втім такі заклики, хоч і виходили з широких верств населення Болгарії, урядом країни лише бралися до уваги, однак фактично не впливали на національну політику в державі. Пояснити цю ситуацію можливо лише фактом історичної пам'яті, яка кардинально змінилася за короткий період часу фізично не могла. В болгарському суспільстві досить сильний націоналістичний дискурс, який містить в собі явну оцінку турецького населення як гнобителів і гнобителів слов'ян, а образ «турецького ярма» і «турецького рабства» широко представлений в історії, в фольклорі, літературі. П. Ралчев вказує на «фактор страху» як основну перешкоду в громадських відносинах Болгарії та Туреччини [163]. Дослідник зазначає, що образ Туреччини в сучасному публічному дискурсі Болгарії повен передсудів. Під дискурсом розуміється певна група ідей або моделей мислення, матриця інтерпретації, які вписуються в історичний фон, певний культурний, політичний контекст. Цей фактор обумовлений сприйняттям Туреччини як продовження Османської імперії. Протистояння між болгарами і турками за часів Османської Імперії привели до глибоко укорінених історичних і націоналістичних / ідеологічних дискурсів, які прослідковуються у різних джерелах болгарської літератури та культури. Тому неофіційна турецька доктрина неоосманізму може сприйматися негативно болгарським суспільством як спроба відновити минуле. Іншою причиною «фактору страху» є так званий «Кіпрський синдром» - побоювання ірредентистських настроїв

серед компактно проживаючого турецького населення Болгарії. З ініціативи Союзу Демократичних сил у 1992 р. було проведено опитування населення з метою вивчити ставлення болгар до турецького й інших мусульманських національних меншин. За його результатами з'ясувалося, що 51,1 % болгар вважали турок небезпекою з точки зору безпеки країни, 36,5 % заявили, що потрібно зробити все необхідне для переселення турок до Туреччини, 35,2 % вказали, що зміна імені необхідно з точки зору збереження болгарського єдності, а 56,2 % висловилися за необхідність надання допомоги потурченим онуками болгар, щоб повернути їм болгарську національну свідомість. Більш пізніше, у 2009 р. Інститут Відкритого Суспільства опублікував данні масштабного дослідження міжетнічних відносин в Болгарії під назвою «Соціальні відстані та етнічні стереотипи щодо меншин в Болгарії». Дослідження, проведене соціологом і членом Болгарської академії наук, директором соціологічних досліджень Інституту відкритого суспільства А. Пампоровим, також виявляє переважно негативне ставлення до турків та ромів у болгарському суспільстві [54].

Окрім представлення широких прав турецькій меншині занепокоєння у болгар викликає і факт існування та рівень впливовості РПС. Так, болгарський політолог О. Мінчев зазначає, що Туреччина надає значну допомогу РПС. Турецькі дипломати, депутати, міністри - часті гості на мітингах і політичних зустрічах партії. Представник іншої націоналістичної партії – партії «Свобода», створеної в 2007 р., - П. Чернев стверджує, що Туреччина апріорі не може конструктивно співпрацювати з Болгарією, бо розглядає Болгарію як залишок Османської імперії, і, «беручи до уваги маніакальне прагнення її відродити, турки дивляться на нас як на територію, на яку вони можуть претендувати. Нічого хорошого наша співпраця з турками не принесе болгарському народу» [70].

З 1991 р. Республіка Болгарія заявляла про своє прагнення до євроатлантичної інтеграції. Однією з умов щодо членства в ЄС є прийняття законодавства, яке відповідає міжнародним критеріям у сфері захисту прав національних меншин. Згідно з європейським підходом, головне завдання багатонаціональних держав полягає в інтеграції національних меншин в суспільство. Держави повинні сприяти зміцненню згуртованості, наприклад, шляхом запобігання дискримінації та

заохочення рівності перед законом, а також шляхом надання меншинам можливості висловлювати, зберігати і розвивати свою самобутність. Крім того, особам, які належать до національних меншин, повинен бути наданий ефективний голос на всіх рівнях управління, особливо щодо тих питань, які стосуються їх безпосередньо, але не обмежуючись ними. Меншини повинні брати участь у суспільному житті, вивчати офіційну мову і дотримуватися законів країни, в якій вони проживають. Добре інтегроване суспільство відповідає інтересам як титульній нації, так і меншині. В Європі Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин видав широкий спектр рекомендацій щодо шляхів досягнення цієї мети, в тому числі з питань національної політики в багатоетнічних суспільствах; використання мов меншин в мовних ЗМІ; ефективна участь меншин у суспільному житті; мовні і освітні права національних меншин тощо [131, с. 51]. Коли Болгарія на початку 1991 року звернулася із заявкою на членство в Раді Європи (РЄ) тема меншин знову вийшла на порядок денний. Однією з умов членства в цій організації було надання конституційних гарантій нацменшинам. Після набуття членства в РЄ в 1992 р. Болгарія схвалила і прийняла в 1950 р. Європейську Конвенцію про захист прав людини і основних свобод [29]. Протягом наступних двох років уряд Болгарії підписав і ратифікував низку ключових міжнародних договорів з прав людини, серед яких Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, який дозволив подачу скарг фізичних осіб (10 грудня 1991 р.), Женевська конвенція 1951 року про біженців та Протокол до неї (5 травня 1992 р.). Крім того, уряд Болгарії зробив заяви по ст. 25 і ст. 46 ЄКПЛ що визнає компетенцію Європейської Комісії з прав людини у розгляданні індивідуальних скарг та про прийняття обов'язкової юрисдикції Європейського суду з прав людини. Коли 9 жовтня 1997 р. болгарський уряд підписав Рамкову Конвенцію Ради Європи (РЄ) від 1 лютого 1995 р. про захист національних меншин турецька та мусульманські етнічні меншини в Болгарії були офіційно визнані. Одночасно Основний закон Болгарії був доповнений з метою урахування відповідних положень Рамкової конвенції про захист національних меншин РЄ, зокрема, ст. 5 Конвенції, яка гарантує право на самовизначення і забороняє асиміляцію меншин [58]. Конвенція також забезпечила права осіб, яка належать до національних меншин, на свободу

мирних зібрань, свободу асоціацій, свободу вираження і свободу думки, совісті і релігії; збереження і розвитку культури та основних елементів самобутності, а саме: їх релігії, мови, традицій і культурної спадщини. Уряд країни зобов'язався утримуватися від політики, спрямованої на асиміляцію таких осіб. В Республіці Болгарія цей документ вступив в силу з 1999 р. Той факт, що Болгарія ратифікувала Рамкову конвенцію про захист національних меншин в лютому 1999 р., тобто через 4 роки після її підписання, свідчить про відсутність політичного консенсусу щодо проблеми національних меншин, адже деякі політики країни вірили, що Конвенція не має об'єкту для захисту в Болгарії [157]. Показово також те, що в процесі підготовки та обговорення конвенції взяли участь представники турецької, помакської і ромської меншин. Таким чином, держава взяла на себе відповідальність за порушення будь-яких прав, гарантованих болгарським громадянам відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Тісний зв'язок обох країн з Європейським союзом та НАТО обумовлюють активізацію болгаро-турецьких відносин, в тому числі, на вищому рівні двосторонніх політичних контактів. Вступ як до НАТО, так і до ЄС для Софії вимагав також врегулювання двосторонніх відносин з Анкарою. Причому скасовані повинні бути як протиріччя територіального характеру (це обмежувало шлях Болгарії до Північно-Атлантичного альянсу, згідно ст. 8 Договору про створення НАТО) [181], так і протиріччя в галузі національної політики, як цього вимагав Європейський Союз. 6 травня 1992 р. між Болгарією та Туреччиною був підписаний Договір про дружбу, добросусідство, співпрацю та безпеку. В пункті 8 Преамбули до цього Договору, сторони висловили «свою рішучість слідувати всім двостороннім та багатостороннім угодам та іншим документам, рівно як і слідувати Європейській конвенції громадянства» [179]. Так, наприклад, в ході свого візиту до Болгарії у 1992 р. міністр іноземних справ Турецької Республіки Х. Четін висловив підтримку Туреччиною Болгарії на шляху до її членства в НАТО. А в 1999 р., президент Туреччини С. Демірель заявив, що «НАТО без Болгарії не можливо». Фактично ця підтримка тривала аж до набуття членства Болгарії в цій структурі у 2004 р. [53]. Характерно, що абсолютно тотожно з Турецькою Республікою

позицію з цього питання займала партія РПС. З моменту заснування виступаючи як проєвропейська сила, РПС сприймала євроінтеграцію Болгарії крізь призму її взаємин з Туреччиною. Так, А. Доган напередодні парламентських виборів в червні 1990 р заявив, що «шлях Болгарії до Європи пролягає через Босфор», таким чином стверджуючи неможливість прийняття країни до ЄС і НАТО без зближення з Туреччиною [23]. РПС, що входило в 2005 - 2009 рр. до складу урядової коаліції зіграло важливу роль в переговорах про вступ до ЄС. На той момент, за словами А. Догана, політика європейської інтеграції була найголовнішим пріоритетом для країни. Як пояснював сам А. Доган, інтеграція Болгарії в ЄС і НАТО була найголовнішою передумовою захисту культурних прав і свобод національних меншин, гарантом збереження болгарської етнічної моделі [там само]. Політика, що проводиться його партією, в цілому відповідала настроям турецької частини болгарського суспільства. У Програмній декларації РПС, прийнятій на VII національній конференції в грудні 2009 р., РПС оголошується одним з найголовніших двигунів євроатлантичної інтеграції Болгарії, неодноразово наголошується на необхідності прихильності ліберальним цінностям ЄС і НАТО [64]. Туреччина вітала вступ Болгарії в НАТО в рамках «п'ятої хвилі» розширення альянсу в 2004 р. Натомість, Анкара чекає від Софії підтримки в процесі переговорів про вступ до Євросоюзу і вважає, що повне членство Туреччини в цій європейській організації дозволить двом країнам спільно діяти з широкого кола питань. В результаті розвитку турецько-болгарського діалогу на вищому рівні Болгарія стала виступати в якості «лобіста» інтересів Туреччини в рамках ЄС. Болгарське керівництво не приховує, що нерідко озвучує позицію Анкари з тих чи інших питань на зустрічах лідерів Євросоюзу. Зокрема, міністр закордонних справ Болгарії К. Вігенін сказав у жовтні 2013 р., що Болгарія донесла до вищого керівництва ЄС свою думку про необхідність якнайшвидшого спрощення візового режиму з Туреччиною і активізації робіт над дорожньою картою інтеграції Анкари до Євросоюзу [60]. Підтримці турецьким населенням європейської інтеграції Болгарії сприяє низка причин. По-перше, це високий рівень життя і економічного розвитку в країнах ЄС. По-друге, актуальним для нього є європейське законодавство в галузі захисту прав національних меншин. Передумовою ж

позитивного сприйняття євроінтеграції болгарськими турками є їх самоідентифікація як європейців, частини європейської цивілізації. 1 січня 2007 р. Болгарія вступила до ЄС і процес євроінтеграції став відчутним чинником, який змушує Софію поважати права турецької нацменшини. Те, що Болгарія рухаючись до НАТО, рухалася до Туреччини, відповідало інтересам і болгарських турків, і Анкари. Членство болгарських турків у європейських структурах, крім гарантій дотримання прав етнічних меншин, дозволив би ініціювати лоббінг турецьких інтересів в ЄС. Після вступу Болгарії до ЄС, депутати РПС з'явилися так само в парламенті Євросоюзу. Втім, зовнішньополітичне потепління відносин з Туреччиною значною мірою було обумовлено і конкретними заходами болгарського керівництва щодо турецької та мусульманських національних меншин країни. В цій ситуації, не стільки дії офіційної Анкари сприяли поліпшенню національного питання в Болгарії, скільки політична активізація найбільшої ісламської національної меншини країни – турків і фактично офіційного їх представника на політичній арені Болгарії – РПС.

Велику увагу Болгарія та Туреччина приділяють розширенню економічного співробітництва, розглядаючи взаємозалежність у сфері економіки в якості способу «пом'якшення» проблемних моментів у двосторонніх відносинах. Анкара входить до п'ятірки найбільших торгових партнерів Болгарії. Болгарія займає більш скромні позиції у зовнішній торгівлі Туреччини: в 2014 р. вона перебувала на 24 місці, за даними за 2015 р. піднялася на 23 місце [60]. Турецькі підприємці активно проникають в болгарську економіку. Туреччина прагне до розширення підприємницької та інвестиційної активності на території Болгарії. Розвитку взаємодії бізнес співтовариств двох країн служить діяльність Змішаної економічної комісії, Ділової ради, Турецько-болгарської торгово-промислової палати. Делегації підприємців регулярно супроводжують турецьке керівництво в ході візитів до Болгарії.

Не дивлячись на такі позитивні зміни у двосторонніх відносинах на початку 1990-х років, в цілому болгарське суспільство було незадоволене розширенням прав турецько-мусульманської меншини та звинувачувало керівництво країни у тому, що воно продовжує проводити рішучу політику в турецьких інтересах. Це

проявлялося в будівництві нових мечетей, реставрації старих, відкритті курсів з вивчення Корану. У Софії був відкритий Верховний Інститут Ісламу, а в місті Шумен ліцей імамів-проповідників. З'явилася на регулярній основі загальнонаціональна газета «Права і Свободи», яка виходила на турецькій та болгарській мовах. Звіти з прав людини у Болгарії, підготовлені міжнародними організаціями, такими як Human Rights Watch за 2000-2001 рр. або зовсім не згадують проблему болгарських турків, або використовують їх у якості прикладу успішної інтеграції. З точки зору освіти Болгарія надала можливість туркам вивчати свою рідну мову в державних школах. Держава фінансує класи з добровільного вивчення турецької мови. Функціонують безліч різних богословських і релігійних освітніх установ, школи імамів, мусульманський культурний центр і т.д. Крім того, турецька меншина почала публікувати свої періодичні видання. Спектр турецьких газет і журналів досить великий: «Муслюманлар» («Мусульмани»), «Хак ве Озгюрлюк» («Права і свободи»), «Гювен» («Довіра»), «Іслам культурю» («Ісламська культура»), журнали для дітей «Чир-чир», «Филиз», «Балон» та інші. З 2000 р. болгарське телебачення включає двомовну трансляцію новин. Радіо Болгарія щодня транслюється турецькою мовою протягом години [114]. Так виникла нова модель співжиття і взаємодопомоги, яку в болгарській етнології називають «комшулук» («сусідство») [86].

«Болгарська етнічна модель» як фраза часто використовується, особливо з боку політичних еліт, щоб описати нібито успішну модель Болгарії етнічної інтеграції та міжетнічних відносин. Цей термін був вперше використаний радником Президента з етнічних питань М. Івановим в 1992 р. В широкому сенсі болгарська етнічна модель – це інтеграція національних меншин у болгарське суспільство при збереженні мовної та культурної самобутності. РПС, численні коментатори і аналітики високо оцінюють болгарську етнічну модель, яка представлена, по-перше, гармонічною інтеграцією РПС в політичне життя країни, поміркованою позицією РПС з основних питань і її законослухняної поведінки. По-друге, з мирним посткомуністичним перехідним періодом в країні після 1989 р., яку протиставляють подіям в колишній Югославії [123]. Така етнічна модель розглядалася як найважливіший фактор для збереження міжнаціонального миру в

країні стосовно цивільних і політичних прав турецької меншини, а також їх відносно хорошого економічного добробуду.

Критики болгарської етнічної моделі вказують на такі фактори:

1. Несприятливі умови життя для більшості ромів в Болгарії, які і досі живуть в окремих районах в поганих житлових умовах, з нерівним доступом до освіти та низьким рівнем зайнятості.

2. Контрасність. «Болгарська етнічна модель» часто виділяється не через фактичну відсутність напруженості між різними спільнотами або між державою та її меншинами, а на контрасті з ситуацією в сусідніх країнах: на відміну від західних Балкан в 1990-і роки, Болгарія може пишатися відносною стабільністю міжетнічних відносин. Ще одним контрастом, звичайно, є політика болгарської держави щодо турецької меншини в 1980-і роки.

3. Негативне ставлення до національних меншин в болгарському суспільстві. Такі погляди показують ступінь недовіри і напруженості в міжнаціональних відносинах в країні. Крім того, проти-турецькі настрої характерні серед християнського населення не тільки Болгарії, а й регіону і створюють одну з найбільших перешкод, які обмежують активну економічну і політичну присутність Туреччини на Балканах.

4. Невизнання деяких національних меншин. Наприклад, помаки та македонці не визнаються болгарами як окремі етноси, а визнаються болгарами. Крім того, у Доповіді Європейської комісії з питань расизму та толерантності по Болгарії 2009 р. зазначається, що помаки є жертвами дискримінації, вони не представлені або дуже слабо представлені в економічному, соціальному, політичному житті Болгарії і рекомендовано болгарській владі вжити необхідних заходів для поліпшення становища помаків, зокрема, в галузі освіти і зайнятості.

5. Наявність закону, який забороняє створення партій на етнічній основі, про що йшлося вище [27].

Критики болгарської етнічної моделі також з занепокоєнням відзначають високий рівень електоральної підтримки націоналістичних партій, які зазвичай бачать в національних меншинах загрозу болгарському суспільству і виступають проти надання їм яких-небудь прав. Це особливо актуально у зв'язку з

загальноєвропейською тенденцією посилення правих партій з 2015 р. Особливе місце серед націоналістичних партій займає партія Атака, відома своєю антитурецькою політикою. Назва партії, яка звучить однаково болгарською та російською мовами, підкреслює її антитурецьку спрямованість і символізує «атаку проти турецької експансії» [65]. Партія Атака була створена у 2005 р. та здійснює досить жорсткі акції в країні не тільки проти Туреччини, а й проти турецької меншини в Болгарії. Атака акцентує увагу на неприпустимість впливу Туреччини на внутрішньополітичні процеси в Болгарії з використанням турецької національної меншини в країні. Виступаючи також проти членства Болгарії в НАТО, болгарські націоналісти відзначають, що перебування болгаро-турецького кордону в одному військово-політичному блоці не рятує першу від загрози прямого або прихованого експансіонізму з боку Туреччини. При цьому, часто наводять досвід захоплення Туреччиною Північного Кіпру в 1974 р.

Поширення подвійного громадянства в якості практичного вирішення питань еміграції та національності дали можливість говорити про такі нові явища як транскордонні або транснаціональні вибори. Явище подвійного громадянства тісно пов'язане з проблемою міграції. Дослідниця теорії транснаціоналізму А. Лейс стверджує, що подвійне громадянство - це інструмент, орієнтований головним чином на емігрантське населення, для того щоб просувати свої політичні права і сприяти інтеграції емігрантів в приймаючих країнах, тим самим також підвищувати їх здатність представляти політичні інтереси для свого уряду.

Протягом ХХ ст. турецько-болгарський кордон був активною ділянкою транскордонної міграції переважно болгарських турків і помаків до Туреччини, особливо за часів «Великої екскурсії». Після падіння комуністичного режиму в Болгарії багато турків та мусульман, які мігрували, повернулися знову до Болгарії, але вже отримавши турецьке громадянство. Окрім цього, через економічну кризу в Болгарії на початку 1990-х років багато турецькомовних громадян Болгарії поїхали до Туреччини та отримали турецьке громадянство. Закон Болгарії про громадянство 1998 р. визначає громадянство за походженням і місцем народження, і відповідно до положення ст. 3 допускає множинне громадянство. Цей Закон дав можливість мігрантам 1989 р. відновити болгарське громадянство, зберігши при цьому

турецьке. Точної кількості мігрантів з подвійним громадянством визначити дуже важко. В даний час ясно, що більшість подвійних громадян є мігрантами 1989 р. Окрім цього, треба також враховувати економічних мігрантів, які переїхали до Туреччини через економічну кризу в Болгарії на початку 1990-х років і вже отримали турецьке громадянство. Закон 1998 р. утворив певний транснаціональний соціальний простір тисяч людей з подвійним болгаро-турецьким громадянством, які постійно переміщуються туди і назад, а разом з ними і товари, послуги, знання, цінності [135]. У той час як в Туреччині особи з подвійним громадянством є громадянами Туреччини і членами етнічної більшості, а також членами спільноти болгарських турків-мігрантів, в Болгарії вони стають громадянами Болгарії і членами турецької меншини в Болгарії. Тоді як для політики Туреччини ця група не має особливого значення у зв'язку із загальною чисельністю населення Туреччини 65 мільйонів осіб, для Болгарії, з населенням у сім мільйонів чоловік, вона являє собою важливу виборчу базу. Більше того, коли подвійні громадяни голосують на болгарських виборах, вони голосують як члени турецької меншини, бо вони утворюють виборчу базу РПС. Так, Н. Бакладжиоглу стверджує, що у випадку болгарських турків уряд Туреччини заохочує цю групу набувати подвійне громадянство для здійснення там своїх політичних прав [80]. Це явище настільки широко обговорюється в суспільно-політичній сфері Болгарії, що для нього існує навіть окремий термін - «виборчий туризм». Болгарський політолог О. Мінчев стверджує, що всі парламентські вибори в Болгарії за останні більше ніж 15 років супроводжуються масовою організацією болгарських переселенців до Туреччини голосувати: або на спеціально-створених в Туреччині виборчих дільницях, або відправкою автобусів з такими виборцями до Болгарії. Особливо часто це відбувається під час місцевих виборів. Такі заходи здійснювалися переселенськими організаціями з підтримки влади Туреччини. Так, В. Ганів відзначає, що в ході парламентських виборів 2005 р. на автобусах з Туреччини до Болгарії були доставлені турки, які мають подвійне громадянство: вони брали участь у виборах на своїх виборчих дільницях, тим самим прагнучі забезпечити перемогу кандидата від РПС. Причому, як стверджували болгарські журналісти, автобуси з етнічними турками прибували як правило на ті виборчі дільниці, де авторитет кандидатів від

РПС був недостатньо високим [118, с. 73]. Таку ж спробу Анкара зробила під час парламентських виборів 5 липня 2009 р. Проте, коли колона автобусів, які прямували з Туреччини до Болгарії, під'їхала до прикордонної застави «Капітан Андрона», їх зустріли близько 200 демонстрантів-болгар. Учасники мітингу, організованого з ініціативи болгарської націоналістичної партії Атака, протестували проти «традиційного» втручання Анкари в парламентські вибори Болгарії. Демонстранти скандували гасла «Турки, повертайтеся в Анатолію», «Турки, геть», «Нам яничари не потрібні» та ін. Коли активісти Атаки спробували закидати пляшками та іншими предметами «турецький десант», втрутилися поліцейські, сталося зіткнення. Керівник Атаки В. Сидеров заявив, що «турецька держава спонсорує відправку турків (громадян Болгарії) з Туреччини до Болгарії» [48]. На думку представників партії Атака, оскільки вирішальними для РПС є голоси виборців з подвійним громадянством (турецьким і болгарським), які голосують в Туреччині, подвійне громадянство в Болгарії робить країну маріонеткою іноземних інтересів і безпосередньо загрожує національному суверенітету. Подвійне громадянство є відмінним механізмом політичного, економічного і релігійного проникнення Туреччини в Болгарію за допомогою своєї п'ятої колони – РПС [1].

Прагнучи використувати прямі і непрямі засоби стримування і нівелювання впливу турецької національної меншини Болгарії, політична партія Атака виступає з проти-турецькими ініціативами в парламенті. Зокрема, щодо прийняття резолюції, яка засуджує Геноцид вірмен в Османській Туреччині. Проект під назвою «Визнання геноциду вірмен Османською Імперією в 1915-1922 рр.» 10 травня 2006 р. було підписано 12 депутатами і міністром Волен Сідеровим і завдяки зусиллям депутатів Соціалістичної партії і партії РПС не отримав необхідної підтримки: 55 за, 79 проти, 40 утрималися. Представлені в січні 2008 р. на голосування парламенту опозицією (націоналістична партія Атака, правоцентристська партія Народний союз Болгарії і партія Союз демократичних сил) три законопроекти і засуджуючий Геноцид вірмен в Османській Туреччині меморандум були знову відхилені соціалістичною більшістю коаліційного парламенту, куди входила і РПС. Болгарія через страх зіпсувати відносини з сусідньою Туреччиною вдруге відмовилася

визнати Геноцид вірмен. Чисельність вірменської громади Болгарії становить 10 832 осіб. Коли 25 квітня 2007 р. Рубен Крікорян, який пройшов до парламенту від партії Національний рух Симеон Другий, запропонував хвилиною мовчання в парламенті вшанувати пам'ять жертв Геноциду вірмен, всі представники турецької партії демонстративно покинули зал засідань [48]. Втім, 24 квітня 2015 р. парламент Болгарії все ж таки прийняв відповідний закон 157 голосами «за» і 36 «проти». Останні належали представникам фракції РПС, яка після голосування в повному складі залишила зал засідань, чим підтвердила свою традиційну протурецьку політичну лінію [4].

Як стверджує болгарський політолог О. Мінчев, РПС фактично узурпувала політичну владу над всіма прихильниками ісламу Болгарії, що особливо чітко проглядається в районах їх компактного проживання [48]. В цьому аспекті, О. Мінчев вказує на дволикість партії РПС, відзначаючи, що перша її сутність - публічна, відкрита для суспільства, помірна, розумна етнічна партія, яка піклується про громадянську інтеграцію болгарських турків і частини інших мусульман в демократичне суспільство. Друга ж сутність РПС - це монопольна етнічна корпорація, яка проводить повільну наполегливу і наступальну стратегію ізоляції етнічно змішаних регіонів Болгарії та встановленню там свого контролю [там само].

Критику викликає також активність Туреччини у сфері освіти – висування освітніх програм для болгарських мусульман, стипендій на вивчення турецької мови та культури тощо. Очевидно, що допомагаючи вирощувати нове покоління з подібною ідеологією через активне сприяння системі освіти, на думку вірменського аналітика Х. Наапетяна, Туреччина розраховує використовувати їх в майбутньому для досягнення своїх цілей. Як мінімум, можна сміливо припустити, що більшість дітей, які відпочивають подібним чином в Туреччині протягом декількох років, згодом стануть затятими прихильниками РПС з усіма наслідками, які з цього витікають [там само].

На прикладах цих інцидентів можна зробити висновок: політичний розвиток останнього десятиліття показує, що поки має місце суспільно-політична активність турецької сторони внутрішнє протистояння в болгарському суспільстві поступово

стає все більш очевидним. Причому воно проглядається відразу ж на двох рівнях: загальнонаціональному та в середині ісламської спільноти Болгарії.

Очікуваної демократії з «етнічною специфікою» в Болгарії не вийшло. «Узурпацією» політичної влади над мусульманами Болгарії виявилися незадоволеними не тільки болгарські націоналісти. У березні 2004 р. в ході візиту в Кирджалі посол США в Болгарії Джеймс Пердюн висловив занепокоєність фактичною моноетнічністю партії, закликавши болгарських етнотурок інтегруватися не лише в РПС, а й до інших політичних структур. У відповідь Ахмед Доган заявив, що етнічний принцип зовсім не закладено в основі партії, і в її складі є етнічні болгари, хоча і не чисельні. Ідеологію РПС на початку другого десятиріччя XXI ст. перестали розділяти й певна частина лідерів РПС. Відомих представників партійної еліти стали все частіше звинувачувати в тому, що вони домагаються особистого збагачення замість вирішення проблем людей, надання привілеїв своїм знайомим і участі в корупції. Тому, у 2012 р. заступник голови РПС К. Далю і лідер молодіжного крила партії К. Ісмаїлов, вийшли з РПС і створили власну «Народну партію «Свобода та гідність». Причому, К. Далю не приховував свою підтримку курсу тодішнього прем'єр-міністра Туреччини Р. Ердогана на ісламізацію країни та втілення ідей пантюркізму. Не дивно, що турецький політик надіслав офіційне вітання з приводу створення нової партії.

Про розкол у турецькій спільноті Болгарії свідчить те, що на початку 2016 р. була створена ще одна турецька партія «Демократи за відповідальність, свободу і толерантність» (ДОСТ, по-турецьки «приятель») на чолі з колишнім членом РПС Лютві Местаном. «Створення партії є поганою новиною для русофілів і лицемірів в Болгарії, але гарною для суспільства. Позаду мене є три прапори - НАТО, ЄС і Болгарії, і ця партія була створена через них. Наша мета полягає в тому, щоб Болгарія була гідним членом НАТО і ЄС, щоб вона демократизувалася» [там само]. Більше того, на відміну від представників турецької спільноти Болгарії, створення національних організацій представниками інших мусульманських спільнот країни не набуло суттєвого значення. В період після падіння комунізму болгарські помаки прагнули співпрацювати з політично мобілізованими турецькими меншинами. Проте були й спроби створити свої партії. Наприклад, у 1992 р. в селі Желтуша

болгарин-мусульманин Камен Буров створив Демократичну партію праці з метою «захистити дискриміновану етнічну групу в 400 тис. помаків, домагатися, щоб в наступному переписі населення, в графі «етнічна ідентичність» помаки змогли мати окрему графу». Але партія Бурова розпалася. Іншим прикладом є партія Адема Кенана - Турецька демократична партія, яка має на меті автономність Родопів і Лудогоріето, захист «чистокровних турків», до яких він зараховував і болгар-мусульман. У 2002 р. було створено Об'єднання за ісламський розвиток та культуру (Обединението за ислямско развитие и култура (ОИРК)). Його головою став Аріф Абдуллах (Алов). В керівництво ОИРК увійшли також Кадри Уланов и Мехмед Дорсунски - автор книги «История на ахрените (помаците)». В ній М. Дорсунски запропонував нову теорію поширення ісламу в період до панування ісламу на Балканах, доводячи арабське походження помаків. Автор виключає тезу примусової ісламізації, яку вважає фальсифікацією історії, вигаданою комуністами й націоналістами Болгарії. Згідно М. Дорсунскі, болгарини-мусульмани насправді араби, і болгарська нація буде збережена тільки якщо вона прийме іслам за зразком Ірану [28]. У 2009 р. Аріф Абдуллах (Алов), Кадри Уланов, Мехмед Дорсунскі і Васил Войнов заснували партію ПОМАК (Партія «Об'єднання за мир, автентичні і культура»), яка мала на меті збереження «помацкой ідентичності» і захист «помацкого етносу» від асиміляції та дискримінації.

Партії ромів також не змогли забезпечити стабільне місце в болгарській політиці. Ромська меншина набагато різноманітніша за турецьку, а також розпорошена по всій країні. Це робить практично неможливим мобілізацію і підтримку єдиної національної партії. Крім того, болгарські роми становлять лише близько 4 % населення, що еквівалентно порогу виборчої системи, що робить успіх навіть добре організованої і єдиної партії ромів сумнівним. Болгарські роми не є чимось унікальним у цьому відношенні. Розмаїтність ромського населення і їх фрагментація є спільною рисою політичних організацій ромів у Східній Європі. Роми в Болгарії почали організовуватись відразу після демократичних змін 1989 р. До середини 1990 років вони сформували Ромський демократичний союз (РДС), на чолі з Мануш Романов. Союзу, однак, було відмовлено в реєстрації як політичної партії. Крім того, для членів партії були характерні розбіжності з приводу ідеології

та позиції щодо співпраці з іншими політичними силами. Співпраця з партією турецької меншини РПС здається найбільш логічним вибором для деяких лідерів ромів. Аргумент про те, що дві меншини зіштовхуються з спільними проблемами, а також проголошене прагнення РПС захищати права всіх людей, меншин і окремих осіб в Болгарії зробило цю можливість більш привабливою. У 1994 р. Георгій Парушев, провідний активіст ромів і засновник РДС, агітував РПС в надії потрапити в парламент. Тим не менше, він був невдалим. Через конституційну заборону ромські організації зазвичай не зареєстровані як політичні партії або мають неромські назви. В період з 1997 по 2003 р. в Болгарії була заснована 21 ромська політична організація, серед яких найбільш активними є Євророма, Вільна Болгарія, Партія соціальних та демократичних змін, Громадський союз ромів. Співпраця між двома етнічними групами не спостерігалася аж до виборів 2001 р. На цих виборах РПС сформувала виборчу коаліцію з Євророма – важливою ромською партією, це співробітництво знову не принесло успіхів ромським представникам. Втім, усі ці партії виявились вкрай нечисельними та політично слабкими, завдяки чому їх політична активність і вплив не є значущими. Більше того, представники інших мусульманських меншин Болгарії, наприклад, доволі представницькі за чисельністю роми, станом на середину 2016 р. мають лише національно-культурні організації і не більше. Через це, РПС фактично залишається чи не єдиною партією Республіки Болгарія, яка представляє інтереси майже всіх мусульман країни. Причому основа популярності й міцності РПС в політичному спектрі Болгарії – одночасно активні дії по захисту всіх мусульман країни за дуже вмілого політичного маневрування між офіційними Софією та Анкарою.

Кардинальна зміна в політиці болгарського уряду щодо національних меншин пов'язана з цілим комплексом взаємопов'язаних причин, головні з яких наступні:

1. Активні спроби керівництва Болгарії позбутися іміджу країни, яка проводить (проводила) дискримінаційну політику щодо національних меншин. Проте викликані вони були виключно практичними міркуваннями, оскільки «Процес відродження», рівно як і попередні «антитурецькі» кампанії фактично реальних результатів не дали, а в умовах різко зміненою міжнародно-політичною ситуації їх пролонгація могла привести до вкрай негативних для Болгарії наслідків;

2. Протистояння з Туреччиною, викликане блоковою стратегією Софії та Анкари часів Холодної війни, здебільшого було скоріше не оборонною необхідністю, а «додатковою гарантією» власної безпеки та незалежності. Турецька Республіка самостійно ніколи не виношувала планів вторгнення до Болгарії чи відторгнення від неї певних територій. Кінець блокового протистояння надав можливості Болгарії нормалізувати двосторонні відносини з колишнім суперником. Виходячи з висновку Е. Мура про те, що національна політика уряду щодо національної меншини безпосередньо впливає на двосторонні відносини з країною походження меншини, поліпшення болгаро-турецьких відносин було неможливим без припинення асиміляційної політики щодо болгарських мусульман. Дружні відносини з Туреччиною та її підтримка були важливі для Болгарії також з огляду на зміну зовнішньополітичного курсу країни на інтеграцію з НАТО та ЄС.

3. Прийняття нового юридичного поля в Республіці Болгарія, доволі позитивно вплинуло на імідж країни як на міжнародній арені так і в самій Болгарії. А тому, це повинно було бути закріплено подальшими кроками демократизації, елементами яких в будь-якому разі повинні були стати й етнічні турки і мусульманські спільноти Болгарії;

4. У цілому негативне ставлення до Туреччини серед громадян Болгарії, як і до турків і мусульман країни, базувалося скоріше не на реальних і сучасних, а на історичних і традиційних мотивах. У цій ситуації, уряд країни міг не звертати ретельної уваги на антитурецькі випадки націоналістично налаштованих кіл країни і проводити в цілому сприятливу для турецької та мусульманських меншин внутрішню політику, яка тільки сприяла підсиленню позитивного іміджу Болгарії як в балканському регіоні, так у двосторонніх відносинах з Турецькою Республікою, в розширенні економічних стосунків з якою Софія в нових геополітичних і соціально-економічних умовах була вкрай зацікавлена.

5. Поява та діяльність на політичній арені Республіки Болгарія фактично єдиної політичної партії, яка представляє інтереси болгарських турків та мусульман – Рух за права та свободи, виявилось вкрай вдалою альтернативою як для Софії так і для Анкари. Для болгарських урядів, наявність тільки однієї «неболгарської» політичної сили, доволі чітко зорганізованої та популярної серед прихильників

ісламу країни, в будь якій ситуації дозволяло досить ефективно, законними методами контролювати етнічних турок та інших мусульман. Дійсно, існує значна вірогідність того, що РПС може очолити сепаратизм болгарських турків, однак реальних причин для цього в постсоціалістичній Болгарії немає навіть близько. Втім, єдина «турецька» чи «мусульманська» партія Республіки Болгарія аби зберегти свій вплив як серед «громадян Болгарії, чия рідна мова не є болгарською», так і на загально національному політичному рівні, просто забов'язана діяти, або просто підтримувати правлячу коаліцію, чи потужну опозицію поміркованого характеру. А тому, навіть окремі дії РПС, такі як протидія в прийнятті законів щодо осуду геноциду вірменів в Османській імперії, лише підтверджують сказане вище. Через це, в болгарському політикумі РПС вважається і буди вважатися хоча і здебільшого національною, втім цілком «керованою» партією, наявність якої відповідає національним інтересам Болгарії як держави в цілому.

Незважаючи на позитивні зміни, які відбулися після 1989 р., турецьке населення Болгарії часто підкреслює наявність низки невирішених проблем. Голова Асоціації Культури і солідарності балканських турків Байрам Чолакоглу стверджує, що асиміляція турків у Болгарії триває: «Тоталітарне правління змінило свій вигляд. Пригноблення тепер приховано «демократичною» оболонкою» [102]. Невдоволення турків викликають такі питання:

1. Закріплення за турецьким населенням в Конституції Болгарії терміну «громадяни Болгарії, чия рідна мова не є болгарською». Турки наполягають на затвердженні терміну «болгарські турки», який об'єднував би в собі турецьке населення, помаків і гагаузів [203].

2. Недостатня кількість релігійних діячів в Болгарії, а також їх підготовка в арабських країнах, а не в Туреччині.

3. Недостатній рівень вивчення турецької мови. Б. Чолакоглу зазначає, що в той час як в перші роки після Холодної війни кількість тих, хто вивчає турецьку була 114 000, у 2015 р. - 7 000 учнів [102].

4. Високий рівень безробіття. Турки і помаки раніше працювали в тютюновій промисловості чи у колгоспах. Після падіння комуністичного режиму Болгарія втратила свій основний експортний ринок для тютюну - Радянський Союз - і велика

частина виробництва тютюну була закрыта. Це справило значний вплив на рівень життя турків і помаків. Рівень безробіття в регіонах, де переважає турецьке населення є досить високим.

5. Неписьменність. Незалежно від конституції, система освіти, як і раніше відтворює етнічні стереотипи, і діти болгарських турків (а також інших меншин) виключені з вищих рівнів освіти. У звіті щодо Болгарії 2015 р. Фонду Міністерства зі справ релігій Турецької Республіки відзначається, що рівень грамотності мусульманської спільноти Болгарії нижче в порівнянні з християнським. На деяких посадах в деяких кар'єрах відчувається дискримінація. Наприклад, мусульманину практично неможливо зайняти такі посади як офіцер, співробітник розвідки, суддя та ін. [100].

6. Проблема помаків. Болгарські дослідники єдині в думці, що помаки - це болгари, що прийняли іслам за часів Османської Імперії. У той час як турецькі фахівці стверджують, що помаки є турецьким населенням, зазвичай доводять їх тюркське походження, ґрунтуючись на культурній близькості, традиціях, звичаях і т.д. А раз так, то «опіка» помаків з боку активно діячої в Болгарії партії РПС є цілком доцільною. Окрім протиріч щодо ідентичності болгарських мусульман критику викликає їх низький соціальний статус. Фонд Управління у справах релігій у звіті про Болгарію зазначає: «Роми та помаки є найбільш ізольованими меншинами в Болгарії» [100]. Становище помак в Болгарії критикують не тільки турецькі політики та організації, а й європейські. У Доповіді Європейської комісії з питань расизму та толерантності по Болгарії 2009 р. зазначається, що помаки є жертвами дискримінації, вони не представлені або дуже слабо представлені в економічному, соціальному, політичному житті Болгарії і рекомендує болгарській владі вжити необхідних заходів для поліпшення становища помаків, зокрема, в галузі освіти і зайнятості [22].

Висновки до 4 розділу

Отже, становище турецької меншини в Болгарії викликає інтерес як у політиків, так і у наукових дослідників вже багато десятків років. Очевидним є те, що національна політика Болгарії щодо турків на своїй території дзеркально

відображається і на відносинах з Турецькою Республікою, чому свідчать цілий ряд прикладів із історії двосторонніх відносин. Проаналізувавши політику болгарських урядів щодо національних меншин з моменту визволення Болгарії протягом майже всього ХХ ст., можна характеризувати її як вкрай непослідовну та виявити прояви одночасно декількох типів болгарського націоналізму. За період з 1878 р. до падіння влади комуністів в країні, слід виділити два основних етапи відносин болгарського уряду до національних меншин. На першому, який хронологічно проходив від створення незалежного Болгарського царства у 1878 р. до проголошення Народної Республіки Болгарія у 1946 р., болгарський націоналізм носив помірний характер, відбувався процес органічного включення мусульманського елементу у незалежну слов'янську державу. Значною мірою інтереси мусульманської меншини в Болгарії забезпечували і міжнародні договори, в рамках яких існувало Болгарське царство. Відносини з Туреччиною у цей час характеризувалися двома позитивними для мусульман Болгарії етапами. У період Першої світової війни офіційна влада Болгарського царства дозволила туркам і мусульманам країни добровільно вступати до лав османської армії, що приховано означало повільне спрямування болгарського уряду на «мирне витіснення» до Туреччини мешканців Болгарії мусульманського віросповідання. У подальшому уряд Турецької Республіки двостороннім договором 1925 р. вперше визначив на офіційному рівні своє прагнення до захисту не тільки турків у Болгарії, а й інших мусульман. В цілому толерантна політика керівництва Болгарського царства не дозволила Туреччині будь-якими заходами практично реалізувати цю домовленість. У другий період, що хронологічно охоплює період існування НРБ з 1946 - 1989 рр., відбувалася триетапна еволюція політики соціалістичного уряду НРБ до мусульманських національних меншин: етап толерантності (1946 - 1956 рр.), етап етнічних утисків (1957 - 1984 рр.) та етап асиміляції (1984 - 1989 рр.). Не дивлячись на всі державні заходи керівництва НРБ, турецька та мусульманська національні меншини Болгарії повністю зберегли свою етно-релігійну конфігурацію й одночасно суттєво укріпили власні громади. Причина цього криється як в непослідовності внутрішньої та національної політики урядів НРБ, так і в завідомо нереальному завданні асимілювати в короткий срок більш ніж десятку частину населення країни. Політика

інтеграції через асиміляцію знайшла своє відображення кампанією болгаризацію, що передбачала заміну турецько-арабських імен помаки на болгарські. Наймасштабніші такі кампанії проводилися в 1912 р., 1938 – 1944 рр., 1962 - 1964 рр. і 1971 – 1974 рр., 1984 - 1989 рр. З зовнішньополітичної точки зору «Процес відродження» чи болгаризація, яка пройшла в НРБ при Тодорі Живкові, зіпсувала не тільки болгаро-турецькі відносини, але й відносини Болгарії з західними та ісламськими країнами, створила негативний образ Болгарської держави. Ця негативна спадщина вже в нових геополітичних умовах могла стати для демократичних урядів Болгарії суттєвим гальмом при проведенні як двосторонніх та к і багатосторонніх стосунків. Не дивно, що від пролонгації політики болгаризації подальші болгарські уряди відмовилися повністю.

Національна політика урядових структур Республіки Болгарія, починаючи з грудня 1989 р. виявилася цілком сприятливою для політичного і культурного розвитку турецької та інших мусульманських меншин країни. Першими правовими актами нових урядів було засудження кампаній з асиміляції турецького та мусульманського населення країни та повернення їм усіх відібраних прав. Доволі швидка поява та зростання популярності партії РПС, яка здебільшого виступила в якості представника інтересів турецької меншини Болгарії, вкрай позитивно відобразилася не тільки на політичному захисті інтересів болгарських турок, не дивлячись на масові акції протестів як болгарських націоналістів, так і політичних сил в Народних зборах, а й сприяла просуванню інтересів Туреччини на болгарські терени. Взявши курс на євроінтеграцію, Болгарія ухвалила основні європейські документи щодо захисту прав національних меншин, там самим прийнявши європейський підхід в цьому питанні, а отже, процес євроінтеграції позитивно відобразився на становищі національних меншин в Болгарії. Не дивлячись на вприятливі зовнішньополітичні умови в посткомуністичний період відношення до турків в болгарському суспільстві зовсім неоднозначне. Теорія взаємодії націоналізмів Р. Брубекера дозволяє знайти відповідь на те, чому за такий довгий час не було досягнуто прогресу в цьому напрямі. Болгарська державність будувалась на основі протиставлення себе османській державності, всупереч їй. Романтичний дух болгарського націоналізму був направлений тоді проти

«поневолювачів» турок. Заснований на такому наративі державний міф був домінуючим протягом всього ХХ ст. і міцно закріпився у суспільній пам'яті болгарського населення. Крім цього, його підкріплював ідеологічний розкол Холодної війни і належність Болгарії та Туреччини до двох протидіючих блоків. З падінням комунізму, в нових геополітичних умовах, Болгарія ступила на шлях західної моделі розвитку, де нормалізація відносин зі своїм сусідом, членом блоку НАТО, кандидатом на членство в ЄС була важливим елементом зовнішньої політики. Безумовно, ліберальна ідеологія зблизила дві країни з однаковим зовнішньополітичним вектором. Однак, з політичними та ідеологічними змінами у Туреччині на початку ХХІ ст. процес зближення був сповільнений. Активізація турецької діаспори на Балканському напрямі дала поштовх болгарському націоналізму. Не дивно, що майже одночасно з посиленням активності турецьких інструментів залучення діаспори, в Болгарії створюються нові націоналістичні партії. Зіткнення болгарського націоналізму з турецьким націоналізмом (як націоналізмом турецької меншини, так і транснаціональним націоналізмом Туреччини) приводить до того, що ні турецьке населення не задоволено своїми правами в Болгарії, ні болгар не задоволені засиллям турецького впливу в країні.

ВИСНОВКИ

У дисертації, відповідно до поставлених завдань, здійснено дослідження діаспоральної політики Республіки Туреччина та її впливу на болгаро-турецькі відносини. Отримані результати дозволили зробити висновки, які мають певне теоретичне і практичне значення.

1. Основними теоретичними засадами діаспоральної політики є наступні концепції: концепція діаспори, транснаціоналізму, родинної держави / меншини, екстратериторіального громадянства та теорія націоналізму. Серед дослідників і досі немає консенсусу щодо єдиного визначення терміну «діаспора», основні дебати проходять між представниками натуралістичного підходу та конструктивістського. Конструктивістський підхід передбачає, що діаспоральна ідентичність є конструйованим явищем, а діаспори створюються певними політичними силами задля досягнення політичних цілей. Зазвичай центральне місце у процесі створення діаспори займає держава походження діаспори. Діаспоральна політика є новим різновидом зовнішньої політики держави. Вона направлена на створення діаспори та її залучення. При реалізації діаспоральної політики важливе значення має походження діаспори, яке буває двох типів: 1) внаслідок процесу міграції населення з території однієї держави в іншу; 2) внаслідок процесу розпаду держав та зміни державних кордонів, при якому міграція населення не відбувається. У рамках концепції транснаціоналізму проходять дослідження діаспор першого типу – мігрантів, їхнього впливу на політичні, економічні, соціальні процеси. Концепція родинної держави / меншини має справу з діаспорами другого типу. Залежно від того, на який тип діаспор направлений державний інтерес, виділяють два типи діаспоральної політики: діаспоральна політика держави-відправника мігрантів (чи держави-донора) та діаспоральна політика родинної держави. Рушійною силою діаспоральної політики держави виступає націоналізм, зокрема, його різновид – «віддалений націоналізм».

2. Для визначення об'єкту турецької діаспоральної політики було встановлено, яке населення за кордоном сприймалося Туреччиною в якості «своїх». Для цього було проведено дослідження турецької ідентичності та націоналізму. Помірний

інтерес Туреччини до свого населення за кордоном протягом ХХ століття був обумовлений особливостями зовнішньополітичної ситуації, при якій взаємодія зі своїми співвітчизниками була майже неможливою. Розпад блокової системи, відкриття кордонів, розвиток комунікацій сприяв росту зовнішньополітичної взаємодії Туреччини зі своїм населенням за кордоном. Вже на початку 1990-х років Туреччина прагне заповнити вакуум безпеки на Балканах, позиціонує себе захисником балканських мусульман у конфліктах, пов'язаних з розпадом Югославії. Значно посилюється етно-лінгвістичний елемент турецької ідентичності, що знайшло вираження в політиці пантюркізму щодо республік Центральної Азії. Невдачі зовнішньої політики на європейському напрямку змусили Туреччину шукати нові зовнішньополітичні орієнтири. Реалізація теоретичних напрацювань турецького вченого та політика А. Давутоглу, які отримали назву «доктрина неоосманізму», відкрила новий етап в розвитку діаспоральної політики Туреччини. При цьому вектор такої політики направлений як на турецьких громадян-емігрантів по всьому світу, так і на родинне населення. Об'єктом сучасної турецької діаспоральної політики є три типи населення: турки, тюркські народи та мусульмани на теренах колишньої Османської Імперії.

3. Проаналізувавши етнорелігійний склад населення Болгарії було виявлено серед нього турецьке, тюркське та мусульманське населення, яке є об'єктом турецької діаспоральної політики. Турки є найчисельнішою національною меншиною Болгарії з найсильнішою самосвідомістю та політичною активністю. Їх міцний зв'язок з державою-батьківщиною – Туреччиною - настільки сильний, що часто провокує міжетнічну напруженість, недовіру у двосторонніх відносинах. Іншим об'єктом такої політики на території Болгарії є болгарські мусульмани, відомі також як помаки. Характерною рисою цього населення є так звана «етнічна маргінальність», яка передбачає етнічний дрейф самосвідомості в сторону того чи іншого етносу залежно від багатьох факторів. Офіційна політика Софії щодо помаків виходить з того, що помаки не є окремим етносом, а є болгарами, які прийняли іслам за часів Османської Імперії. Відсутність спільної та стійкої самосвідомості, спільна з Туреччиною релігія сприяє ефективності щодо них турецької діаспоральної політики. Ромське населення Болгарії релігійно

різноманітне, немобілізоване, політично неактивне. Ромів часто відносять до «діаспори без країни-батьківщини», а тому вони не мають вагомого впливу на болгаро-турецькі двосторонні відносини. Іншим населенням Болгарії, яке в певній мірі залишилося поза межами даного дисертаційного дослідження, є тюркське населення, відсоток якого вкрай незначний.

4. Різноманітною є історія взаємодії болгарських урядів і турецької та мусульманської меншин на території Болгарії. Прояви болгарського націоналізму супроводжуються активізацією діаспоральної політики Туреччини, що призводить до погіршення болгаро-турецьких двосторонніх відносин. Протягом ХХ століття мали місце як прояви болгарського націоналізму агресивного типу, що проявлялося в кампаніях асиміляції турецького та мусульманського населення країни, так і прояви помірною націоналізму з впровадженням широких прав меншинам. При цьому, з огляду на те, що діаспоральна політика Туреччини у цей період була вкрай обмежена, реакція Туреччини на ці кампанії була дуже помірною. Найбільш масштабна кампанія з асиміляції турецького та мусульманського населення в Болгарії мала місце в 1984-1989 рр. та отримала назву «Процес Відродження». Така політика болгарського уряду спричинила кризу в болгаро-турецьких відносинах, адже саме тоді Туреччина вперше виявила себе в якості рідної держави щодо болгарських турків та мусульман. З початком 1990-х років масштабні геополітичні зміни в міжнародних відносинах супроводжувалися внутрішньополітичними змінами в Болгарії. Болгарія взяла курс на євроатлантичну інтеграцію, що передбачало прийняття відповідного законодавства щодо національних меншин. Це сприяло потеплінню у болгаро-турецьких двосторонніх відносинах. На деякий час болгарська етнічна модель стала гарантом мирного співіснування різних етносів.

5. Демократичні зміни в Болгарії на початку 1990-х років призвели до релігійного і культурного відродження турків та інших мусульман, а також до їх політичної мобілізації. Політичною силою, що представляє інтереси турецької та мусульманської меншин Болгарії, стала партія Рух за права та свободи. Діаспоральне лобіювання, яке здійснюється цією впливовою партією, є важливим елементом діаспоральної політики Туреччини. З новим етапом активності турецької діаспоральної політики після приходу до влади Партії справедливості та розвитку у

2002 р. відзначається зростання болгарського націоналізму та опору турецькому впливу в болгарському суспільстві. Така тенденція виявляється у зростанні популярності болгарських націоналістичних партій антитурецького напрямку, активізації офіційного дискурсу та риторики щодо «османського поневолення», турецької меншини як «п'ятої колони Анкари», стривоженості щодо турецького іредентизму в Болгарії. Іншим проблемним питанням, пов'язаним із діаспоральною політикою Туреччини, є так звана «проблема помаків», яка полягає в тому, що і Болгарія, і Туреччина вважає це населення «своїм». Незадоволення турецької сторони викликають такі питання як високий рівень безробіття та неграмотності серед турецького та мусульманського населення, нестача релігійних вчителів – муфтіїв – та заборона їх підготовки у Туреччині, а також відсутність визначення чіткого статусу турецької меншини в Конституції Болгарії. З огляду на в цілому позитивний стан двосторонніх відносин ці питання сьогодні не стоять на порядку денному між двома державами, але мають високий конфліктний потенціал та можуть бути використані однією зі сторін при зміні зовнішньополітичних пріоритетів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автрамов Д. М. Двойното гражданство обслужва имперските апетити на Анкара [Електронний ресурс] / Д. М. Автрамов. – 2013. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.vestnikataka.bg/2013/05/%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B2%D0%B0-%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80/> .
2. Баня-баши-мечеть [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <HTTP://WWW.DUCKTOUR.RU/ATTRACTIONS/BANYA-BASHI-MECHET/>
3. Берлинский трактат [Електронний ресурс] // Исторический факультет МГУ. – 1878. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/berlin.htm>.
4. Болгария признала «массовое истребление» армян в Османской империи [Електронний ресурс] // REGNUM. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://regnum.ru/news/polit/1919093.html>.
5. Болгария [Електронний ресурс] // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>.
6. Больцанские рекомендации о национальных меньшинствах в межгосударственных отношениях и пояснительная записка [Електронний ресурс] // Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. – 2008. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/ru/hcnm/33634?download=true>.
7. Брубейкер Р. Этничность без групп / Р. Брубейкер [пер. с англ. И. Борисова]. — Москва: Изд. дом Высшей школы экономики. – 2012. — 408 с.
8. Брусиловська О.І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни / О.І. Брусиловська. — Одесса: Астропринт. – 2007. – 349 с.
9. Бурдяк В. І. Балканська специфіка Республіки Болгарія / В. І. Бурдяк // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського Державного Гуманітарного Університету. — 2012. — № 8. — С. 6 — 14.

10. Бюксеншютс У. Малцинствената политика на България [Електронний ресурс] / У. Бюксеншютс. – София: ИМИР. – 2000. — Режим доступу до ресурсу: <https://bglog.net/ClientFiles/d5d21550-02ea-4306-b49b-d8224865fd3c/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D1%86%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%B2%20%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F.pdf>
11. Верховный комиссар ОБСЕ по делам национальных меньшинств [Електронний ресурс] // Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/ru/hcnm/33318?download=true>.
12. Верховный комиссар по делам национальных меньшинств. Тематические рекомендации. [Електронний ресурс] // Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://www.osce.org/files/documents/f/1/74511_0.pdf.
13. Волкова Я. О. Національні меншини та міждержавні відносини / Я. О. Волкова // Політикус. – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – 2017. – № 4. – С. 126 – 131.
14. Волкова Я. О. Роль Турецкой Республики в политической жизни Болгарии на современном этапе: партийно-политический аспект / Я. О. Волкова // Вісник Одеського національного університету. Т. 19. Соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт. – 2014. – Вип. 2 (21). – С. 143 – 152.
15. Волкова Я. О. Трансформация внешнеполитического подхода Турции к странам Юго-Восточной Европы на современном этапе / Я. О. Волкова // Понятия, ценности, промени. Историјата: време и реалности. – Варна: Фабер. – 2016. – С. 44 – 55.
16. Волкова Я. О. Турецкое меньшинство в Болгарии: основные этапы социальной интеграции / Я. О. Волкова // Вісник Одеського національного університету. Т. 21. Соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт. – 2016. – № 2 (25). – С. 29 – 42.

17. Волкова Я. О. Турецкое меньшинство в Болгарии: эволюция двусторонней адаптации [Электронный ресурс] // Міжнародні відносини. Політичні науки. – 2016. – № 11. – Режим доступу до ресурсу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/issue/view/164.
18. Волкова Я. О. Турция как родственное государство: формирование связей с родственным населением в постбиполярный период / Я. О. Волкова // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. – Одеса: Фенікс. – 2016. – № 25. – С. 124 – 130.
19. Воротнюк М.О. Проблеми національної ідентичності Туреччини: quo vadis? / М. О. Воротнюк // Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності / Волович О., Воротнюк М., Габер Є. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 74 – 86.
20. В Совете Европы обеспокоились гонениями на цыган в Болгарии [Электронный ресурс] // Интерфакс. – 17.02.2016. - Режим доступу до ресурсу: <http://www.interfax.ru/world/494993>
21. Габер Е. Политика Турции на Кавказе и Центральной Азии в постсоветский период [Электронный ресурс] / Е. Габер. – Режим доступу до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/politika-turtsii-na-kavkaze-i-v-tsentralnoy-azii-v-postsovetskiy-period>
22. Гагаузы и турки: характеристика [Электронный ресурс] // Этнографический блог о народах и странах мира их истории и культуре. – Режим доступу до ресурсу: <http://lib7.com/evropa/830-tyrki-narod.html>
23. Гусейнова Л. Положение турецкого и мусульманского национальных меньшинств в Болгарии (вторая половина XX – начало XXI вв.) / Л. Гусейнова // Гілея: науковий вісник. — 2014. — No. 84. — С. 243-247.
24. Грушецкий Б. П. Этнические меньшинства и политика интеграции Болгарии в ЕС и НАТО [Электронный ресурс] / Б. П. Грушецкий // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: http://sn-philcultpolsoc.crimea.edu/arhiv/2012/uch_24_4filosof/028_grus.pdf.
25. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам [Электронный ресурс]. – Режим доступу

до

ресурсу:

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml

26. Державні збори Угорщини прийняли Закон про статус угорців сусідніх країн [Електронний ресурс] / Укрінформ. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/46967-dergavn_zbori_ugorshchini_priynyali_zakon_pro_status_ugortsv_susdnh_kran_4732_9.html
27. Доклад Европейската комисия срещу расизма и нетолерантността [Електронний ресурс] // CouncilofEurope. – 2009. - Режим доступу до ресурсу: <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/country-by-country/bulgaria/BGR-CbC-IV-2009-002-BGR.pdf>
28. Дорсунски М. История на ахрените (помаците) [Електронний ресурс] / М. Дорсунски // DocSlide. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://documents.tips/documents/-55720bbb497959fc0b8c2d88.html>.
29. Европейская конвенция по правам человека [Електронний ресурс] // Совет Европы. – 1950. – Режим доступу до ресурсу: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf.
30. Закон за народната просвета [Електронний ресурс] // Сиела. – 1948. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2135466200/issue/4125/zakon-za-narodnata-prosveta>
31. Закон за политическа и гражданска реабилитация на репресирани лица [Електронний ресурс] // Lex.bg. – 1991. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.lex.bg/laws/ldoc/2132567042>
32. Закон за политическите партии [Електронний ресурс] // Lex.bg. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.lex.bg/laws/ldoc/2135501352>
33. Иванова Е. Идентичност и идентичности на помаците в България [Електронний ресурс] / Е. Иванова // Списание на Институт за модерността. – Режим доступу до ресурсу: <http://journal-informo.eu/content/014/003.pdf>.
34. История дипломатии // Под ред. В. П. Потемкина – Т. 3. – Москва: ОГИЗ. – 1955. – 900 с.

35. Кондратьева Т. С. Диаспоры в современном мире: эволюция явления и понятия [Электронный ресурс] / Т. С. Кондратьева // Библиотека Максима Мошкова. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: http://world.lib.ru/k/kim_german_nikolaewich/2020.shtml.
36. Конституция на Българското Княжество [Электронный ресурс] // Грънчарова и Стоянов. – 1879. – Режим доступа до ресурсу: <http://lawoffice-bg.net/userfiles/%D0%A2%D0%AA%D0%A0%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%A1%D0%9A%D0%90%20%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A2%D0%A3%D0%A6%D0%98%D0%AF.pdf>.
37. Конституция на Република България 1991 [Электронный ресурс] // Народно Събрание на Република България. – 1991. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.parliament.bg/bg/const>.
38. Конституция на Република България 1947 [Электронный ресурс] // Народно Събрание на Република България. – 1947. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.parliament.bg/bg/18>.
39. Конституция на Република България 1971 [Электронный ресурс] // Народно Събрание на Република България. – 1971. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.parliament.bg/bg/19>
40. Крымские татары [Электронный ресурс] // Вокруг света. - – Режим доступа до ресурсу: http://www.vokrugsveta.ru/encyclopedia/?title=%D0%9A%D1%80%D1%8B%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%8B
41. Лошкарев И. Д. Роль диаспор в современном мире [Электронный ресурс] / И. Д. Лошкарев // Вестник МГИМО. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/012_mirovaya_politika_loshkarev_id.pdf
42. Люблянские рекомендации по интеграции разнообразных обществ [Электронный ресурс] // Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.osce.org/ru/hcnm/111071?download=true>.

43. Лютви Местан: Вхождение партии ДОСТ в парламент Болгарии не вызывает сомнений // Новините. – 17.04.2016. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.novinite.ru/articles/21695/%D0%9B%D1%8E%D1%82%D0%B2%D0%B8+%D0%9C%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%3A+%D0%92%D1%85%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5+%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B8+%D0%94%D0%9E%D0%A1%D0%A2+%D0%B2+%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82+%D0%91%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B8+%D0%BD%D0%B5+%D0%B2%D1%8B%D0%B7%D1%8B%D0%B2%D0%B0%D0%B5%D1%82+%D1%81%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9>
44. Маврина Ю. В. Концепция внешней политики Турции Ахмета Давутоглу [Электронный ресурс] / Ю. В. Маврина. // Известия Саратовского университета. – 2014. – №1. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-vneshney-politiki-turtsii-ahmeta-davutoglu>
45. Международный пакт о гражданских и политических правах ГА ООН / [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
46. Минчев О. България и членството на Турция в ЕС [Электронный ресурс] / О. Минчев // IRIS. – 2006. – Режим доступа до ресурсу: http://www.iris-bg.org/fls/Bulgaria_and_Turkey_Membership_in_the_EU_Part2_bg.pdf.
47. Мхітарян А. М. Щодо визначення поняття «національна меншина» у зарубіжних країнах [Электронный ресурс] / А. М. Мхітарян // Правова держава. – No. 19. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/44316>
48. Наапетян А. Турки Болгарии: пятая колонна Анкары [Электронный ресурс] // «21-й век». – 2007. – № 1 (5). – Режим доступа до ресурсу: http://www.noravank.am/upload/pdf/93_ru.pdf
49. Наказателен Кодекс [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://econ.bg/%D0%9D%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B8-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5/%D0%9D%D0%90%D>

0%9A%D0%90%D0%97%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%9B%D0%95%D0%9D-%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1_1.1_i.157992_at.5.html

50. Народно Събрание на Република България [Електронний ресурс]. – Режим достępu до ресурсу: <http://www.parliament.bg/bg/electionassembly>
51. Население и демографски процеси през 2015 година. [Електронний ресурс] // Национален Статистически Институт. – 2015. – Режим достępu до ресурсу: <http://www.nsi.bg/bg/node/14154>.
52. Население към 01.03.2001 г. по области и етническа група [Електронний ресурс] // Национален Статистически Институт. – 2001. – Режим достępu до ресурсу: <http://www.nsi.bg/Census/Ethnos.htm>.
53. Николова Е. Българо-турските отношения през последното десетилетие не останаха безпроблемни [Електронний ресурс] / Е. Николова // Експерт. – 2001. – Режим достępu до ресурсу: http://www.expert-bdd.com/index.php?option=com_content&view=article&id=631:-----&catid=18:--&Itemid=37.
54. Пампоров А. Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България [Електронний ресурс] / А. Пампоров // Институт Отворено Общество. – 2012. – Режим достępu до ресурсу: <http://www.osf.bg/cyeds/downloads/SocialDistancesReport.pdf>.
55. Попков В. Д. Феномен етнических диаспор / В.Д.Попков. — Москва: ИС РАН. – 2003. — 340 с.
56. Преброяване 2011 [Електронний ресурс] // Национален статистически институт. – 2011. – Режим достępu до ресурсу: <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>
57. Протокол № 227 от 18 септември 1958 г. Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП [Електронний ресурс] // Архивите говорят. – 1958. – Режим достępu до ресурсу: <http://politburo.archives.bg/bg/2013-04-24-11-12-48/dokumenti/1950-1959/3716---227--18--1958-->.
58. Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств. [Електронний ресурс] // Human Rights Library. – 1995. – Режим достępu до ресурсу: <http://hrlibrary.umn.edu/euro/Rets157.html>.

59. Сафонкина Е. А. Турция как новый актер политики «мягкой силы» / Е. А. Сафокина // Вестник международных организаций. — 2014. — №. 2. — С. 145 – 156.
60. Свистунова И. К вопросу об отношениях Турции с Болгарией [Электронный ресурс] / И. А. Свистунова // Институт Ближнего Востока. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.iimes.ru/?p=12979>.
61. Сравнителни таблици по години на преброяванията. Население по местоживееене, пол и етническа група // Национален статистически институт [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/1/2/R7.aspx>
62. Тишков В. А. О культурном многообразии / В. А.Тишков // Этнографическое обозрение. – 2005. — №. 2. — С. 23 – 28.
63. Троева-Григорова Е. Два пути: болгары-мусульмане между секуляризацией и реисламизацией / Е. Троева-Григорова // Славяне-мусульмане на Балканах: язык, культура, идентичность / А. А. Плотникова, М. Ю. Мартынова, Е. С. Узенева. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2007. – С. 149 – 164.
64. Устав за Движение за права и свободи [Электронный ресурс] // ДПС. – 1990. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.dps.bg/bg/za-dps/ustav.html>.
65. Устав за партия Атака [Электронный ресурс] // Атака. – 2005. – Режим доступа до ресурсу: http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51.
66. Хинкова С. Съвременни външни фактори и влияния върху религиозните нагласи на мюсюлманите в България [Электронный ресурс] / С. Хинкова // New Bulgarian University. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://eprints.nbu.bg/2318/>.
67. Христов И. Новата турска външна политика и предизвикателствата пред сигурността на България [Электронный ресурс] / И. Христов // Геополитика. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/129-2014/broi-1-2014/2019-novata-turska-vanshna-politika-i-predizvikelstvata-pred-sigurnostta-na-balgariya>
68. "Хюриет": Масовото изселване на турците от България през 1989 г. е било етническо прочистване [Электронный ресурс] // Dnevnik.bg. – 2012. – Режим

доступу до ресурсу:
http://www.dnevnik.bg/sviat/2012/09/11/1904038_hjuriet_masovoto_izselvane_na_tu_rcite_ot_bulgariia/.

69. Черкесы в Болгарии: исторические свидетельства [Электронный ресурс] // Военные материалы. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <http://warfiles.ru/show-35224-cherkesy-v-bolgarii-istoricheskie-svidetelstva.html>
70. Чернев П. Сотрудничество с Турцией не принесёт Болгарии ничего хорошего [Электронный ресурс] / П. Чернев // Novinite.ru. – 2016. – Режим доступа до ресурсу:
<http://novinite.ru/articles/19880/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%BB+%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%B2%3A+%D0%A1%D0%BE%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE+%D1%81+%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D0%B5%D0%B9+%D0%BD%D0%B5+%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D1%82+%D0%91%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B8+%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%B3%D0%BE+%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%B3%D0%BE>.
71. Adamson F. Constructing the diaspora: diaspora identity politics and transnational social movements /F. Adamson // Politics from afar. Transnational diasporas and networks / T. Lyons, P. Mandaville. – London: Hurts &Company. – 2012. – P. 25 – 45.
72. Ahmet Davutoğlu: “Biliniz ki şu anda 78 milyon kardeşinizin yüreği buradadır” [Электронный ресурс] / Timebalkan. – 2016. – Режим доступа до ресурсу:
<http://timebalkan.com/biliniz-ki-su-anda-78-milyon-kardesinizin-yuregi-buradadir/>
73. Agarın T., Karolewski I.P. Extraterritorial citizenship in postcommunist Europe: setting the paramentres for a comparative research agenda / T. Agarın, I.P. Karolewski // Extraterritorial citizenship in post communist Europe / T. Agarın, I.P. Karolewski. – London: Rowman and Littlefield International. – 2015. – P. 1 – 23.
74. Aksel B. Kins, Distant Workers, Diasporas: Constructing Turkey’s Transnational Members Abroad [Электронный ресурс] / B. Aksel // The Migration Policy Centre. – 2013. – Режим доступа до ресурсу:

http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/SummerSchool2013/readings/Icduygu_Reading%203.pdf.

75. Albrow M. Frames and Transformations in Transnational Studies [Электронный ресурс] / M. Albrow // Transnational Communities Programme. – 1998. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/albrow.pdf>.
76. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism / B. Anderson. – London: Verso. – 1983. – 240 p.
77. Appadurai A. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization / A. Appadurai. – Delhi: Oxford University Press, 1997. – 240 p.
78. Aydın Y. The New Turkish Diaspora Policy [Электронный ресурс] / Y. Aydın // German Institute for International and Security Affairs. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2014_RP10_adn.pdf.
79. Baklacioglu N. O. Between neo-Ottomanist kin policy in the Balkans and Transnational Kin Economics in the EU / N. O. Baklacioglu // Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. – 2015. – Vol. 14, No. 3. – P. 47 – 72.
80. Baklacioglu N. O. Dual citizenship, extraterritorial elections and national policies: Turkish dual citizens in the Bulgarian-Turkish political sphere [Электронный ресурс] / N. O. Baklacioglu. – Режим доступа до ресурсу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no9_ses/18_nurcan.pdf
81. Baklacioglu N. O. Turkey's kin politics in the Balkans: legacies, challenges and novelties / N. O. Baklacioglu // Turkish-Balkans Relations: The Future Prospects of Cultural, Political and Economic Transformations and Relations / A. Mulalic, H. Korkut, E. Nuroglu. – Istanbul: TASAM Publications. – 2013. – P. 197 – 219.
82. Balcı A. Türkiye dış politikası / A. Balcı. – Istanbul: Etkileşim. – 2013. – 344 p.
83. Bauböck R. Cold constellations and hot identities: Political theory questions about transnationalism and diaspora / R. Bauböck // Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods / R. Bauböck, T. Faist. – Amsterdam: Amsterdam University Press. – 2010. – P. 295 – 323.
84. Benovska-Sabkova M. In search of ones own self identity of the Bulgarian muslims (pomaks). A case study from the Western Rhodopes [Электронный ресурс] / M.

Benovska-Sabkova // New Bulgarian University. – 2006. – Режим доступу до ресурсу:

http://old.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departamenti/istoriq_na_kulturata/6.pdf.

85. Bilgic M. S., Akyurek S. Balkanlarda Türkiye ve Türk algısı / M. S. Bilgic, S. Akyurek. – Ankara: BILGESAM. – 2013. – 114 p.
86. Bishku M.B. Turkish-Bulgarian Relations: From Conflict and Distrust to Cooperation over Minority Issues and International Politics / M.B. Bishku // Mediterranean Quarterly. – 2003. – Vol. 14. № 2. – P. 77 – 94
87. Boboc – Cojocar A. The “Other within” in the Balkans – the case of pomaks [Электронний ресурс] / A. Boboc – Cojocar. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.upm.ro/ldmd/LDMD-01/Hst/Hst%2001%2037.pdf>
88. Bougarel X. Balkan Muslim Diasporas and the Idea of a “European Islam” / X. Bougarel // Balkan Currents. Essays in Honour of Kjell Magnusson / Dulić T. – Uppsala: Uppsala University. – 2005. – P. 147 – 165.
89. Brand L. A. Citizens abroad. Emigration and the states in the Middle East and North Africa / L. A. Brand. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2006. – 246 p.
90. Brinkerhoff J. M. Digital diasporas / J. M. Brinkerhoff. – New York: Cambridge University Press. – 2009. – 274 p.
91. Brljavac B. Turkey in the Balkans: capitalizing on a soft power / B. Brljavac // Turkish-Balkans Relations: The Future Prospects of Cultural, Political and Economic Transformations and Relations / A. Mulalic, H. Korkut, E. Nuroglu. – Istanbul: TASAM Publications. – 2013. – P. 257 – 279.
92. Brubaker R. Accidental Diasporas and External "Homelands" in Central and Eastern Europe: Past and Present [Электронний ресурс] / R. Brubaker. – Vienna: IHS Political Science Series. – 2000. – Режим доступу до ресурсу: http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/19_Accidental_Diasporas.pdf
93. Brubaker R. Ethnicity, Migration, and Statehood in Post-Cold War Europe Nation-states / R. Brubaker // The fate of the nation state / M. Seymour. – Montreal: McGill-Queen's University Press. – 2004. – P. 356 – 374.

94. Brubaker R. National Homogenization and ethnic reproduction on the European periphery [Электронный ресурс] / R. Brubaker. – 2009. - Режим доступа до ресурсу: http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/National_Homogenization.pdf
95. Brubaker R. National minorities, nationalizing states, and external national homelands [Электронный ресурс] / R. Brubaker // IHS Reihe Politikwissenschaft. – 1993. – № 11. - Режим доступа до ресурсу: <https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0ahUK Ewjcj63bpprTAhXMKJoKHwXtCKsQFgggMAE&url=https%3A%2F%2Fwww.researchgate.net%2Ffile.PostFileLoader.html%3Fid%3D588b7a5deae398a4c7da5d4%26assetKey%3DAS%253A455184448004096%25401485535837465&usg=AFQjCNHn0Mbt2a5GEQXYCnqSAe1DXFSZMA&bvm=bv.152180690,bs.2,d.d2s&cad=rjt>
96. Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe / R. Brubaker. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1996. – 216 p.
97. Brubaker R. The “diaspora” diaspora / R. Brubaker // Ethnic and Racial Studies. – 2005. – Vol. 28. № 1. – P. 1 – 19
98. Bruneau M. Diasporas, transnational space and communities / M. Bruneau // Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods / R. Bauböck, T. Faist. – Amsterdam: Amsterdam University Press. – 2010. – P. 295 – 323.
99. “Bulgaristan’da Türklere Baskı Ve Asimilasyon Sürüyor” [Электронный ресурс] // Balturk. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.balturk.org.tr/bulgaristanda-turklere-baski-ve-asimilasyon-suruyor/>
100. Bulgaristan Raporu [Электронный ресурс] // Türkiye Diyanet Vakfı. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: http://diyanetvakfi.org.tr/Media/files/raporlar/TDV_Bulgaristan_Raporu.pdf.
101. Bulut D. At the intersection of Borders and Ethnicities: A Case Study Of Identity Formation Among The Pomaks In Bulgaria, Greece And Turkey [Электронный ресурс] / D. Bulut // All Academic. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/6/8/4/3/pages268434/p268434-6.php.

- 102.Çalışcıoğlu B. C. Dünyada Diaspora Stratejileri Türk Diasporası için Öneriler [Elektronный ресурс] / B. C. Çalışcıoğlu // TASAM. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/25731/dunyada_diaspora_stratejileri_turk_diasporasi_icin_oneriler.
- 103.Çolakoğlu B. Bulgaristan'da Türkiye Eğitimin Serencamı [Elektronный ресурс] / B. Çolakoğlu // Yeni Türkiye. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.yeniturkiye.com/samplechapters/333.pdf>.
- 104.Clifford J. Diasporas. Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future / J. Clifford // Cultural Anthropology. – 1994. – Vol. 9. № 3. – P. 302 – 338.
- 105.Cohen. R. Diasporas and the nation-state: from victims to challengers / R. Cohen // International Affairs. – 1996. – Vol. 72. № 3. – P. 507 – 520.
- 106.Cohen. R. Global Diasporas: An Introduction / R. Cohen. – New York: Routledge. – 2008. – 241 p.
- 107.Cohen R. Solid, ductile and liquid: changing notions of homeland and home in diaspora studies / R. Cohen // QEH Working Paper Series. – 2007. – № 156. – P. 117 – 134.
- 108.Davutoğlu A. Stratejik Derinlik / A. Davutoğlu. – Istanbul: Küre Yayınları. – 2001. – 584 p.
- 109.Deliso C. The coming Balkan Caliphate: the threat of radical Islam to Europe and the West / C. Deliso. – London: Praeger Security International. – 2007. – 213 p.
- 110.Demirtaş-Coşkun B. Turkish-Bulgarian relations in the post-cold war era: the exemplary relationship in the Balkans / B. Demirtaş-Coşkun // The Turkish Yearbook. – 2001. – Vol. 32. – P. 25 – 39.
- 111.Dzankic J. Resistance to extraterritorial citizenship in the unconsolidated states in Southeastern Europe / J. Dzankic // Extraterritorial citizenship in post communist Europe / T. Agarın, I. P. Karolewski. – London: Rowman and Littlefield International. – 2015. – P. 177 – 197.
- 112.Ekinci F.U. Turkey's "zero problems era" in the Balkans [Elektronный ресурс] // Analysis. – 2013. – № 1 – Режим доступа до ресурсу: http://file.setav.org/Files/Pdf/20131010120900_turkeyszeroproblemserainthebalkans.pdf

113. Faist T. Diaspora and transnationalism: what kind of dance partners? / T. Faist // Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods / R. Bauböck, T. Faist. – Amsterdam: Amsterdam University Press. – 2010. – P. 9 – 35.
114. Fatkova G. Revisiting the conceptualization of Turks in Bulgaria [Электронный ресурс] / G. Fatkova // Antrokom Online Journal of Anthropology. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.antrocom.net/upload/sub/antrocom/080212/03-Antrocom.pdf>
115. Gamlen A. Creating and destroying diaspora strategies [Электронный ресурс] / A. Gamlen // International Migration Institute Working Papers. – 2011. – № 31. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.migration.ox.ac.uk/odp/pdfs/WP31%20Creating%20and%20Destroying%20Diaspora%20Strategies.pdf>
116. Gamlen A. Diaspora engagement policies: What are they, and what kinds of states use them? [Электронный ресурс] / A. Gamlen // COMPAS Working Paper. – 2006. – № 32. – Режим доступа до ресурсу: http://essays.ssrc.org/remittances_anthology/wp-content/uploads/2009/08/Topic_19_Gamlen.pdf
117. Gamlen A. Explaining the rise of diaspora Institutions [Электронный ресурс] / A. Gamlen // International Migration Institute Working Papers. – 2013. – № 78. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.migration.ox.ac.uk/odp/pdfs/WP78%20Explaining%20the%20Rise%20of%20Diaspora%20Institutions.pdf>
118. Ganev V. I. History, Politics, and the Constitution: Ethnic conflict and constitutional adjudication in postcommunist Bulgaria / V. I. Ganev // Slavic Review. – 2004. – Vol. 63. № 1. – P. 66 – 89.
119. Gangloff S. The Weight of Islam in the Turkish Foreign Policy in the Balkans / Turkish Review of Balkan Studies. / Ed. Güner Öztekin – Istanbul: ISIS. – 2001. – P. 91 – 102.
120. Georgieva R. How Media Portrayal Affects Perceptions of Minorities: The case of Bulgaria: Master of Arts Thesis. / Georgieva R. – Plovdiv, 2013. – 79 с.
121. Gökhan D. Türkiye diasporasının mümkün sınırları [Электронный ресурс] / G. Duman // Artı 90. – 2015. – № 11. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.ytb.gov.tr/ytbody/assets/uploads/files/arti90-11.pdf>

122. Günsen A. Pomaks as a Balkan community and evidence of turkishness in their perceptions of identity / A. Günsen // *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*. – 2013. – № 1. – P. 35 – 54.
123. Hopken W. From religious identity to eth mobilization: the Turks of Bulgaria before, under and since communism / W. Hopoken // *Muslim identity and the Balkan state* / H. Poulton, S. Taji-Farouki. – New York: New York University Press. – 1997. – P. 54 – 82.
124. Horowitz D. *Ethnic Groups in Conflict*. / D. Horowitz. – Berkeley: University of California Press. – 2000. – 707 p.
125. International organisation for migration [Электронный ресурс] // Режим доступа до ресурсу: <http://www.iom.int/>
126. Ionescu D. Engaging Diasporas as Development Partners for Home and Destination Countries: Challenges for Policymakers / D. Ionescu // *IOM Research Series*. – 2006. – P. 26 – 86.
127. Kántor Z. Hungary's kin-State politics, 2010–2014 [Электронный ресурс] / Z. Kántor. – Режим доступа до ресурсу: http://bgazrt.hu/dbfiles/blog_files/2/0000009482/Minority%20Studies_17.23-32.pdf
128. Karagiannis E. The pomaks in Bulgaria and Greece: comparative remarks. [Электронный ресурс] / E. Karagiannis // *Euxeinos*. – 2012. – № 8. – Режим доступа до ресурсу: http://www.gce.unisg.ch/~media/internet/content/dateien/instituteundcenters/gce/euxeinos/karagiannis%20%20euxeinos%208_2012.pdf
129. Karajov A. The Turkish minority in Bulgaria and the Revival process: the construction of a political minority: Master of Arts Thesis. / A. Karajov. – Budapest. – 2011. – 100 p.
130. Kemp W. The responsibility to protect minorities: is the kin state problem or a solution? / W. Kemp // *Blood and borders. The responsibility to protect and the problem of the kin-state*. / W. Kemp, V. Popovski, R. Thakur. – Tokyo: United Nations University Press. – 2010. – P. 1 – 7.
131. Kemp W. Where are the borders? National identity and national security / W. Kemp // *Blood and borders. The responsibility to protect and the problem of the kin-state*. / W.

- Kemp, V. Popovski, R. Thakur. – Tokyo: United Nations University Press. – 2010. – P. 49 – 63.
132. Kertzer D. I. On Rational Choice and Beached Diasporas / D. I. Kertzer // *International Studies Review*. – 1999. – Vol.1. № 3. – Режим доступа до ресурсу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1521-9488.00168/abstract?systemMessage=Pay+Per+View+on+Wiley+Online+Library+will+be+unavailable+on+Saturday+15th+April+from+12%3A00-09%3A00+EDT+for+essential+maintenance.++Apologies+for+the+inconvenience.>
133. Koinova M. Diasporas and international politics: Utilising the universalistic creed of liberalism for particularistic and nationalist purposes / M. Koinova // *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* / R. Bauböck, T. Faist. – Amsterdam: Amsterdam University Press. – 2010. – P. 149 – 167.
134. Koneska C. Ethnic identity, domestic politics, and the EU incentives: exploring extraterritorial citizenship policies in postcommunist Bulgaria / C. Koneska // *Extraterritorial citizenship in post communist Europe* / T. Agarin, I. P. Karolewski. – London: Rowman and Littlefield International. – 2015. – P. 155 – 177.
135. Konstantinov Y. Strategies for sustaining vulnerable identity: the case of the Bulgarian pomaks / Y. Konstantinov // *Muslim identity and the Balkan state* / H. Poulton, S. Taji-Farouki. – New York: New York University Press. – 1997. – P. 33 – 54.
136. Lace A. Dual citizenship as a tool for diversity management in the era of transnationalism [Электронный ресурс] / A. Lace // *Integrim online papers*. – № 5. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.integrim.eu/wp-content/uploads/2014/02/LACE-dual-citizenship-as-a-tool.pdf>
137. Lahneman W.J. Impact of Diaspora Communities on National and Global Politics: report on survey of the literature [Электронный ресурс] / W.J. Lahneman. – Maryland: CISSM, 2005. – Режим доступа до ресурсу: <http://commons.erau.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=db-security-studies>
138. Lantschner E. Bileteral instruments and mechanism to protect “kin minorities” abroad: the case of Hungary’s bilateral agreements with its neighbours and their monitoring through joint intergovernmental commissions / E. Lantschner // *Blood and borders. The*

- responsibility to protect and the problem of the kin-state / W. Kemp, V. Popovski, R. Thakur. – Tokyo: United Nations University Press. – 2010. – P. 93 – 122.
139. Linden L.H., Irepoglu Y. Turkey and the Balkans: new forms of political community? / L.H. Linden, Y. Irepoglu // Turkish Studies. – 2013. – Vol. 14. № 2. – P. 229 – 255.
140. Lütem Ö. The Past and Present State of the Turkish—Bulgarian Relations [Электронный ресурс] / Ö. Lütem // The Foreign Policy Quarterly. – 2001. – Vol.23. – Режим доступа до ресурсу: <https://strategicanalysis.wordpress.com/2006/10/03/the-past-and-present-state-of-the-turkish-bulgarian-relations/>
141. Mavric B. Turkish educational institutions in the Balkans / B. Mavric // Turkish-Balkans relations: the future prospects of cultural, political and economic transformations and relations / A. Mulalic, H. Korkut, E. Nuroglu. – Istanbul: TASAM Publications. – 2013. – P. 159 – 179.
142. Merjanova I. Rediscovering the Umma / I. Merjanova. – New York: Oxford University Press. – 2013. – 198 p.
143. Metrovic M. Turkish foreign policy towards the Balkans: The influence of traditional determinants on Davutoğlu's conception of Turkey-Balkan Relations [Электронный ресурс] / M. Metrovic // GeT MA Working Paper Series. – 2014. – № 10. – Режим доступа до ресурсу: <http://edoc.hu-berlin.de/series/getmaseries/2014-10/PDF/10.pdf>
144. Moore W.H. Ethnic minorities and foreign policy / W.H. Moore // SAIS Review. – 2002. – № 22. – P. 77 – 91.
145. Nuroglu E. TИКА and its political and socio-economic role in the Balkans / E. Nuroglu // Turkish-Balkans relations: the future prospects of cultural, political and economic transformations and relations / Mulalic A., Korkut H., Nuroglu E. – Istanbul: TASAM Publications. – 2013. – P. 279 – 299.
146. Nye R. S., Keohane R.O. Transnational relations and world politics / R. S. Nye, R.O. Keohane // International Organization. – 1971. – Vol. 25. № 3 – P. 329 – 349.
147. Oxford dictionary [Электронный ресурс]// National minority. – Режим доступа до ресурсу: https://en.oxforddictionaries.com/definition/national_minority
148. Öktem K. Between soft power and normative intervention. Turkey as a patron state of muslim communities in the Balkans [Электронный ресурс] / K. Öktem. – 2013. –

Режим доступа до ресурсу:
https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&ved=0ahUKEwjXspaSzN7SAhXD_ywKHeR9B0MQFghSMAk&url=http%3A%2F%2Fwww.akademie-rs.de%2Ffileadmin%2Fuser_upload%2Fdownload_archive%2Finterreligioeser-dialog%2F131115_oektem_turkey.pdf&usg=AFQjCNHZ-Yu7OtENJDG6NeBIBzo6XGIZJQ&bvm=bv.149760088,d.bGg&cad=rjt

149. Öktem K. Global Diyanet and multiple networks: Turkey's new presence in the Balkans. / K. Öktem. – Journal of Muslims in Europe. – 2012. – Vol. 1. № 1. – P. 27 – 58.
150. Öktem K. New Islamic actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's return to the Muslim Balkans [Электронный ресурс] / K. Öktem. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: https://search.wikileaks.org/gifiles/attach/126/126845_Oktem-Balkan-Muslims.pdf
151. Öktem K. Turkey's New Diaspora Policy: The Challenge of Inclusivity, Outreach and Capacity [Электронный ресурс] / K. Öktem. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/sites/default/files/publications/KeremOktem-Diaspora.pdf>
152. Okyay A. S. Diaspora-making as a state-led project Turkey's expansive diaspora strategy and its implications for emigrant and kin populations: Doctor thesis / A. S. Okyay. – Florence. – 2015. – 336 p.
153. Önal B. Soğuk Savas Sonrası Türkiye-Bulgaristan İlişkileri [Электронный ресурс] / B. Önal // BİLGESAM. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-409-2015021210balkankongresikitabi-24.pdf>.
154. Oruc Z. Nationalism in the Balkans and the Ottoman millet system / Z. Oruc // Turkish-Balkans relations: the future prospects of cultural, political and economic transformations and relations / A. Mulalic, H. Korkut, E. Nuroglu. – Istanbul: TASAM Publications. – 2013. – P. 71 – 83.

155. Özlem K. Bulgaristan türklerinin tarihsel süreç içerisinde dönüşümü, AB üyelik süreci ve türk azınlığa etkiler / K. Özlem // The Journal of International Social Research. – 2008. – Vol.1/2. – P. 341 – 371.
156. Panjeta L. The changing telenovela genre: Turkish series impact in the Balkans. / L. Panjeta // Turkish-Balkans relations: the future prospects of cultural, political and economic transformations and relations / A. Mulalic, H. Korkut, E. Nuroglu. – Istanbul: TASAM Publications. – 2013. – P. 101 – 121.
157. Petkova L. The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration and Impact on Bulgarian – Turkish Relations, 1947-2000 / L. Petkova // The Global Review of Ethnopolitics. – 2002. – Vol. 1. № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://ejournal.narotama.ac.id/files/the%20global%20review%20of%20ethno%20politics.pdf>
158. Pogonyi S., Kovacs M. M., Kortvelyesi Z. The politics of eztraternal kin-state citizenship in East Central Europe [Электронный ресурс] / S. Pogonyi, M.M. Kovacs, Z. Kortvelyesi // EUDO Citizenship Observatory. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <http://eudo-citizenship.eu/docs/ECEcomporeport.pdf>
159. Poulton H. Islam, ethnicity and state in the contemporary Balkans / H. Poulton // Muslim identity and the Balkan state / H. Poulton, S. Taji-Farouki. – New York: New York University Press. – 1997. – P. 13 – 33.
160. Poulton H. Turkey as kin-state: turkish foreign policy towards turkish and muslim communities in the Balkans / H. Poulton // Muslim identity and the Balkan state / H. Poulton, S. Taji-Farouki. – New York: New York University Press. – 1997. – P. 194 – 214.
161. Popovski V., Turner N. Blood across borders: The role of the kin-state in minority protection V. Poppovski, N. Turner // Blood and borders. The responsibility to protect and the problem of the kin-state / W. Kemp, V. Popovski, R. Thakur. – Tokyo: United Nations University Press. – 2010. – P. 231 – 240.
162. Radushev E. Meaning of historyric myth about convection to islam [Электронный ресурс] // E. Radushev. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://ru.scribd.com/document/101121967/Meaning-of-the-Historiographic-Myths-About-Conversion-to-Islam>

163. Ralchev P. Public communications disorder in Bulgarian-Turkish relations: overcoming discourses and narratives of fear / P. Ralchev // *New Balkan Politics*. – 2013. – № 14. – P. 81 – 93.
164. Rasidagic E. K. A critical analysis of Turkish foreign policy towards the Western Balkans. / E. K. Rasifagic // *Turkish-Balkans relations: the future prospects of cultural, political and economic transformations and relations* / Mulalic A., Korkut H., Nuroglu E. – Istanbul: TASAM Publications. – 2013. – P. 179 – 197.
165. Resolution № 1335 (2003) Preferential Treatment of National Minorities by the Kin-State: The Case of the Hungarian Law on Hungarians Living in Neighboring Countries (“Magyars”) of 19 June 2001 // Council of Europe Parliamentary Assembly [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17121&lang=en>
166. Safran W. Diasporas in modern societies: Myths of homeland and return / W. Safran // *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. – 1991. – Vol. 1. № 1 – P. 83 – 99.
167. Schiller G. N., Basch L., Blanc C.S. From immigrant to transmigrant: theorizing transnational migration [Электронный ресурс] // *Anthropological Quarterly*. – 1995. – Vol. 68. № 1. – Режим доступа до ресурсу: <https://macaulay.cuny.edu/eportfolios/lutton15/files/2015/02/Theorizing-Transnational-Migration.pdf>
168. Schiller G. N., Basch L., Blanc C.S. Transnationalism: a new analytic framework for understanding migration / G. N. Schiller, L. Basch, C.S. Blanc // *Annals of the New York Academy of Sciences*. – 1992. – Vol. 645. № 1 – P. 1 – 24.
169. Schiller G. N. Long-Distance Nationalism [Электронный ресурс] / G. N. Schiller. - 2002. – Режим доступа до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/27270509_Long-Distance_Nationalism
170. Shain Y., Barth A. Diasporas and international relations theory / Y. Shain, A. Barth // *International Organization*. – 2003. – Vol. 57. № 3. – P. 449 – 479.
171. Sheffer G. *Diaspora politics. At home abroad* / G. Sheffer. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2003. – 289 p.

172. Solberg A. R. The Role of Turkish Islamic Networks in the Western Balkans [Электронный ресурс] // SÜDOSTEUROPA. – 2007. – Vol. 55. № 4. – Режим доступа до ресурсу: https://www.uploady.com/#!/download/MGyY9FahLuE/_j35ov14YNCC1faZ
173. Spirova M. Electoral rules and the political representation of ethnic minorities: evidence from Bulgaria and Romania [Электронный ресурс] / M. Spirova // Open Society Institute. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <http://pdc.ceu.hu/archive/00001920/01/spirova.pdf>.
174. Stein J. The Politics of National Minority Participation in Post-communist Europe / J. Stein. – New York: EastWest Institute. – 2000. – 216 p.
175. Stojanovski S. The Balkan Muslim discourse: Identity among the Muslims of Slavic origin [Электронный ресурс] / S. Stojanovski // New Balkan Politics. – № 17. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item/the-balkan-muslim-discourse-identity-among-the-muslims-of-slavic-origin#.WNF_7mclHIU
176. Swain A., Baser B. Stateless diaspora groups and their repertoires of nationalist activism in host countries [Электронный ресурс] / A. Swain, B. Baser // Journal of international relations. – 2010. – Vol. 8, № 1. – Режим доступа до ресурсу: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/14820/Baser_Swain_StatelessDiaspora36-59.pdf?sequence=2
177. Tanasescu S. E. Treatment of Nationals by Their Kin State – the Romanian Case [Электронный ресурс] / S. E. Tanasescu // Transylvanian Review of Administrative Sciences. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0ahUK EwjnrWC1t7SAhUEWCwKHf2bBI4QFggjMAE&url=http%3A%2F%2Frtsa.ro%2Ftras%2Findex.php%2Ftras%2Farticle%2Fdownload%2F198%2F194&usg=AFQjCN EIAanhjZn4kNnvCUQ505pOSHfbgA&bvm=bv.149760088,d.bGg&cad=rjt>
178. T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://diyanet.gov.tr/tr/anasayfa>
179. T.C. ile Bulgaristan Cumhuriyeti arasında dostluk, iyi komşuluk, işbirliği ve güvenlik antlaşması [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу:

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c066/tbmm19066007ss0379.pdf>

180. The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878 [Электронный ресурс] // Bulgarian Helsinki Committee Report. – 2003. – Режим доступа до ресурсу: <https://ru.scribd.com/document/13657351/The-Human-Rights-of-Muslims-in-Bulgaria-in-Law-and-Politics-since-1878>
181. The North Atlantic Treaty 04.04.1949 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm
182. The Peace Treaty of Neuilly-sur-Seine 27.11.1919 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.gwpda.org/1918p/neuilly.html>
183. The Turkish Cooperation and Coordination Agency Directorate [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.tika.gov.tr/en>
184. Tölölyan K. Diaspora studies: Past, present and promise [Электронный ресурс] / K. Tölölyan // IMI Working Papers. – 2012. – № 55. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/wp-55-12>.
185. Traunmuller K., Agarin T. Regulating access to citizenship after territorial changes: extraterritorial citizenship and the Russian Federation / T. Agarin, I.P. Karolewski // Extraterritorial citizenship in post-communist Europe. – London: Rowman and Littlefield International. – 2015. – P. 43 – 65.
186. Treaty of friendship between Bulgaria and Turkey 1925 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19251018-1.pdf>
187. Treaty Of Peace Between Bulgaria And Turkey 1913 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.pollitecon.com/html/treaties/Treaty_Of_Peace_Between_Bulgaria_And_Turkey.htm
188. Türk dış politikası / O.Baskın. Vol. 3. – İstanbul: İletişim Yayınları. – 2013. – 885 p.
189. Türkiye Diyanet Vakfı [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.diyantevakfi.org.tr/tr-TR/>
190. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 1921 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.anayasa.gen.tr/1921-tek-orijinal.pdf>

191. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 1924 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>
192. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 1961 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>
193. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 1982 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://mevzuat.meb.gov.tr/html/2709_0.html
194. Udrea A. Kin-state responsibility, reparations, and extraterritorial citizenship: a comparative analysis of Romania`s and Hungary`s legislation on kin minorities. / Ed. Agarin T., Karolewski I.P. – London: Rowman and Littlefield International. – 2015. – P. 23 – 43.
195. Ulusoy E. Diaspora Kavramı ve Türkiye'nin Diaspora Politikalarının Modern Teori Çerçevesinde Sosyo-Politik Bir Analizi [Электронный ресурс] / E. Ulusoy. – Режим доступа до ресурсу: https://www.academia.edu/19626754/Diaspora_Kavram%C4%B1_ve_T%C3%BCrkiye_nin_Diaspora_Politikalar%C4%B1n%C4%B1n_Modern_Teori_%C3%87er%C3%A7evesinde_Sosyo-Politik_Bir_Analizi
196. Ulusoy E. Diasporayı yeniden düşünmek. Diaspora teorisi ve tarihsel bağlamda Türkiye'nin diaspora politikası/ E. Ulusoy. – Ankara: Pegem Akademi. – 2016. – 228 p.
197. Ulutürk R. Bulgaristanda türklerin problemleri [Электронный ресурс] / R. Ulutürk // TURAN-SAM. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.turansam.org/makale.php?id=254>
198. Uzgel I. The role of the muslim minorities in interstate relations in the Balkans [Электронный ресурс] / I. Uzgel // The Turkish yearbook. – Vol. 21. – Режим доступа до ресурсу: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/682/8681.pdf>
199. Valentinčić D. Kin-state Concept: Legal or just Political Issue? With emphasis on the actual case of Slovenia [Электронный ресурс] / D. Valentinčić. – IPSA World political science Congress 24-30.07.2016. – Poznan. – Режим доступа до ресурсу: <https://wc2016.ipsa.org/sites/default/files/ipsa-events/istanbul2016/papers/paper-57512-2016-06-26-1706.pdf>

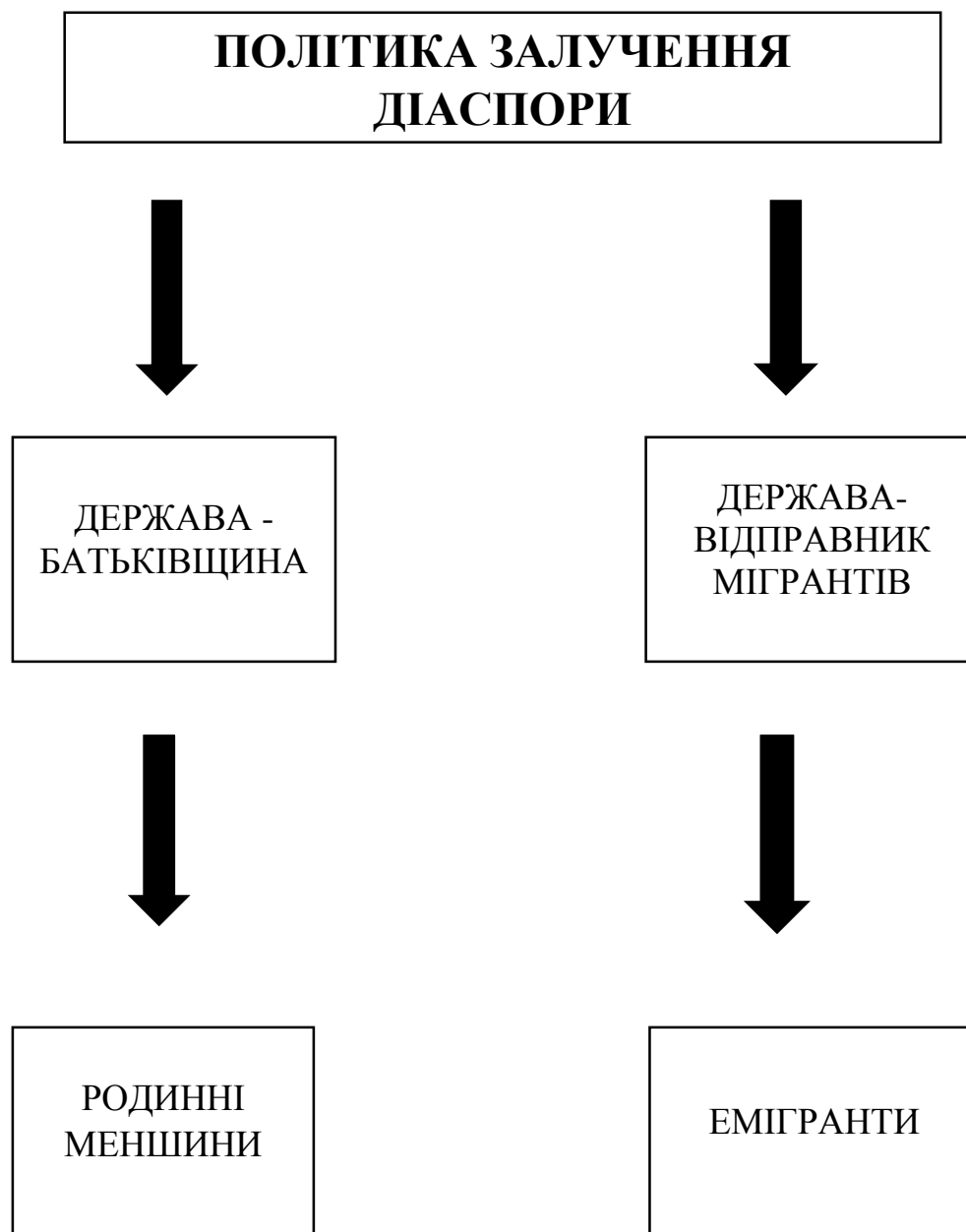
200. Van Hear N., Pieke F., Vertovec S. The contribution of UK-based diasporas to development and poverty reduction // COMPAS. - University of Oxford. – 2004. – Режим доступу до ресурсу: https://www.compas.ox.ac.uk/media/ER-2004-Diasporas_UK_Poverty_Reduction_DfID.pdf
201. Varadarajan L. The domestic abroad. Diasporas in international relations / L. Varadarajan. – New York: Oxford University Press. – 2012. – 243 p.
202. Vassilev R. V. Post-Communist Bulgaria's Ethnopolitics / R V. Vassilev // The Global Review of Ethnopolitics. – Vol. 1. № 2. - 2001. – P. 37 – 53.
203. Vatansever E. Bulgaristan Türklerinin Hakları ve Demokrasi Döneminde Bulgaristan Türkleri (1989 ve Sonrası) [Электронний ресурс] / E. Vatansever // Uluslararası Balkan Kongresi 28–29.04.2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-399-2015020925balkankongresikitabi-9.pdf>
204. Vertovec S. Cosmopolitanism in attitude, practice and competence [Электронний ресурс] / S. Vertovec // MMG Working Paper. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: http://pubman.mpdl.mpg.de/pubman/item/escidoc:1126666:3/component/escidoc:2056850/WP_09-08_Vertovec_Cosmopolitanism.pdf
205. Volgyi B [Электронний ресурс] / B. Volgyi // University YCISS Post-Communist. Ethno-Nationalism during Democratic Transition in Bulgaria: Political Pluralism as an Effective Remedy for Ethnic Conflict Studies Programme Research Paper Series Paper. – 2007. – № 3. – Режим доступу до ресурсу: <http://web.archive.org/web/20080229172207/http://www.yorku.ca/yciss/activities/documents/PCSPPaper003.pdf>
206. Volkova Y. Diaspora engagement policy: a new type of transnationalism / Y. Volkova // Політичне життя. – Донецьк: Донецький національний університет ім. Василя Стуса. – 2017. – № 1 – 2. – P. 95 – 100.
207. Voskopoulos G. Turkey and the Balkan subordinate security system: from the Cold War to the post-cold war era / G. Voskopoulos // Turkish-Balkans relations: the future prospects of cultural, political and economic transformations and relations / A. Mulalic, H. Korkut, E. Nuroglu. – Istanbul: TASAM Publications. – 2013. – P. 235 – 247.

208. Waterbury M. A. Bridging the divide: towards the comparative framework for understanding kin-state and migrant-sent state diaspora politics / M. A. Waterbury // *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* / R. Bauböck, T. Faist. – Amsterdam: Amsterdam University Press. – 2010. – P. 131 – 149.
209. Waterbury M. A. From irredentism to diaspora politics: states and transborder ethnic groups in Eastern Europe [Электронный ресурс] / M. A. Waterbury // *Global Migration and Transnational Politics Working Paper*. – 2009. – № 6. – Режим доступа до ресурсу: http://cgs.gmu.edu/wp-content/uploads/2013/03/gmtp_wp_6.pdf
210. Wendt A. E. *Social theory of international politics* / A. E. Wendt. – New York: Cambridge University Press, 1999. – 430 p.
211. WikiLeaks: Islam and Islamic Extremism in Bulgaria [Электронный ресурс] // Novinite. – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.novinite.com/articles/130230/WikiLeaks%3A+Islam+and+Islamic+Extremism+in+Bulgaria>
212. World Directory of Minorities and Indigenous Peoples - Bulgaria: Bulgarian-speaking Muslims (Pomaks) [Электронный ресурс] // Minority Rights Group International. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=topic&tocid=463af2212&toid=4974813e2&publisher=&type=&coi=&docid=49749d4737&skip=0>
213. Xavier B. Balkan Muslim Diasporas and the Idea of a «European Islam» / B. Xavier // *Uppsala Multiethnic Papers*. – 2005. – № 49. – P. 147 – 165.
214. Yılmaz hükümeti hükümet programı [Электронный ресурс] // Türkiye Büyük Millet Meclisi. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP55.htm>.
215. Yılmaz R. Jivkov döneminde bulgaristan türkleri ve Türkiye'ye göç olayı (türk basına göre): yüksek lisans tezi / R. Yılmaz. – Ankara. – 2008. – 227 p.
216. Yunus Emre Enstitüsü [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.yee.org.tr/tr/yunusemreenstitusu>
217. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.ytb.gov.tr/kurumsal.php>.

218. Yurtnac K. Turkey's New Horizon: Turks Abroad and Related Communities [Электронный ресурс] / К. Yurtnac // Stratejik Araştırmalar Merkezi Papers. – 2012. – № 3. – Режим доступа до ресурсу: http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/10/SAM_paper_ing_03.pdf

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А



ДОДАТОК Б
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

1. Волкова Я. О. Роль Турецкой Республики в политической жизни Болгарии на современном этапе: партийно-политический аспект / Я. О. Волкова // Вісник Одеського національного університету Т. 19. Соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт. – 2014. – Вип. 2 (21). – С. 143 – 152.
2. Волкова Я. О. Турецкое меньшинство в Болгарии: эволюция двусторонней адаптации [Електронний ресурс] / Я. О. Волкова // Міжнародні відносини. Політичні науки. – 2016. – № 11. – Режим доступу до ресурсу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/issue/view/164.
3. Волкова Я. О. Турецкое меньшинство в Болгарии: основные этапы социальной интеграции / Я. О. Волкова // Вісник Одеського національного університету. Т. 21. Соціологія і політичні науки. – Одеса: Астропринт. – 2016. – № 2 (25). – С. 29 – 42.
4. Volkova Y. Diaspora engagement policy: a new type of transnationalism / Y. Volkova // Політичне життя. – Донецьк: Донецький національний університет ім. Василя Стуса. – 2017. – № 1 – 2. – С. 95 – 100.
5. Волкова Я. О. Національні меншини та міждержавні відносини / Я. О. Волкова // Політикус. – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – 2017. – № 4. – С. 126 – 131.
6. Волкова Я. О. Трансформация внешнеполитического подхода Турции к странам Юго-Восточной Европы на современном этапе / Я. О. Волкова // Понятия, ценности, промени. Историјата: време и реалности. – Варна: Фабер. – 2016. – С. 44 – 55.
7. Волкова Я. О. Турция как родственное государство: формирование связей с родственным населением в постбиполярный период / Я. О. Волкова // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. – Одеса: Фенікс. – 2016. – № 25. – С. 124 – 130.

ДОДАТОК Д
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. «Понятия, ценности, промени. Историята: време и реалности», Шуменский университет «Епископ Константин Преславски», 11 липня 2015 р., м. Варна, Болгарія, очна форма участі;
2. Друга міжнародна науково-практична конференція «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки», 05 лютого 2016 р., м. Одеса, Україна, очна форма участі;
3. «VIII Дриновские чтения», 29-31 березня 2016 р., м. Харків, Україна, очна форма участі;
4. Друга міжнародна мультидисциплінарна конференція «Чорноморські наукові студії», 13 травня 2016 р., м. Одеса, Україна, очна форма участі;
5. «Traditional Greek culture in the European context», 3-5 листопада 2016. р., м. Ясси, Румунія, очна форма участі;
6. XIV міжнародна конференція «Болгары в Северном Причерноморье», 3-4 вересня 2016 р., м. Білгород-Дністровський, Україна, очна форма участі;
7. Науковий семінар з теорії, історії та історіографії міжнародних відносин, м.Одеса, 20 жовтня 2016 р., м. Одеса, Україна, очна форма участі;
8. Науковий семінар з теорії, історії та історіографії міжнародних відносин, м.Одесса, 20 березня 2017 р., м. Одеса, Україна, очна форма участі;
9. Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917-2017): чинники, досягнення, проблеми, 28-29 червня 2017 р., м. Одеса, Україна, очна форма участі.
10. «Knowledge Exchange. Europe and the Black Sea Region, ca. 1750–1850», 28-29 вересня 2017 року, м. Грац, Австрія, очна форма участі.